प्रवेश सं० ———— विषय: धर्मशास्त्रम् ग्रन्थ सं०

नाम धर्मतरु: (सुखबोधे) ग्रन्थकार जीवनारायण: (हरिरामसुत: मगद्विज:)

पत्र सं० १-२०, २४, २८-३२, ३४-७६, ७८-८४, ८६-९३, ९५-१३६, १३८-१९८

श्लोक सं० ———— अक्षर सं० (पंक्तौ) ३७ पंक्ति सं० (पृष्ठे) ११

आकार: १०.६" × ४.५" लिपि दे. ना. आधार: का.

13325

वि० विवरण अपू०

आ. २२१८

पी० एस० यू० पी०—४४ राज० जी० ई०—१९५१—५०,०००

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२१।२२।२३।२५।२९।३१।३३।९९।५१।८१।९६।१०३।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रीगणेशाय नमः ॥ माधवम् अमरप्रवरं भक्ताभीष्टार्थदं वन्दे । नीलेन्दीवरसुन्दरवपुषम् अनन्तं गुणं जगतां नाम् ॥१॥
अथ यत्नाङ्कुरसम्भवो गुणमयो ब्रह्मालवालोदयो वेदस्कन्धयुतः पुराणविटपः स्मृत्युल्लसत्पल्लवः । नानापक्ष
विधानवीरुकुसुमः सत्पुण्यवाञ्छाफलो भूयाद्धर्मतरुस्सतामनुदिनं संसेविनां भूतये ॥२॥ प्रणिपत्य गुरोः
पदद्वयं कुमतिध्वंसनहेतवे मुहुः । ललितश्लथशब्दभूषितं विदधे मुग्धसुखबोधमादरात् ॥३॥ अयमस्तु सुदेमनी
षितां स्मृतिसारेषु महत्सु सत्स्वपि ॥ मतिकाञ्चनमध्यमक्षितौ नहि काचः परिहास्यमर्हति ॥४॥ अथमानुकेनस
॥१॥ रणानवितो न नमितो वमायुधाः ॥ त्यजते न मतिप्रयत्नतः स्मृतिशास्त्राणि विलोक्य भाषितम् ॥५॥ अथार्थका
ममोक्षाणां निदानत्वेन धर्मस्तावन्निरूप्यते । कोसौ धर्म इति ॥ वेदपुराणस्मृतिप्रोक्तं वर्णाश्रमसदाचारो ॥१॥
धर्मः ॥ कुलदेशाचारो वेति केचित् ॥ तथा च मनुः ॥ विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ॥ हृदयेनाभ्य
नुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥ तथा विश्वामित्रः ॥ यमार्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः ॥ स धर्मो
पं यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते ॥ इत्येवं गौतमादिवाक्यमिति विस्तरत्वान्न लिखितम् ॥ स च द्विविधः ॥ प्रव

त्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्चेति । प्रवृत्तिलक्षणं धर्मम् ऋषिर्नारायणोऽब्रवीत् । तत्रैव संस्थितं सर्वं जग
त्स्थावरजङ्गमम् ॥ निवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत् । प्रवृत्तिः पुनरावृत्तिः । निवृत्तिः परमा गतिः ।
प्रवृत्तिः स्वर्गादिप्राप्तिलक्षणा । निवृत्तिर्मोक्षलक्षणेति । दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी
न पुनर्भवायेत्यादिना बोद्धव्याः । स धर्मः सेवितोऽर्थादिफलदाता ॥ महाभारते ॥ सर्वत्र विहितो धर्मः स्व
र्ग्यः सत्यफलोदयः । बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया । तत्रैव ॥ धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति
रक्षितः । तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतोऽब्रवीत् । स वेदादिभ्यो ज्ञातव्यः । कोसौ वेद इति । धर्ममूलं वेदः
वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनाम् आत्मनस्तुष्टिरेव चेति मनुः । विधिर्विध
यस्तर्कश्चेति सविधेति पारस्करसूत्रम् । विधिर्विधानकथनम् । यथा स्मृतिः । कस्मिन्काले वा रभ्य इति । ग्री
ष्मेऽप्यानमतेत्युहेकश्चाऽग्रीष्मे वैश्ये यत्नः क्षत्रियस्य तु काल एष यदश्वमेध इति । तत्रैव ॥ तद्वै वसन्त आर
भेत । वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुर्य उ वै कश्च यजते ब्राह्मणो भूयेव वै यजते । ब्रह्मभूयाय कल्पते । तस्माद्वसन्त आ
रभेतेति विधिः । विधेयो मन्त्रः । यथा । ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति न

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्त्रौन्नो रिष्टनेमीः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु। इति विधेयः। विधिर्विधेयो सर्वत्र ज्ञातव्यो। होमे कुश। कण्डिकादिविधिः। त्वं नो अग्ने इत्यादिमन्त्रो विधेयः। स्नाने ब्रह्मकादिविधिः। देवताभ्य इत्यादि विधेयः। एवमन्यत्रापि तच्छास्त्रम्। तस्येदं ब्रह्म। चतुर्ष्वपि वेदेष्वयं क्रमः। ऋग्यजुःसामाथर्वाख्येषु। एतेषामङ्गानि षट्। शिक्षा कल्पः छन्दो ज्योतिषामनुशासनं व्याकरणानि। पुराणानि यथा॥ श्रीभागवते। ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं लैङ्गं सगारुडम्। नारदीयं भागवतमाग्नेयं स्कान्दसंज्ञितम्। भविष्यं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयं सवामनम्। वाराहं मात्स्यं कौर्म्मं च ब्रह्माण्डाख्यमिति त्रिषट्। विष्णुः॥ ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा। तथान्यन्नारदीयं च मार्कण्डेयं च सप्तमम्। आग्नेयमष्टमं चैव भविष्यं नवमं स्मृतम्। दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम्। वाराहं द्वादशं चैव [illegible] स्कान्दं चात्र त्रयोदशम्। चतुर्दशं वामनकं कौर्म्मं पञ्चदशं स्मृतम्। मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्माण्डं च ततः परम्॥ स्मृत्यन्तरे। ब्रह्माब्जविष्णुशिवभागसुरर्षिदेवीदीर्घजीव्यग्निभाविकविवर्त्तनलिङ्गकोल्वाः। स्कन्दोऽप्यथ ब्रह्म मठो भगवेन तेप ब्रह्माण्डकं च तु पुराण नवद्वयं स्यात्। विष्णु वायुपुराणयोरैक्यं केचिदिच्छन्ति। कूर्म्मपुराणे॥ ब्राह्मं पुराणं प्रथमं पाद्मं चैव मनन्तरम्। २

तद्बृं

शैवं भागवतं चैव भविष्यं नारदीयकम्॥ मार्कण्डेयमथाग्नेयं ब्रह्मवैवर्त्तमतः परम्॥ लैङ्गं तथैव वाराहं स्कान्दं वामनमेव च॥ कौर्म्मं मात्स्यं गारुडं च वायवीयमनन्तरम्॥ अष्टादशं समुद्दिष्टं ब्रह्माण्डमिति संज्ञितम्॥ वायुशिवपुराणयोरैक्यं केचिद्विवेचयन्ते। मत्स्यपुराणे॥ वाराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः॥ यत्प्राह धर्म्मानखिलांस्तं चैव वैष्णवं विदुः॥ श्वेतकल्पप्रसंगेन धर्म्मान्वायुरिहाब्रवीत्॥ यत्र तद्वायवीयं स्याद्रुद्रमाहात्म्यसंयुतमिति कथनात्॥ अतः कोनविंशतिमितं बृहद्दशसंख्या। सर्वपुराणश्लोकसंख्या इदमद्यापि देवेषु शतकोटिप्रविस्तरम्॥ चतुर्लक्षमिह प्रोक्तं व्यासेनाद्भुतकर्म्मणेति मत्स्यपुराणे॥ अन्यान्युपपुराणानि चतुर्लक्षसंख्यापूरकाण्यपि तेभ्यामन्तर्गतानि प्रोच्यन्ते॥ मत्स्यपुराणे। पाद्मे पुराणे यत्प्रोक्तं नरसिंहोपवर्णनम्॥ तदष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते॥ नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्त्तिकेयेन वर्ण्यते। नन्दापुराणं नन्दाख्यमिति कीर्त्तितम्॥ यत्तु शाम्बं पुनः स्वप्नभविष्येऽपि कथानकम्॥ प्रोच्यते तत्पुनर्लोके शाम्बमेव मुनिव्रताः॥ अष्टादशपुराणानां यत्तु दृश्यते। विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम्॥

कूर्मपुराणं॥ अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि॥ अष्टादशपुराणानि श्रुत्वा संक्षेपतो द्विजाः॥ उपपुरा
णान्यहं॥ सानत्कुमारं नारसिंहं स्कान्दं शाम्बं तथा कालिकं कम्मिं सवर्णम्॥ दौर्वाससं नारदिकं मार्कण्डेयक
माहेश्वरं पाद्मं शाम्बं ब्रह्माण्डम्॥ वराहमेकं कापिलाख्यं सर्वधर्मलाभं मानवीयकं कापपाति॥ स्कन्दं महा
भागवतसंज्ञमितं नामावलं काव्यमन्ते तद्वत्॥ एवमादित्यदेवीविष्णुधर्मविष्णुगंस्पतिवहस्यपुराण
दीन्यानुपपि बोद्धव्यानि॥ एभिस्स पादपञ्चलञ्चसेस्व्यास्य तस्य पठन्ति॥ अथ शास्त्राणि॥ सांख्यवैशेषि
क पातञ्जलन्यायवेदान्तमीमांसासंज्ञानि भवन्ति॥ शास्त्राणि षट्॥ भाष्यमिति जाम न्याय तन्त्रप वाचा
3 दिनि वावस्मृति नैष्विलः॥ शंखलिखितौ॥ मीमांसा सतर्कः सर्ववेदसमुद्भवः॥ सनोवेदादुप 3
प्राप्तं काव्यालवद्गालवत्॥ अथ स्मृतयः॥ मनुरत्रिर्यमो दक्षो वसिष्ठ अङ्गिरा नाङ्गिरसः॥ आपस्तम्बः क
त्यायनकात्यायनपराशराः व्यासोऽपशंखलिखितौ विष्णुसंवर्तगौतमाः॥ शातातपोऽथ हारीतया
ज्ञवल्क्यप्रचेतसः॥ देवलो लोमशो गार्ग्यो यमदग्निः प्रजापतिः॥ विश्वामित्रोऽथ जाबालिश्छागलेयः पितामहः॥

पैठीनसिः शुनःशेफ बौधायनमरीचयः॥ च्यवनः काश्यपो गार्ग्यो व्याघ्रकन्तोऽथ नारदः॥ कार्ष्णाजिनिपुलस्त्य
व्येश्यशृङ्गशौनकगोभिलाः॥ कुथुमिव्याघ्रपादौ पुलहो गौतमो भृगुः॥ जातूकर्ण्यः सुमन्तुश्च वैजवापाथ
जैमिनिः॥ पारस्करो लौगाक्षिः कात्यो नाडीजङ्घो महामुनिः॥ शाण्डिल्य पराशरोऽत्र पार्श्वो मैत्रायणिरिति क्र
मात्॥ एते स्मृतीनां कर्तारो मुनयः परिकीर्तिताः॥ अन्येऽप्येवं ज्ञातव्याः॥ एतासां स्मृतीनां षट्त्रिंशत्स्मृ
तयः॥ पराउपस्मृतयो भवन्ति॥ पुराणानामुपपुराणानां च भविष्यपुराणे स्कान्दं चेति महेशं वाक्यम्॥
मन्वादिस्मृतयो यास्तु षट्त्रिंशत्परिकीर्तिताः॥ तासां वाक्यानि क्रमशः समालोक्य ब्रवीमि ते॥ अष्टाद
शपुराणेषु यानि वाक्यानि पुत्रक॥ तान्यालोच्य महाबाहो तथा स्मृत्यन्तरेष्वपि॥ एवं याज्ञवल्क्ये नापि
षट्त्रिंशद्देवोक्ताः॥ वाचस्पतिमिश्रोऽप्येवमुक्तवान्॥ शाकद्वीपिनो जपकरनारायणापन्नरामभिश्रा
दयः षट्त्रिंशदेव मतमाहुः॥ शेषाणि तु स्मृत्यन्तराणि॥ अथागममन्त्राणि॥ पञ्चतन्त्र पञ्चरात्र नार
दशारदा गौतमीयकोत्तिर्मन्य शुकपाग वा मिषुसोम सिद्धान्त नाकुल पश्चापेद्रूप सिद्धान्तादिका नित
न्त्राणि बोद्धव्यानि॥ कापिलमित्यादिकमन्यदपि॥ एषां श्रुतिस्मृतिवाक्यानां विरोधे किं कर्तव्यमिति॥ तत्राह॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

४ श्रुतिस्मृतिविरोधेतुश्रुतिरेवगरीयसी।अविरोधेसदाकार्य्यंस्मार्त्तंवैदिकवत्सतेतिजावालिः॥सतापरिगृहीतेन।स्मृ ४
त्यर्थयोर्विरोधेतु।अर्थशास्त्रस्यबाधनम्।परस्परविरोधेतु।न्यायोक्तंप्रमाणवदितिभविष्ये।धर्म्मशास्त्रं
मन्वादिः।अर्थशास्त्रंदण्डनीत्यादिः।अत्रपूर्वेणपरोबाध्यते।धर्मेणाभियोगात्।इतिवाचस्पतिः॥न्या
यमुक्तंतर्कयुक्तमित्यर्थः।मनुः॥आर्षंधर्म्मोपदेशंचवेदशास्त्राविरोधिना।यस्तर्केणानुसन्धत्तेसधर्म्मं
वेदनेतरः।वेदस्मृतिशास्त्रविवेचनायतर्कोऽपेक्षितइतितात्पर्यम्॥ ० ॥इतिश्रीमगद्विजह
रिरामसुतश्रीजीवनारायणशर्म्मविरचितेसुखबोधेधर्म्मतत्त्वेधर्म्मशास्त्रसंग्रहोनामप्रथमःप्रस्तवः॥
अथधर्म्मोऽन्वयाकुमतिनूप्यते।लोकानांनिःश्रेयसायधर्म्मस्यपन्थाद्विविधोबोद्धव्यः।संन्यासःकर्म्म
योगश्च।भगवद्गीतायांसंन्यासःकर्म्मयोगश्चनिःश्रेयसकरावुभौ।तयोस्तुकार्यसंन्यासात्कर्म्मयोगोविशि
ष्यते॥सांख्ययोगौपृथग्बालाःप्रवदन्तिनपण्डिताः।एकमप्यास्थितःसम्यगुभयोर्विन्दतेफलम्॥
कर्म्मसांख्यम्।योगोन्यासः।कांक्षन्तःकर्म्मणांसिद्धिंयजन्तइहदेवताः।क्षिप्रंहिमानुषेलोकेसिद्धिर्भवतिकर्म्मजा।
अन्नाद्भवन्तिभूतानिपर्जन्यादन्नसंभवः।यज्ञाद्भवतिपर्जन्योयज्ञःकर्म्मसमुद्भवः॥भविष्यपुराणे॥

श्रद्धयापरयातप्तंतपस्तत्त्रिविधंनरैः।अफलाकांक्षिभिर्युक्तैःसात्विकंपरिचक्षते॥८

सम्यक्प्रसाधनंकर्म्मकर्त्तव्यमविकारिणा॥निष्कामेतांसदापार्थकाम्यकामार्थकाम्यकाम्यर्थसेववा
तत्कर्मत्रिविधंनित्यम्।नैमित्तिकम्॥काम्यम्।नित्यंनैमित्तिकंकाम्यमितिकेचित्॥एतदन्येयथावद्वृत्त
त्यम्॥श्रद्धायज्ञतपोदानमित्यादीनिकर्म्माण्यनेकविधानिज्ञातव्यानि॥सात्विकराजसतामस
भेदैर्विभज्यानि॥तथाश्रीमद्भगवद्गीतायाम्॥त्रिविधाभवतिश्रद्धादेहिनांसास्वभावजा॥सात्वि
कीराजसीचैवतामसीचेतितांशृणु।यजन्तेसात्विकादेवान्यक्षरक्षांसिराजसाः।प्रेतान्भूतग ५६
णांश्चान्येयजन्तेतामसाजनाः॥अफलाकांक्षिभिर्यज्ञोविधिदृष्टोयइज्यते।यष्टव्यमेवेतिमनःस
माधायससात्विकः॥अभिसंधायतुफलंदम्भार्थमपिचैवयत्॥इज्यतेभरतश्रेष्ठतंयज्ञंविद्धि
राजसम्॥विधिहीनमसृष्टान्नंमन्त्रहीनमदक्षिणम्॥श्रद्धाविरहितंयज्ञंतामसंपरिचक्ष
ते॥सत्कारमानपूजार्थंतपोदम्भेनचैवयत्॥क्रियतेतदिहप्रोक्तंराजसंचलमध्रुवम्॥मूढग्राहेणा
त्मनोयत्पीडयाक्रियतेतपः॥परस्योत्सादनार्थंवातत्तामसमुदाहृतम्॥दातव्यमितियद्दानंदीय
तेऽनुपकारिणे।देशेकालेचपात्रेचतद्दानंसात्विकंविदुः॥यत्तुप्रत्युपकारार्थंफलमुद्दिश्यवापुनः॥

म३ म२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

५ दीयते च परिक्लिष्टं स्वं तद्दानं राजसं स्मृतम्॥ अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते॥ असत्कृतमवज्ञातं त ५
त्तामसमुदाहृतम्॥ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः। न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्॥
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ॥ ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि। इति हेतौ
कस्यचित्पं विशेषस्तु नं वा शास्त्रविहितं स्नानं तताभाव्यम्॥ नरसिंहपुराणे॥ अतो निविद्धि वानीह सन्निदानात्प
नेकशः॥ अस्ति कर्त्यं यत्र स्नानं यत्र तत्र न संशयः॥ कर्म्माधिकारिता॥ स्नानेन भाव्यम्। अधिकारीनि
त्यस्नानः॥ स्नाने जपि चम्॥ वायुलाग्नेयं ब्राह्मं च पदे पदे हि कर्मभेदेन नद्ये द्रष्टव्यम्॥ पद्मपुराणे॥ नाऽ
रुण्यां रात्रौ जायां समुत्थाय सदा गृही। नैऋत्यां शौचं कृत्वा मलमूत्रं विहीः शोकदभाजनः॥ दिवासंध्यासु कर्ण
स्थ ब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः॥ अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा। वक्त्रं नियम्य यत्नेन ष्ठीवनोच्छ्वा
सवर्जितः॥ कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ वै दक्षिणामुखः॥ आपद्यनियमस्त्वात्र गृहीत्वा मृदमर्थिकाम
गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः॥ नियमः॥ आपदीति दिग्भ्रमान्धकार प्राणिभयादावनिय
मः यमः॥ प्रत्यङ्मुखस्तु दिवसे पश्चिमे प्राङ्मुखस्तथा॥ उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः॥

मनुयाज्ञवल्क्यादिवचनं यथा। प्रातःकाले समुत्थाय गृहाद्ग्रामाद्वा। यथावकाशं बाणाविन्ध्यपादविक्षे
प्रदेशं गत्वा। प्रस्तृतज्वालान्तर्धितनिवीतीगोविप्राग्न्यम्बुवाय्वादित्यादिदेवतां वाग्यतो नित्यमुखो मौ
नी काष्ठलोष्ठपत्रतृणादिभिरन्तर्धाय शिरोवस्त्रेण प्रावृत्य मूत्रपुरीषोत्सर्गं नरः कुर्यात्॥ पृथिवी मृत्स्नि
नायेदेतिमन्त्रमस्मै नकल्यान्तलिखितम्॥ मार्कण्डेयपुराणे॥ ग्रामावसथतीर्थक्षेत्राणां
वर्त्मनि। न कृष्टेऽनुप्ते न कृष्णेनवगोव्रजे॥ नाप्सु मूत्रपुरीषं वा मेध्यं तु अस्मान्सेत॥ नगकुलं
नचोतिसूतेन श्मशाने चत्वाले॥ चैत्यवृक्षपर्वपर्वतारामवतुष्पथपलाशादिवन्द्यान्यकूलमी
प्राणिगर्त्तशाडूलादि न कुर्यात्। तीर्थस्नानं स्नानादिभूमिं नैकथं त्यजेत्। न वायुं क्रोशादू
वधिव्याधिः। ततः शिश्नं गृहीत्वोत्थाय अद्भिर्मृद्भिर्लोष्ठकाष्ठादिभिः उद्धृतशौचमाचरेत्। के
चिद्धस्तेनोद्धरन्ति। उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकां चैव वाग्यतः। मार्कण्डेयपुराणे॥ अन्तर्जला
वसथाद्वल्मीकान्मूषिकस्थलात्। कृतशौचावशेषाश्च वर्जयेत्पञ्च वै मृदः। श्मशानादपि नि
जिह्वस्थानादपि वोद्धव्यम्। लेपसंभवहलो त्वातसप्राणिकादपि त्वक्मूत्रादेवक्षतोऽपि

६ स्मृतिसमुच्चये। विना लोहेन काष्ठेन शौचं मुखस्य यः सदा। विष्ठालेपसमं मन्ये मनुराह प्रजा-
पतिः॥ पद्मपुराणे॥ एका लिंगे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दश। करयोः उभयोः सप्त जानु-
दःपरयोर्न्यसेत्॥ एतच्छौचं गृहस्थानां ब्रह्मचारिवनस्थयोः॥ क्रमाद्द्वित्रिगुणं प्रोक्तं यती-
नां च चतुर्गुणम्॥ शौचमर्द्धमिति प्रोक्तं तदर्द्धं पान्थरोगिणोः॥ स्त्रीशूद्राणां तदर्द्धं स्याच्छौच-
कर्मविदो विदुः॥ कार्ष्णाजिनिः॥ स्वगृहे सकलं वा तत्तदर्द्धं परवेश्मनि॥ परदेशे तदर्द्धं स्या-
त्पथि शूद्रवदाचरेत्॥ मायाकल्यान्तु परवेश्मना त्रस्तैनैव। जन्मपरांह्नः॥ यस्मिन् स्थाने कृतं
शौचं वारिणा न च शोधयेत्॥ ननु मृत्तिकाबिलस्य मृत्तिकां यो न शोधयेत्। पद्मपुराणे॥
जन्मत्रो लसगुर्गो दन्ताः एकालिंगे वसयोन्निपुलयोर्मृद्यूयस्मृतम्॥ पुत्रजन्मेपुत्रेक्रोकं शौचं बुत
कर्मविदिभिः॥ देवलः॥ वर्ण्णविद्गन्धि तां हस्तमधः शौचं न योजयेत्। तथैव वामहस्तेन नाभे-
रूर्द्ध्वं न शोधयेत्॥ पद्मपुराणे। शौचकर्मविहीनस्य सकलाः निष्फलाः क्रियाः॥ मुखशुद्धिवि-
हीनस्य नमन्त्राः फलदाः स्मृताः॥ ततो मज्जालोष्पं पादादिकं प्रक्षाल्य द्वादशादशांत दन्तज-
पञ्चत्रयाणां निकतमिनगाणुजाणां कृतागन्धवहितानि द्विजप्रक्षाल्य यथोक्रमाचमनं कुर्यात्॥ ६

इति श्रीमगद्विजहरिरामसुतश्रीजीवनारायणशर्म्मविरचिते सुखबोधधर्म्मतन्त्रे शौचविधिर्नाम द्वितीयः पल्लवः॥ २॥
अथ दन्तधावनविधिः॥ मार्कण्डेयपुराणे॥ प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि वाग्यतो दन्तधावनम्। कुर्वीत सततं पुत्र वर्ज्ज-
द्रुष्टवीरुधः॥ पद्मपुराणे॥ आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च। ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वन्नो धेहि वनस्पते॥
इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य वितस्तिद्वादशाङ्गुलपरिमितेन भूपो नवाङ्गुलपरिमितेन नाईकाष्ठेन शुष्केणवा कनिष्ठा-
ग्रस्थूलेन विप्रो दशनवाङ्गुलपरिमितेन भूपो नवाङ्गुलपरिमितेन वैश्योऽष्टसप्ताङ्गुलपरिमितेन स्त्रीशूद्रोऽपि
कृतेनैविहिते प्रतिपदि वारे षु दन्तधावनं कुर्य्यात्॥ भविष्यपुराणे॥ प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्येकादशीषु च।
दन्तानां काष्ठसंयोगाद्दहत्यासप्तमं कुलम्॥ पद्मपुराणे॥ प्रतिपद्दर्शनवमीषष्ठीश्राद्धार्कवासरे। चन्द्रस्य
पि रागे च न कुर्य्याद्दन्तधावनम्॥ करणकीरजकार्प्यासनिर्गुण्डीब्रह्मवृक्षकान्। वटैरण्डविभ-
न्धाधान्वर्ज्जयेद्दन्तधावनान्॥ विश्वादर्शे॥ तरस्वदिशाम्रविपुंज शिंशपानामी पीलुपिप्पलतिन्दुकासनमदय-
न्त्यपामार्गाकारभ्रवकुत्लनिर्गुण्डीशूबीमुखकरण्टकीकुशगुग्गुलकाष्ठात् सीवीरगातर्ज्जनीवर्ज्यं दन्तधावनं
शुभम्। शिरीषबिल्वकरवीरकदम्बखदिराम्रकरञ्जापामार्गतित्तिडीनिम्बार्कशालवेणुपृष्ठवे कटापुभा-
दृत्येद॥ भोजनोत्तरमिमं दोषं न विजपेत। दन्तलग्नोद्धारं तत्र कुर्य्यात। संक्रान्तिव्यतीपातव्रतेषु वर्ज्यं दन्तधावनम्।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पत्योपोषितेनार्ण्यादृत्येके॥ जैमिनिः॥ अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धानां तिथौ तथा। अपां द्वादशगण्डूषैः पत्रैर्वा दन्त
धावनम्॥ तृणादिभिरपीति केचित्। भानावनुदिते कुर्याद्दन्तधावनमादृतः। उदिते च सहस्रांशो सद्यो गोमां
समन्तरणम्। इत्यमूलकत्वान्न मतं वृद्धानाम्॥ केशप्रसाधनादर्शदर्शनं दन्तधावनम्। पूर्वाह्ण एव कार्य्या
णि देवतानां च तर्प्पणम्॥ मध्याह्नाद्यवधिकाल इत्येके। भुक्त्वापि दन्तधावनं कार्य्यम्॥ कनिष्ठिकाग्रसमं
स्थूलं सचूर्णं द्वादशाङ्गुलम्। प्राग्भुक्त्वा च यतवाग्भक्षयेद्दन्तधावनम्॥ सचू[illegible]चूर्णाय प्रातःकाले भुक्त्वा
च। सर्व्वकण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणोर्थितिविशोधनः॥ ॥ इति श्रीमगडिजहरिरामसूनुश्रीजीवना
रायणशर्म्मविरचिते सुखबोधे धर्म्मतरौ दन्तधावनविधिर्नामनवमः पल्लवः॥ ०॥ ३॥ अथ स्नानविधिः॥
६ विष्णुः॥ स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि। पवित्राणां तथा जप्यदानेषु विधिदर्शितः॥ स्नानं षड्वि ६
धं प्रोक्तम्। वारुणाग्नेयवायव्यब्राह्मदिव्यदैहिकभेदेन। भविष्यपुराणे। स्नानानामेव सर्वेषां वारुणेन वमा
नवः कर्तुमर्हति कर्म्माणि विधिवत्सर्वदा द्विजः॥ असामर्थ्ये शरीरस्य कालशक्त्यपेक्षया। मन्त्रस्नानादि
पञ्चानामेकमिच्छन्ति सूरयः॥ स्कान्दपुराणे॥ वायव्यं वारुणं चेति ब्राह्मं दिव्यमतः परम्॥ आग्नेयं गोरजः
स्नानं वारुणं सागरादिषु। ब्राह्मं ब्राह्मणमन्त्रोक्तं दिव्यं मेघाम्बुभास्करात्॥ वायव्यं गोखुरोत्थधूलिः। वारु

णं सागरादिषु॥ आदिशब्दान्नदीतडागवापीकूपादिषु। मन्त्रोऽपवित्रः पवित्रो वेति पुण्डरीकाक्षं हरिं स्मरणादिकम्।
आपो हि ष्ठेत्यादि। मेघाम्बुभास्करादिति। विष्णुपुराणोक्तम्। सूर्य्ये विद्यमाने नक्षत्रवशादाकाशगङ्गापादि
पाज कृतम्बु तं वारि। आग्नेयं परं भस्मादि। दैहिकं मार्ज्जनादि यत्। स्मृत्यन्तरे॥ यत्तु गोमो गवां रेणुर्ब्रह्मवो
षस्तथैव च। अपि गोदोहमात्रेण ब्रह्महत्यां व्यपोहति॥ दैहिकमाह वस्त्रेणाङ्गमार्ज्जनं दक्षिणस्त्रैव रणस्य
शं विप्रपादोदकं तुलसी गङ्गाजलं विष्णुचरणोदकग्रहणादि॥ भविष्यपुराणे॥ अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्ना
नाशक्तौ तु कर्म्मिणाम्। आर्द्रेण वाससा वापि मार्ज्जनं दैहिकं स्मृतम्॥ मार्कण्डेयपुराणे॥ कुर्य्यात्स्नावम
नं स्पर्शं गाय घस्याङ्क दर्शनम्। कुर्वीत्तान्नस्ननं वापि दक्षिणश्रवणस्य च॥ यथाविभवतो ह्येतत्पूर्वाभावे
नतः परम्। नविद्यमाने पूर्वोक्ते उत्तरप्राप्तिरिष्यते॥ एतदाचनाभावे बोद्धव्यम्॥ प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुक नाकसीर
ल्पेन वर्त्तते। न सांपरायिकं तस्य दुर्बुद्धेर्ज्ञायते फलम्॥ सांपरायिकं पारलौकिकम्। स्कन्दपुराणे। अत्यन्त
मलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः। स्रवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानेन शुद्ध्यति॥ अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्व
प्नं दुर्विचिन्तितम्। अम्भोत्रणाभिषिक्तस्य नश्यन्तीति धारणा॥ अस्नात्वा नाचरेत्कर्म्म जपहोमादिकं द्विजः।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नानास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान्॥ पद्मपुराणे॥ नाडीद्वयावशिष्टायां रात्रौ गच्छेज्जलाशयम्। तिलदर्भाक्ष
तैः पुष्पैर्गन्धाद्यैः सहितः शुचिः। मानुषे देववाते वा नद्यां प्रस्रवसङ्गमे। अमाद्दशगुणं स्नानं तीर्थे नक्तफलं स्मृतम्॥
मार्कण्डेयपुराणे॥ पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिणि। स्नायीत देवखातेषु गङ्गाह्रदसरित्सु च॥ नाभिमा
त्रे जले तिष्ठन्सम्यक्स्नानं समाचरेत्॥ अनुसर्गे विशेषतः पिण्डं जलादुद्धारः॥ योगियाज्ञवल्क्यः॥ नदीषु प्रथमवाहेऽन्य
त्रान्योभिन्ने तीर्थप्रवाहादिभिः क्रान्तेन जलेन स्नायात्॥ नित्यस्नाने काम्ये पुण्यतिथिनैमित्तिके तर्पणादि। नित्यंतो
द्रुमनादिनिमित्ते। नदीपर्वतयोरन्यनदीपर्वतश्लाघा न कर्तव्या॥ गङ्गाश्लाघां विहाय। पादावप्रक्षाल्य जलं देवाल
यं पद्मभूमिं ब्राह्मणस्थानं न प्रविशेदिति बोधायनः॥ षष्ठीपादशमीत्रयोदशीनिमित्तं राजविट्शूद्रैनाकाम्यमिति [illegible]
स्मृ ८ जाबालिः। नित्ये न दोषः। पद्मपुराणे॥ आदौ कृत्वा मलस्नानं मन्त्रस्नानं ततः परम्। स्त्रीशूद्राणां न वेदोक्तै ८
र्मन्त्रैस्तैः पुराणजैः। अतो मन्त्रविहीनं मलस्नानं सकृद्वारमप्सु निमज्जनं कृत्वा। परजले पञ्चपिण्डानुद्धृत्य।
कूपादौ कलशत्रयं पञ्चकं वा जलं समुद्धृत्य मन्त्रस्नानं कुर्यात्॥ तत्र क्रमः॥ मत्स्यपुराणे॥ अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा
जलैः स्नानं समाचरेत्। तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान्मूलमन्त्रेण मन्त्रवित्। नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः॥

दा४

दर्भपाणिस्तु विधिना स्वाचान्तः प्रयतः शुचिः। चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः। प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः॥ वि
ष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुपूजिता। पाहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात्॥ तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत्॥
दिवि भुव्यन्तरिक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि। नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च। दक्षा पृथ्वी च सुभगा विश्वकाया शिवा सिता। विद्याध
री सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी। क्षेम्या च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी। नन्दिनी मालिनी सीता नलिनी च महापगा। विष्णुपा
दाग्रसम्भूता गङ्गा त्रिपथगामिनी॥ भागीरथी भगवती जाह्नवी त्रिदशेश्वरी॥ एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत्। भवे
त्सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी। अनेन गङ्गामावाह्य मृत्तिकालम्भनमनेन मन्त्रेण कुर्यात्॥ अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रा
न्ते वसुन्धरे। मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम्॥ उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना। आरुह्य मम गात्राणि सर्वं पाप
मपोहय॥ सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः॥ द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्न
स्नातो मलादिव। पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः॥ बृहस्पतिः॥ द्रुपदादिवया मन्त्रो वेदे वाजसनेयिके। अन्तर्जले
त्रिरावर्त्य सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ ॐ आपो हि ष्ठा मयोभुवः। ॐ ता न ऊर्जे दधातन। ॐ महे रणाय चक्षसे। ॐ यो वः शिवतमो र
सः। ॐ तस्य भाजयतेह नः। ॐ उशतीरिव मातरः। ॐ तस्मा अरं गमाम वः। ॐ यस्य क्षयाय जिन्वथ। ॐ आपो जनयथा च नः॥
इत्यादिभिरब्लिङ्गैर्जलेकरं सम्पुटीकृत्य तेन त्रिधा चतुः पञ्च सप्तधा वा शिरः संमृज्याघमर्षणं दिवाकीर्तनं सङ्कल्पं कृत्वा तीर्थे

र्थनामग्रगामतीर्थेविष्णुतीर्थनामगङ्गतोसपाम्पन्नंसमुद्धंसाद्भिमः स्नायात्।।गौडाः मासपक्षतिथीनां
चाभि नानांवसर्वशः उच्चारवनमकुर्व्वाणो न तस्य फलभाग्भवेत्।। स यथा।।ॐ अद्य घनमः पवमा ममनेश्वोपुर्णा
पुरुजो तमायेहस्थाने अत्र विष्णुप्रजापतिर्देवतेयथानन्द्रयोगवा मुहूर्ते शकनरताम्वितायां ममुकमास्य
मुकतिथौ अमुकवासरान्वितायाम् अमुकराशिस्थिते भास्करे अमुकायने अमुकगो अमुकशर्मा अमुकतीर्थे सक
लपापक्षयार्थमस्मिन् जले श्रुतिस्मृतिवेदव्यासोक्तफलप्राप्तिकामो निष्कामो वा स्नानमहं करिष्ये।। स्नानं त्रिविधं
नित्यं नैमित्तिकं काम्यञ्च। नित्यं पापक्षयार्थं। काम्यं तत्फलकामनया नैमित्तिकं उभयार्थं निष्कामं मिश्रमयान्नित
गोभिलः। सप्तवा नाभिजलेनकनसेपुरवनिर्णा। मूर्ध्नि कृत्वा जलं मध्ये पत्नि बन्तु पैव सप्तवा। स्नानं कुर्य्यात् प्रदातहस्ता
२ मन्त्रमविधानतः।। प्राङ्मुखो दक्षिणमुखो वापि हि वा सोमोनमा। स्मृतः गौडाः।। स्नानं तर्पणं नपर्य्यन्तं कुर्य्यादेकेन वास २
सा। एकजातीयेनवापेन स्नानं तेन तर्पणं वा। प्रवाहाभिमुखः स्नायादिति केचित्। स्नाने मौनं पुरुषा मेवा स्मसन्ते।
मज्जतो वा तु योऽस्मिंश्चो अध्युत्तेर्नं यं हन्येत्। यमस्तभङ्गां ते स्था युक्तस्नानं नित्यं विवाल्लित्योङ्गि हस्ताङ्गाप्रातर्मध्याह्न
स्नानं नित्यम्।। कार्त्तिकमाघवैशाखवा तुर्मास्यसंक्रान्तिनवचन्द्रोपरागस्य त्र्यपास्य २ प वा नक्षत्रोत्पन्ने पुत्रोत्सु
पातात्ययपुत्रजन्मादिजन्यं नैमित्तिकम्।। ज्योतिर्विदुक्तलाङ्कुस्नानो जप्यिताविंग्रासर्जपकर्णादिजन्यं काम्यम्।।

जपयज्ञाद्यर्थजन्यम्। कर्म्माङ्गत्वेनर्थंस्नानमिति केचित्। मार्कण्डेयपुराणे।। न तु गन्धवतीश्वपुस्नायीत न तथा निशि
उपरागे परं स्नानं स्मृतिदिनमुदाहृतम्।। सूर्य्योदयं विनानैव स्नानदानादिकं क्वचित्। अग्नेर्विहरणं चैव कृत्वा
भावस्वल्लन्यते। अग्नेर्विहरणमग्निहोत्ररहितमग्निहोत्रमनुदये कर्तव्यमिति लभ्यते। न वाभीत्युरगं शिभिः स्ना
नं कार्य्यं निष्कारणं नरैः।। शिरःस्नातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपस्पृशेत्।। अत्रिपराशरदेवलाः।। राहुदर्शनस
क्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु। स्नानदानादिकं कुर्य्यान्निशि काम्यव्रतेषु च।। सूर्य्योदये विनेति। सूर्य्योदयशब्देनोषः
कालो लक्ष्यते प्रातःस्नायपरूणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायादिति विष्णुवचनाद्वाचस्पतिनारायणाभि
रतौ। मैथिलशाकद्वीपिनावाहतुर्जयकरपरशुरामावपि शाक[redacted]द्वीपिनौ। तथा च प्रातःकालं प्रति।। शाता
तपहारीतकृपिमिव्याह्नकल्पादिनिर्म्मायितं वाक्यम्। वतस्त्रो घटिका प्रातररुणोदय उच्यते। यतीनां स्नानका
लस्तु गङ्गाम्भः सदृशः स्मृतः।। यतीनामिति वचनाद्गृही किञ्चित्कारणमासाद्य प्रत्युषसि रेतो वा स्नायादित्ति न
निष्कारणमिति लभ्यते। नारदीयपुराणे।। एतस्मात्कारणाद्विप्राः प्रात्यूषे स्नानमाचरेत्। स्वल्पान्तु
हरशीं[redacted]ष्ट्वा पितृतर्प्पणसंयुतम्।। अतो नित्यं सूर्य्योदयात् किञ्चिदभ्युदिते रवौ कार्य्यम्। नैमित्तिकमनु
रोदयमारभ्य कार्य्यम्। काम्यम्। यथावसरं कर्म्माङ्गमपि च। पद्मपुराणे। सप्तमी दर्शनवमी द्वितीया दशमी ध्रुव।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

च
१० चयोदश्यां नवम्यां त्री फलतिलैः सह ॥ अष्टमी सप्तमी पर्व्वक्षयाह विष्टिद्वादशी व्यतीपात वैधृति विक्र-
जन्मनक्षत्रादिनप्रतीपनागाप्राप्तः कालेऽनुसंतैलस्नानं न कर्त्तव्यम् ॥ पर्व्वयथा । नविष्णुपे ॥ चतुर्द्दश्यष्टमी चै-
व नस्यैवन्दुत्पत्नपूर्णिमा । पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥ मार्कण्डेयपुराणे । चतुर्द्दश्यामथाष्टम्यां
पञ्चदश्यां च पर्व्वसु । तैलाभ्यङ्गं तथा भोगं योषितं च विवर्ज्जयेत् ॥ स्त्रीपतिभद्रः ॥ नार्क्कारवारेनवसंक्रा-
मिष्टु न वैधृतौ न व्यतिपातयोगे । न पञ्चमीषु न नवीविष्टिजन्मोत्सवोऽभ्यङ्गदक्षोऽनवपर्व्वसु स्नुः ॥ सएव । नविस्ता-
पं कान्तिं चिननतिशमीन्महीमतनयोमृतिं च रविर्धनं नीकनुपतिग्रुर्विन्नह नाशम् । विपत्तिं देवत्वा नां गु-
रुरविर्लभोगानुभवनं न तो तैलाभ्यङ्गा सपदि कुरुते सूर्य्यतनयः । रविभौमगुरुभृगुदिनेषु क्रमशः पु-
ष्पः । मृत्तिका दूर्वा गोमयमुक्तं तैलाभ्यङ्गं कार्यदोषं भन्ति ॥ अन्नः पुष्पः घृतं सर्षपजं पध्वय तैलं पुष्पवासि- १०
तम् । नवारादिषु दोषो । इत्थं तैलाभ्यङ्गं न कस्यचित् । मार्कण्डेयपुराणे । तैलाभ्यङ्गः शवस्पर्शमैथुने स्नो मक-
र्म । अस्पृश्यस्पर्शनं स्नायात् क्षुतके मतकेऽपि च । विवर्णितो दृष्टिपर्यादो सत्याकालेवपुत्रकः । पुनक-
र्मतो या नैव स्त्री संभोगेऽपुत्रकः । स्नातीत येल वान्प्राङ्मः कराभ्यामिनु वेत्स्यद । अस्पृश्यः । रजस्व-
ला · प्रसूता · चाण्डाल · श्वपच · कुक्कुर · मार्जार । रासभ · पतित । नग्न · सर्प · श्येन · गृध्र · उलूक · काक

कुक्कुटादि · दुस्स्पर्श · रजक · कुलाल · मद्यकार · चर्म्मकार · व्याध · वेश्यादि दुस्स्त्री ब्रह्मगोघ्नादि · च्छिन्नकात
य ॥ स्पर्शस्पर्शान्तरे । ग्रामदाहे च नौकायां विपत्यां राजमन्दिरे । विवाहे तीर्थयात्रायां स्पर्शास्पर्शो न दुष्यति ।
पञ्चाशन्दटादिस्यातेस्नायात् ॥ गृहे । स्पर्शगात्रविप्रुषः स्पर्शस्नायात् ॥ नदीतडागतीर्थादिषु परगात्रविप्रुषः ।
स्पर्शे न स्नायात् ॥ नदी कर्कटराशिस्थिते सूर्ये न स्नायात् ॥ तासां रजोभावत्वात् ॥ कार्ष्णाजिनिः सिंहकर्कटयोर्म-
ध्ये सर्व्वा नद्यो रजस्वलाः ॥ तासु स्नानं न कुर्व्वीत विहाय च समुद्रगाः ॥ सिंहकर्कटयोर्म्मध्ये सर्व्वाः । सिंहस्थेऽपि स-
वितरि केचिदिच्छन्ति ॥ उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे जननमरणाद्यहरोगे नदीस्नानमविशुद्धमिति कश्चिकान्तु सतस्व-
तीको विश्वादर्शकर्त्ता ॥ गङ्गा यमुना सरस्वती नर्म्मदा गोदावरी नर्म्मदा करतोया । प्राप्त चेतनराः ॥ भग-
ड्यां महानदी स्यादि । अनदी पुनरजोदोषः । कानदी जलाशयो यत्र तत्रापि न दोषः । किन्तु तद्दूरतज-
लेन स्नानं न तस्यामेव ॥ स्कन्दपुराणे ॥ मासद्वयं श्रावणादि सर्व्वा नद्यो रजस्वलाः । सर्व्वे वर्द्दस्यत्र । अष्टौ
धनुःसहस्राणि गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदी शब्दवहा गर्त्तास्ते परिकीर्त्तिताः ॥ धनुः स्वनुहस्तो दशाः ।
ताद्दशा सहस्रं धनुर्नतु मापायतः प्रवाहो नदीत्यर्थः । इति वाचस्पतिः । कात्यायनः । उपाकर्म्मणि चो-
त्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते । प्रेतर्पणादिनदीजुः । तपनस्य सु-
ता गङ्गा गोमती च सरिद्वरा । रजसा न प्रदुष्यन्ति ये चान्ये नद संज्ञकाः । आदौ कर्कटके देवी त्र्यहं या-
चद्रस्वला । चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते शुद्धा भवति यौनवीति केचित् ॥ स्मृतिसमुच्चये तैलाभ्यङ्गविताधे मे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

११ शुनञ्जोमकर्म्मणि। तावत्कर्म्मन कर्त्तव्यं यावत्स्नानं न कारयेत्॥ इन्दुनापक्वं पक्वं फलं मूलं ताम्बूलं वपयस्तथा॥ भुक्तस्त्वोपवि कुर्वीत स्नानदानादिपूजनम्॥ न कार्य्यमिति स्मृत्येः॥ एतदशक्यत्वा त्कर्त्तव्यम्॥ शंखः॥ उदकस्य प्रदानाद्धि स्नानशाटीं न पीडयेत्॥ विनैतिरोजः॥ शाकद्वीपनिष्ठानवस्त्रम संख्यायनः॥ आर्द्रवस्त्रं स्वयं दक्षोन्यद्वस्त्रमाच्छादयेत्। एतन्मध्यान्हपनम्॥ अस्य दकः स्वयं कृतजलो ध्नोवस्त्रं पीडयेत् स्वद्वस्त्रं वगर्हीयात्॥ आवाचादर्शे॥ पाद्यादिरहितं तोयमुद्धृतं सव्यपाणिना। नतेन प्रोक्षणं कुर्य्याद् हस्तनिष्पीडनेन तु॥ सौवर्णे राजते ताम्रे मृन्मयं पात्रं प्रकी [illegible] तितम्। तदभावे स्मृतं पा त्रं स्ववतेपन्नं धारितम्॥ छन्दोगपरिशिष्टे॥ सन्ध्यालोपस्य चाकर्ता स्नानशीलश्च यः सदा। तं दोषा नाभिस र्पन्ति गरुत्मन्तमिवोरगाः। देवपूजार्थं प्रथमं जलमुद्धृत्य स्नायात्। मार्कण्डेयपुराणे। नस्नातोऽज लपुष्पादिनरः पूजार्थमाहरेत्। नानुलेपनमादद्यान्न स्नातः कर्हिचिद् बुधः॥ जलोद्धारमन्त्रः॥ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरी सरस्वती। कावेरि नर्म्मदे सिन्धो जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु॥ तुलस्यमृतनामासि सदा त्वं केशवप्रिया। केशवार्थं विनोमि त्वां मम पराधं क्षमस्व मे॥ स्नात्वा केशान्न धूनयेत्। कराभ्यां मज्ज निनं मार्जयेत्। नाम्बरपाणिनेति। न परिधानवाससा मार्ज्जयेदित्यर्थः॥ स्मीमद्भागवते॥ पूर्वस्नानं प्रकुर्वीत धौतेरन्तोऽर्द्धशुद्धये। उभाभ्यामपि वस्त्राभ्यां मन्त्रैर्मृद्धरणादिभिः॥ सन्ध्योपास्त्यादिकर्म्माणि १२

विधिनोदितानि च। पूजान्नो जन्म ज्यं पेयम् क। संकल्प्यैः कर्म्मपावनैः॥ योगियाज्ञवल्क्यः॥ अगम्यागमना ल्लोयात्पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात्॥ रहस्याद्यनिता पापापामुच्यते स्नानमाचमनात्॥ इति श्रीशाकद्वीपिहरि नामसूतरगौजीवनाथ प्रणिनाचितेऽस्मिन् खवोधे धर्म्मतत्त्वे स्नानविधिर्नाम चतुर्थः प्रस्तवः॥ ४॥ ॥ अथ तिलकादिमङ्गविधिः॥ नानदीये॥ विनास्नानं न तिलकं प्रकुर्य्यात् कर्हिचिद्बुधः॥ कर्म्माणि फलतामेति पुण्ड्री कं विनाकृतम्॥ लोकान्तः॥ संध्या स्नानं जपो होमस्तर्पणं देवपूजनम्॥ दीन्द्राचिभोजनं दानं निष्फ लं तिलकं विना॥ अतः स्नात्वा तिलकं कृत्वा कर्म्माणि कुर्य्यात्॥ गोपीचन्दनगोरोचनागुरुकाश्मीरचन्दन देवदानुधित्वकर्दूरतुलसी गंगामृत्तुलसीमूलमृत्केवलमृत्द्विर्णुधासंनवा तिलकं कुर्य्यात्॥ मृगमदकु चन्दनाभ्यां वा पितकर्म्म वडूर्पकाम्यम्॥ मन्त्रः॥ आयुष्यं जनदन्तेः कश्यपस्य आयुषं यद्देवेऽन्यायुषं तन्नोऽ स्तु आयुष्यं यं कामं कामयते सो ऽस्मै कामः समृध्यते॥ ललाटकर्म्मकाण्ठ हृदाहृजुपं वा गा तिलकं। सर्वकर्म्मस्र प्रथ मम्॥ होमे स्रुवा वस्थितभस्म। ज्योतिकानन्तरं कार्य्यम्। शिखा ललाट कर्णा काण्ठ हृदाहृत्कमामल कुन्दिपृष्ठ स्फ फी

नं १

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नाभीदेशोद्भवकमलं लक्ष्मीर्वैकल्यम ॥ कुर्यात्पुरस्तु कंसवधकर्मकृति त्यम ॥ ति नरश्री नंत्रि पुष्पकं काम्यम ॥ प्रत्यन
रवानिमिनंमद्वैतानिकम ॥ देशाकुलावानत्कविन्द्रा त्यम ॥ स्मृत्यन्तरे ॥ वन्दनं वन्दयेन्नित्यं पवित्रं पापना
शनम् ॥ आपद्धनेतनित्यं चन्दनोंवर्द्धयतेसदा ॥ आलाविष्णुश्चतुर्दश्व लोकपाला दिगीश्वराः । नन्दानुम
मगाग्राणि मस्तके तिलकेकृते ॥ आयामादर्शे । दृष्टे दिव्यकुलः वृजनमः ज्ञानस्यवतुः पदश्रानायुः ॥ अंगारकलाङ्गा
न्हतनम धुश्वेतपुष्पकन्याश्वामीपिप्पलादिबिल्वाग्नुदेवतानांदर्शनंप्रातः प्रशस्तम् ॥ अमङ्गलानि । पापि
ष्ठपुरुषं जमधान स्वच्छिन्ननाशादितुलाङ्गानश्वसर्पाद्याः । मनुः । आत्मविक्रेपिजामवैद्यश्रागिर्निमिवा
पतिः । उपधिः स्वर्गामितेनांदर्शनं पापनाशनम् ॥ मनःदः कपिलाविप्रोदृष्टीन्योवृद्धतंगजजम् ॥ असमोनानि
१२. नेतेदृष्टो सद्यः पानकनाशनाः ॥ स्मृत्यन्तरे ॥ हरिद्रादर्शनोवाथिसकमनोरथविसर्पिणी । नपशोरवाग्निवि १२
प्राणांदर्शनंपापनाशनम् ॥ प्रातः कालेदर्शनीमेवैतेजानिकनमस्यवावरुपकार्य्यम् ॥ दन्दिशूकंवाप
श्येत ॥ विजयः स्त्रष्ट्रीस्त्रीपितनोविप्रोदश्वत्थोधेनुर्यति[illegible]गुरुः । पितृव्यमातुलोवन्द्याः स्वसकरोशा
दाग्रजः ॥ पितुः पत्नीकनिष्ठा पितृव्यात्मजपत्नीच ॥ पितृव्यमातुलोकनीयसायासावपि । नाजवैश्य

शूद्रेष्ववैष्यपि ॥ अस्यवार्जिकोविप्रः पितृवन्नमस्कर्तव्याः ॥ महाभारतेदानधर्मे ॥ अविद्वांश्चैव
विद्वांश्चब्राह्मणोदैवतंमहत् । प्रणीतश्चाप्रणीतश्चयथाग्निर्दैवतंमहत् ॥ श्मशानेष्वपितेजस्वी
नदुष्यति ॥ हविर्यज्ञेष्वपि वहन्यद्वाभिशोभते ॥ एवंयद्यनिष्टेष्वपि वर्त्तते सर्वकर्मसु ॥ सर्व
थाब्राह्मणोमान्योभवतिदैवतंविद्धितत्परम् ॥ उपदेष्टाश्रोत्रियस्त्रिवर्षोपिवन्द्यः ॥ विप्रेतना
मान्यानतुवन्द्याः ॥ आयुष्मान्भवसौम्येतिसर्वेन्नमस्कर्त्तावाच्यः ॥ प्रत्यभिवादनेमातुलस्वसृकृत
द्विजैर्वाकार्य्यम् ॥ गुरवोवृद्धाद्याभोः शब्देनाभिवाद्याः ॥ अभिवादनानभिज्ञाः न नमस्कार्याः ३१
विप्रं कुशलंपृच्छेत् ॥ राजन्यमनामयं वैश्यं क्षेमं ॥ शूद्रमारोग्यमिति ॥ विश्वादर्शे नारदः ॥ ते
षांशर्मवर्मदेवदासपदान्तनामानोयथाक्रमंसम्बोधनमर्हन्ति ॥ नाजापिदेवान्तोवा । दीक्षि
तनामानवन्द्यात्शब्दपूर्वकंपृच्छेत् ॥ नन्नाम ब्राह्मणानकाश्यमदीक्षितस्यनाम ग्राह्यमेव ॥ बह्वृचः ॥
आत्मनः नामगुरोर्नामनामयत्कृपणस्यच ॥ आयुःकामोनगृह्णीयात् ज्येष्ठपुत्रकलत्रयोः ॥
पितृव्यमातुलश्वशुरपत्न्यो ज्येष्ठस्वसा ज्येष्ठभ्रातृभार्यापितामहीमातृभगिन्योमातृवद्वन्द्याः ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१३ नाहोस्वस्तिद्विजः कुर्य्यात्॥ इतरेऽपि देवोनिवद्भ्यो नमस्कुर्य्युः॥ पत्नीपतिगुरुष्वप्युप्रणामेन॥ स्मृतिः॥ गुरुरग्नि १३
र्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः॥ पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वस्याभ्यागतो गुरुः॥ नारदीये॥ जयन्तं जन्म
मध्यस्थं वावलं च नगाद्धितम्॥ सविप्रान्तं जातु प्राणाभिवादयेत्॥ वृहन्नारदीये॥ सभायां यज्ञशालायां दे
वतायतनेषु च॥ प्रत्यगत्र नमस्कारो हन्ति पुण्यं पुराकृतम्॥ स्कान्दे॥ पुष्पहस्ते पयोहस्ते प्रजाहस्ते समिदा
ग्नम्॥ अन्यत्कमपि गुरुं लं जातु प्राणाभिवादयेत्॥ मत्स्ये॥ समूहस्थं पतिं यस्य कृतं घ्नं अनध्याय
दिनस्य पारगः नास्तिकं प्रमत्तं मूर्खं तस्करं धाम्भिकं भुञ्जानं द्यौतं दन्तधावनम्॥ वमनं जंभासक्तं नम
स्कृत्योपवासेन शुध्यति तिथिरवादशी॥ प्रमादाद्विप्रात्यगत्यं नमस्कृत्य सोऽपि विप्रात्तं नमस्कृत्य भुक्त्वा॥ वैरं पन्नत्वाद्
विप्रान्नमेत्॥ शूद्रं नत्वोपवासः कार्य्यः॥ नजात्वं जात्यन्ति कापिल गर्भपतित्धीवरपावकगामिनीः स्त्रीं नत्वो
पवासः कार्य्यः॥ शास्त्रोवेदविदोपि द्विजान्न नमेत्॥ प्रातः शूद्रपूर्वकं वा नमेत्॥ कोविदितिनमस्येत्॥ सन्ध्यायां
नाभिवादयेत्स्यात्रिमायामेव॥ स्कान्दे॥ केविदितिवर्हन्ति॥ प्रणामकृतेपूर्वं स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः। तेद्वि
जा नरकं यान्ति शूद्रा इव न दनन्तम्॥ चलो मूर्ध्निमहत्पदं स्तुतिपुगे तीर्थानि भालेभवो वाणीवाचिकरे नलो
हदहति कुन्दो यदेवात्मयः॥ नाभोपङ्कजशाम्भवः परजोस्या पुष्पशोवर्द्धनेते मीनूमिसकनाः स्कनाथगाणि
नावन्धानतनन्दामहे॥ राजानमेकं विहाय॥ यतः यस्य प्रसादे पञ्चास्ते विजयस्रवपनाक्रमे॥ मस्तुरिवसनि -ता

कोथेसर्वेदेवमयोहिसः॥ स्कान्दे॥ विप्रंविद्वांसमविद्वांसं वा प्रणमेत्॥ विप्रोपदर्शनात्स्वच्छन्दीयन्तोपापनाशयः॥ व
न्दनीमस्कुत्वापिनर्वना दच्युत पदं॥ विपद्वत्मान्तसहस्रभानवः समीहितार्थाय्यणिकामेवनवः॥ अपानसंना
नसमुद्रसेतवः पुनन्तु मां ब्राह्मणपादरेणवः॥ श्रीभागवते॥ एकेनपादेनापोरसौ प्रणामेद्व्यवश्रुतः॥ तस्यदाशुःकन
छेदः इति वेदविदो विदुः॥ मावितपे॥ अथापि रूपते बालो ह्यनकायां दिने दिने॥ अविद्योवासविद्योवा ब्राह्मणोम
मकीतनुः॥ श्रीभागवते॥ ब्राह्मणान्नेनदेवतं रूपमेतच्चतुर्भुजम्॥ सर्ववेदमयोविप्रः सर्ववेदमयोह्यहम्॥ मन्त्राधीना
श्वदेवताइति॥ ब्राह्मणो जन्मना श्रेयान्सर्वेषां प्राणिनामिह। तपसा विद्यया तुष्ट्या किमु मत्कलया पुनः॥ देवप्रतिमां दृष्ट्
वानमस्कारे गुणं दृष्ट्वा यतिमनत्वोपवासः कार्य्यः॥ अथ्यान्दने राग मन्त्रणायतयस्कन नमस्कृता॥ स्मृतनारायणा ज्ञानितपापं जन्म
भयार्जितम्॥ देवालयं चैत्यतनुं तथैव चतुष्पथम्॥ विद्याधिकं गुरुं वैववुधः कुर्य्यात्प्रदक्षिणाम्॥ वामनेविप्रेजलोऽपि तथा
नाहं उल्लिख्य नाम दनमेत्॥ याज्ञवल्क्यः॥ कुर्य्यात्प्रदक्षिणां देवं मृदो विप्रवनस्पतीन्॥ नमस्कृत्यादिवेयान्ति विपरीतं न या॥
वृहन्नारदीये॥ शूद्रस्थापिता प्रतिमां न नमस्कुर्य्यात्॥ दीतिव्रकुमतश्वयत्वान्तकृनोमनम्॥ दीक्षितशूद्रंनत्वा सचिलेस्ना
त्वा विप्राणां नमस्कुर्य्यात्॥ अथ जलमङ्गलानि॥ हरिद्रा सर्षप तिलगोमयान्देवदेवप्रतिमा पुराण पुस्तकादिदर्शनमणि
कोदनादीनि। मार्कण्डेय॥ यत्रोन्मा चन्दनं वीणाम्बादर्शौ मधुसर्प्पिषी॥ विनाणि तात्रपात्राणि तद्दानतयाश्रयः॥०॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१४

पिण्डानि हस्तवान्योऽपानि० नाम्नापात्रीति यत्स्नातां दुर्निस्नानानामविपर्यासीति पितामहवाक्यम्। तनुकोणां क्षिपेद्धीमान्वि
ईयस्यवेशनः॥ समिद्दोऽपवापुस्तस्ताद्भुयो भवनं तते॥ यत्र कण्ठकिनो वस्त्राय त्रिविज्यावद्धसी॥ भाष्यापुनर्भ
न्नीकस्तपन्दनस्तवमन्दिनम्। देवतापितृमनुष्याणामतिथीनां वर्जनम्॥ यस्या व्रति स्येना न्येन पुनस्तस्य गृहस्य
यत्र गृहेनगाः पञ्चस्त्री त्रयं तावती स्वसाः॥ स्नकान्स्त्वनान्येवान्तपन्दनन्वसातत्तव॥ एकश्लोगोद्धिवालेयं त्रिगवं
पञ्चमाहिजम्॥ जडरवं सप्तमात कुं गृहं यन्नमस्तवारनपः॥ जन्मलेयत्र धान्यानि पक्वापक्वानि धर्मानि॥ तद्वत्स्ना
नं तत्र तं यथेष्टं वनकुःसह॥ स्थाली वा वा नियत्राम्भिद्देवोद्दीक्षेमनया॥ गृहेतत्रदुर्निस्नानानाम्नां समासेपः
सूर्य्याते पठन्तोभिः स्नानवस्नान्नुविप्नुजैः। नरव केशाग्रसलिले स्नात्वा हितलन्नाणान्॥ देशाचाराः समयज्ञातिध
र्मान्नजपंहोमंमकुलं देवनेऽप्याप्॥ सम्यकुशोवीवीविधाक्ष्रीकवादान्युसात्वया कुर्यात्तां मास्तकमकुः॥ ६॥ इति मगाद्विज
ध्याचमनविधिः॥ मार्कण्डेयपुराणे॥ सके णान्वाथ गन्धाभिनद्विनम्नाभिनाद्यात॥ मायमेतु त्रयविधिवत्राङ्मुखो
दङ्मुखोऽपिवा॥ प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च समभ्युन्क्ष्य समाहितः॥ मन्तर्जानु तथा यामोल्लिः चतुर्थीं तिवेदयः॥ पाशव
स्य॥ कृत्वाशौ च नप्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मृज्जलैः॥ निबद्धशिख आसीनो द्विजाचमनं चरेत्। कृत्वापवीत

१४

कृतिमर

सं
सव्येऽसेवाङ्मनःकायसंयतः॥ जायस्यानुशिखां बद्धा नैऋत्यां प्रसनन्मुखः॥ उदीच्यां वत्ततो वद्धा उपविस्य शुच
स्थले॥ मायतं पर्वणोः कृत्वा गोकर्णाकृतिम्॥ संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः॥ मुक्त्वाङ्गुष्ठकनिष्ठे
स्यां शेषेणाचमनं चरेत्॥ माषमज्जनमात्रास्तास्ते गृह्णे त्रिः पिवेदपः॥ आत्मिरोवरस्ततीर्थेन द्विजो नित्यमुप
स्पृशेत्॥ मार्कण्डेयपुराणे॥ अङ्गुष्ठान्ते तो रेखायाः पातोर्द्ध स्नास्य च॥ एत द्वाह्ममिति ख्यातं तीर्थमाच
मनाय तत्॥ तर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तः पैत्र्यं तीर्थमुदाहृतम्॥ पितृणां तेन तोयादि दद्यान्नान्दीमुखाहृते। अङ्गुल्य
ग्रे तथा दैवं तेन दिव्यः क्रिया विधिः॥ तीर्थं कनिष्ठिकामूले काय तेन प्रजायते॥ एवमेभिः सदा तीर्थैर्देवानां पि
तृभिः सह॥ सदा कार्याणि कुर्वीत ब्राह्मपित्र्योदकक्रियाः॥ कुर्मपुराणे तीर्थं प्रति स्मृतानि दृश्यम्॥ याज्ञवल्क्यः
अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः। हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः॥ द्विजातयो गाढ़विशः॥
शूद्राः स्त्रियश्चैव शुध्येरन् स्पृष्टाभिरन्ततः॥ अन्तरेण स्पर्शेन॥ मनुष्याभिः फेनैर्निपतन्निर्यस्ति
यत्ततः॥ हृज्ञाभिरशब्दाभिस्त्रिश्चतुर्वा द्विरापिबेत्॥ वल्मीके पिपीलिकाभिर्भुज्य पेन्नया॥ दक्षः॥ प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ
वाप्नःपिवेत्द्वात्र्यवीक्षितम्॥ सव्यपाङ्गुष्ठमूलेनाद्धिः प्रमृज्यात्ततो मुखम्॥ संहत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत्॥
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणोपस्पर्शनम्॥ अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः॥ नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेनैव॥

हृदयं तु तलेन

सर्व्वाभिरवशिनः पश्वाद्बाहू वाप्येतासंस्पृशेत् ॥ यजुर्वेदिनां पादौ वाभ्युक्षेत् ॥ खानि चोपस्पृशेत् ॥ इति मनुः ॥ नाभिदेशे
संस्पृशेत्पापः ॥ पुनः स्पृशेदिति व्यासः ॥ भविष्यपुराणे ॥ जान्वोरूर्ध्वं जलेतिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ॥ अवस्ताद्
त कृत्वापि समाचान्तो न शुध्यति ॥ उपविश्य स्वस्थ उपजलेप्याचामेत् ॥ जलेष्वाचमनं न स्थले शुद्धिकरं स्थले विपरीतम् ।
एकपदं जले कृत्वा स्थले चैकं तेनोभयत्र शुद्धिः ॥ आकुल्येकेणाचमनं न धर्म्यम् ॥ पादाद्युक्षितोदकेन नाचामेत् ॥ न
जीवानयुक्तयोदकेन च ॥ कृपाशोणादिष्वपि नेके ॥ सोपानत्कोजलस्थो वा नुष्णीकेशोपि वा पुनः ॥ उष्णीषी वापि नाच
मेद्दुस्त्रै द्वेसवाशिनः ॥ न जङ्घान्तशया न रथ्यनवलन्तपनास्थयान् ॥ नसन्धेकनत्स्यनावानात्मानं येवीन्दयन् ॥ आत्मानं ह
दयेम् ॥ शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोपि वा ॥ अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोप्यशुचिर्भवेत् ॥ शिरः कण्ठं प्राव
१५ त्य रथ्यागतो वा कुर्यात् ॥ वायुपुराणे ॥ क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः ॥ भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्व्वा
न संशयः ॥ मरीचिः ॥ न वस्त्रान्तर्हितोन्नतासनस्थो न चोत्थितः ॥ न पादुकास्थो नासनगतः शुचिः प्रयतमानसः ॥ तुल्ल १५
सनस्थोप्याचामेत्तात्कालिकदानं च ॥ मार्कण्डेयपुराणे ॥ रथ्याविसर्प्पितोस्नानेनशुचिः पासानन्तकर्म्मसु ॥ आचामे
त यथान्याये वासो विपरिधाय च ॥ रुदितेश्रुपातेपि तथानिष्ठीवनादिषु ॥ सन्ध्यागात्र्यन्तोये न क्रियां कुर्व्वीत वै शु
चिः ॥ रुदितेनिष्ठीवितेक्षुते परिधाने इच्छु पातने ॥ कर्म्मस्थ एव नाभेर्द्धान्दांगस्रवणं स्पृशेत् ॥ विश्वादर्शे ॥ निलो
मयोनिष्ठूद्रान्वादिषु । निलोमा भीरुगामिनः ॥ प्रतिलोमकुदुंगामिनः ॥ अस्पृश्यानस्पृशातिदर्शनात्तनापातनादिषु ॥

तथापि त्र्यमन्त्रजपामालम्भनदीपालम्भनपूजाक्तामोदनकोचमाञ्जीनम्नजिकादिस्पर्शो वा वायुस्वर्ज्ज
जु ॥ निष्ठीवन प्रहासान्नतादिषु ॥ निमित्तेषु कर्म्म कुर्व्वन्नुपः स्पृशेत् ॥ आदिश्यब्दाच्छुतिकृत्यदर्शितेषु ॥
सर्व्वत्राचमनेनवा महस्तेन दक्षिणाश्रोत्रं स्पृशेत् ॥ निष्ठीवने तु सम्मुख ओं प्राचमनीम् ॥ जलाभावे त्वरायां
दुर्गोमयं भूमिं वा स्पृशेत् ॥ मार्कण्डेयपुराणे ॥ कुर्य्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् ॥ कुर्व्वीतालम्भ
नं वापि दक्षिणश्रवणस्य च ॥ न स्पातितवायावालदर्शनेप्याचामेत् ॥ जपहोमदानादिषु पितृक्रोदके तु सर्व्व
स्मृत्युभन्निमित्तु वा चामेत् ॥ तिलेन्दुफलताम्बूलसोमसोगन्धिकाहस्तिव्रौ चवाभन्धु तोज्ञ नाचामेत् ॥ ॥
स्नानपानभोजनच्छुतस्वापार्थपादप्रक्षालनकृतगन्धपानवृपरिधानरथ्यागमनादिषु । द्विराचामे
त् ॥ तथा दन्तलग्ने तु न निर्गीर्णे मुक्तशेषानुलेपनाद्युपगतस्य स्तनुषु । अन्याङ्गनुखन खोष्यविसुशव
मनविन्दुनिर्निः पञ्चसः स्पर्शेषु पथ्यादाचमनं कुर्य्यात् ॥ अविच्छिन्नसंमार्ज्जनीच्छागादिजो निर्जि
जन्द्रः ॥ ॥ इति श्रीमद्द्विजहरिरामसुतजीवनाथयााधिनाविरचिते स्मृतिरत्नबोधे वर्णितमाचमनवि
र्णयप्रकरणं पञ्चवं ॥ ५ ॥ अथ यज्ञोपवीतविधिः ॥ ततः प्रथमं यज्ञोपवीतलक्षणमाह ॥ मनुः ॥ सदोपवीतिना
भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ॥ विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥ ततः शिखामुपवीतञ्चानु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्वबा-
न्द्राणान्धारयेत्॥ आचाराणां स्वयंकल्पनात्॥ पितृतोमेहतस्यापिनुज्ञातोऽनुपवीतिनः॥ प्राणायामं त्रिवाजङ्घावक्त्र
त्रिकमुत्तरक्रमात्॥ वक्त्रे त्रिकेतिनवेतियावत्॥ यज्ञोपवीतं त्रिविधं सूत्रं वस्त्रं कुशाय न्नुरव॥ वस्त्रकुशानुद्वेवार्य्यंशो
पवीनार्थिक्योस्त्रिशिरत्त्वादिवच्छेदः॥ सूत्रं सूत्र विशेषलइति॥ वाचस्पतिमिश्र लिखितम्॥ कात्यायनः॥ कुर्य्याद्
त्रिवृतं कार्य्यं तन्तुत्रयमधोवृतम्॥ त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैकाग्रन्थिरिष्यते॥ अ॰ काशागान्नासाशिखाग्रन्थि
ग्रकोद्यः॥ मनुः॥ कार्प्पासमुपवीतं स्याज्जवर्णं आलतासपीह॥ जडग्रंन वृगुणामित्यर्थः॥ क्षौमेयथाज्यन्यस्या क्षौमा
त्रतसी॥ नदीशणाकत्वलम्वा॥ वद्सूत्रं वा॥ वाससां वा॥ त्रिवृतं सूत्रं वा॥ कुशान् ऽर्ध्वा॥ पूर्वाभावेपरंग्राह्यम्॥
स्रातसी॥ नदीशणाकतलम्बा॥ वद्सूत्रं वा॥ वाससांवा॥ त्रिवृतं सूत्रंवा॥ कुशान्ऽर्ध्वा॥ पूर्वाभावे परंग्राह्यम्॥ ऋषिदेवोयाज्ञव
१६ राणवल्कलतृणोद्भवम्॥ नसंभवतोधार्य्यमुपवीतं द्विजातिभिर्बीतिनिकामः॥ स्मृतिसमुच्चये॥ ऋषिदेवोयाज्ञ
सूत्रं संहताङ्गुलिमूडके॥ प्रादक्षिणावर्तयाद्त्रिगुणीकृत्यपलतः॥ प्रदक्षिणामावर्त्यसमंस्यान्नवसूत्रकम्॥ १६
त्रिसावित्र्यष्टकवाहतिसलिलरवनाम्नोन॥ विप्रन्दत्त्रवेरपैः॥ क्रमंतः कुशानुमानात्॥ तत्रैत्रिनोमानामेवाह्नम्॥
वाजसनेयिनामरूपैव॥ कात्यायनः॥ पञ्चवंशोर्वनाभ्यांवचलंयच्छिन्दतेकादिन्॥ नधार्य्यमुपवीतं स्यान्नालिल
म्वं वोद्धृतम्॥ इतिवामस्कन्धेनिधायपानियम्॥ केचित्तुवामस्कन्धाद्दक्षिणाकटाकुक्षतऽनाम ध्येनिधा
यदक्षिणावाहुपरिमाणामुपवीतं कार्य्यदेशाकुशाधानात्॥ आग याज्ञवल्क्यः॥ स्नातो वै धौतवस्त्रस्य याणा २

क्षौमाविकानिच॥ कुतपोयोगपट्टं वाद्विवालमेनवानवेत्॥ योगपट्टेपट्टमयम्॥ धौतंकार्प्पासिकम्॥ माङ्कियकुला
तो॥ नवातिनक्तवासाः स्याद्विग्रासितवर्णोपिवा॥ नकुर्य्यात्तद्विपर्य्यासं वाससोनयनमनो॥ विपर्य्यासामिति कटिव
स्त्रमुत्तरीयं नकार्य्यम्॥ उत्तरीयकटेनधार्य्यमिति॥ वासस्कवाद्भुवम्॥ यमः॥ क्षौमकार्प्पासे कुपाश्वर्मकम्ब
लवल्कलाः॥ सर्वेषां नुमवेदशुक्लं वासस्तत्पवित्रानिकम्॥ स्वाभाविकं रूपशुक्लं नक्षात्रमित्यर्थः॥ नशीलेहवुना
तो॥ नरक्तमुल्वणंवासो ननीलं चप्रसस्यते॥ मलाक्तं चदशाहीनं वर्ज्ययेदम्बरं बुधः॥ दशाहीनं दशीतिलोके॥ शानस्तो
पवीतकुतपाविकृतकार्प्पासानि॥ वासांसि धौतम्कानि॥ शातोशाणमयम्॥ क्षौममतसीवल्कूतम्॥ वीतं लकम्ल
नम्॥ कुतपंछागरोमोद्भवम्॥ कम्वलम्वा॥ विकृतं स्वाशिवतत्संप्रकम्॥ विकृतमवापाणस्तत्रतंडान द्वयासंपक्रम्॥
शंखलिखितिविधं वस्त्रमाह॥ क्षौमदुकूलं सौशाणि॥ वासांसि॥ दुकूलपट्टवस्त्रम्॥ वसिष्ठः॥ अहतं शुक्लं वासोधात
णास्यवर्णकजायनकेवा॥ हारिद्रं वेतिकेचित्॥ अहतमितिपूर्वमिनम्॥ माडिप्पेहाभिद्रवा॥ कृत्तिपस्यपी
तंकौशेयंवेऽपस्य॥ तान्नवर्मकम्बा सर्व्वेलाम्॥ कार्प्पासिकम्॥ पट्टवस्त्रंसर्व्वेलाम्॥ महाभारते॥ अन्यदेवभवेद्वा
सः सर्व्वाय नीयसंहरीहि॥ अन्यद्रथ्यासुदेवानामर्चायामन्यदेवहि॥ स्नानजपहोमदानादिकर्मणि॥ एवंविधवस्त्र
वाससान्धेत्॥ बौधायनः॥ काशायवासाः कुरुतेजपहोमप्रतिग्रहम्॥ नैदेवगमेभातिहव्यकव्ये॥ अत्राद्ववा
वासाल्कपः कुर्य्याज्जपहोमप्रतिग्रहान्॥ सर्वं तद्राक्षसं विद्याद्बहिर्जानुचयत्कृतम्॥ अतोनामिमापंऽतित्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नुपविश्यैदप्रेतिमनन्। जले॥ आद्रावासास्तर्प्पणां कुर्य्यान्नगहिना द्रवासास्तर्पणादिकं कुर्य्यात्॥
नीलीयकंयदावासो ब्राह्मणोऽङ्गनिवापयेत्॥ अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति॥ अङ्गिराः॥ स्त्रीणां तथा
यने नीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति॥ नृपस्य वैश्यस्य पर्व्वणि चैव विधानतः॥ कम्बलेपट्टवस्त्रे च नीली दोषो ना
तो न दुष्यति॥ बौधायनः॥ होम देवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा॥ नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजवाचनिके जपे॥
योगियाज्ञवल्क्यः॥ परिधानाद्बहिः कच्छा निबद्धा ह्यासुरी भवेत्॥ धर्म्ये कर्म्मणि विद्वद्भिर्वर्ज्जनीया प्रयत्न
तः॥ बहिः कच्छा भसंवृत परश्वात् स्खलमुभयतो द्रव्यं सेवति केचित्॥ वसिष्ठः॥ जपहोमोपवासेषु धौतवस्त्र
धरो भवेत्॥ अलंकृतः शुचिर्मौनी श्राद्धादौ विजितेन्द्रियः॥ सन्ध्यासिभिगोसिकादिक जायवस्त्रं चान
९ तान्॥ स्त्रीणां पतिपुत्रवतीनां श्वेतेतरवस्त्रधारणतान्॥ पतिनहितानां शुक्लमेव॥ इति मगध्विजहरि १०
नाम सुतजीवनाथ यणाविनविते स्मृतिवोधि वर्म्मितसोवस्त्रविधिर्नाम सप्तमः पल्लवः॥ ७॥ अथ सन्ध्या
विधिः॥ मार्क्कण्डेयपुराणे॥ आसीमान्ते प्रबुध्येत धर्म्मार्थौ च विचिन्तयेत्॥ समुत्थाय तथा चाम्य प्राक्स्मृत्वो
नियतः शुचिः॥ निपतोऽत्र कृतनारायणस्मरणाः॥ यथा॥ प्रातः स्मरामि भवभीतिमहार्त्तिशान्त्यै नारायणं
गरुडवाहनमब्जनाभम्॥ ग्राहाभिभूतवनवारणमुक्तिहेतुं चक्रायुधं तरुणवारिजपत्रनेत्रम्॥ १॥
प्रातर्भजामि भजतामभयंकरन्तं प्राक्सर्व्वजन्मकृतपापभयापहत्यै॥ यो ग्राहवक्त्रपतितांघ्रिगजेन्द्रघोरशो

कप्रणाशनकरो धृतशंखचक्रः॥ २॥ प्रातर्न्नमामि मनसा वचसा च मूर्द्ध्ना पादारविन्दयुगलं परमस्य पुंसः॥ नारा
यणस्य नरकार्णवतारणस्य पारायणप्रवणविप्रपरायणस्य॥ ३॥ श्लोकत्रयमिदं पुण्यं प्रातः प्रातः पठेन्नरः॥
लोकत्रयगुरुस्तस्मै दद्यादात्मपदं हरिः॥ ४॥ आदिमध्ये दुर्गां गङ्गां गणपतिं पशुपतिं दिनकरं वैश्वानरप्र
भृतीनां स्मरणम्॥ प्रभाते स्मरते तानि यः दुर्गां दुर्गान्तरद्वयम्। आपदस्तस्य नश्यन्ति तमः सूर्य्योदये यथा॥
गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि॥ मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति॥ आदित्यमम्बिका
मीशं गणेशं जातवेदसम्॥ यः स्मरेत् प्रातरुत्थाय पापं तस्य न विद्यते॥ अग्नित्रयं त्रीणि च पुष्कराणि त्रयं
त्रीणि पदानि विष्णोः। हरित्रिनेत्रं त्रिपथां च गङ्गां स्मरामि दुःस्वप्नविनाशनाय॥ आदित्यस्तयः॥ मनुः॥ १०
ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन्॥ प्रज्ञां यशश्च कीर्त्तिं च ब्रह्मवर्च्चसमेव च॥ प्रातरुदयावधि जपेन सायंनक्ष
त्रोदयावधि जपेन दीर्घसन्ध्याकारकः प्रातरुदयात् प्राक् घटीद्वयम्॥ सायमस्तमयादूर्द्ध्वं घटीमात्रमनन्याद्वितीया
घटी यावदिति याज्ञवल्क्यः॥ अर्द्धास्तमितभास्करे नामध्या कुतपकालो यावत्॥ कुतपः कालपदं प्रोदीरितः॥ मार्क्क
ण्डेयपुराणे॥ पूर्व्वां सन्ध्यां सनक्षत्रां पश्चिमां सदिवाकराम्। उपासीत यथान्यायं नैनां जह्यादनापदि॥ यथान्या
यमिति॥ कृतासनशुद्धिना कृतसकलाकुशादिग्रहणेनोपास्तव्या॥ गोभिलः॥ कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीमुदके

१८ जपेत्॥ गायत्र्याः समुदीयस्मात्तस्मादुत्थाय तां जपेत्॥ बृहस्पतिः॥ मार्जनं जलमध्ये तु प्राणायामस्ततः। उपस्थानं ततः प
रं स्यात्सावित्र्यीये पठ्यते॥ अतउपस्थानपर्यन्तं संध्याजलस्थलेवा॥ गायत्रीजपस्थलएव॥ कात्यायनेनोत्तीर्य प्राणायामादि
कमुक्तम्॥ व्यासः॥ स्नात्वा तीर्थे शुभे गङ्गायां हंसी जान्हवीजले॥ इत्युक्तत्वात्॥ जलादावपि उत्थाय जप्या गायत्री॥ नन
सि तु पुनाति॥ दशभिर्जन्मजनितं शतेनापि पुराकृतम्॥ त्रियुगं तु सहस्रेण गायत्री हन्ति किल्बिषम्॥ स्नात्वा तर्पणा
त्प्राक् संध्या कार्या। जपानन्तरमुपस्थानं प्रकाशान्तरं वा होमेनेत्युक्तम्॥ आसनोपयोगीनि दर्भकम्बलगोचर्मव्याघ्राजिन
हरिणाजिनानि॥ लोकोपवादान्नो स्थापिपीठदानि॥ नाभूमौ च तन्तुपत्रिपाजानेकारपापादुके। आत्मनिस्वकदस्वाना
मासनं बुद्धिनाशनम्॥ शंखायनिः॥ दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम्॥ प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम्॥
आसनारूढपादस्तु जंघयोरथ जानुनोस्तथा॥ कृतावसक्थस्वस्तिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते॥ आवस्वस्तिकः पर्यंकिबन्धः
कृतआसन उपविश्य जंघयोरुपरि पादन्यासं न कुर्यात्॥ तद्वन्नोपविशेत् श्राद्धः पादेशाक्रम्यवासननिमार्क्कोलेउपपु
नात्तादपि ज्ञातव्यमेव॥ पद्मासनं वीरासनं येन तथा स्वस्तिकमासनम्॥ आस्थाय योगं युंजीत कृत्वा च प्रणवं हृदि॥ पद्मास
नं पातितजंघाजानुद्वयम्। अर्द्धासनं पातितजंघैकम्॥ स्वस्तिकमुत्थितजानुद्वयम्॥ भूमिं पाणिं स्पृशन्नुपविशेत्तोय
यावदिति॥ कात्यायनः॥ आसीन ऊर्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः। तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठता। प्रह्वो
वनतकायः॥ यत्र दिङ्नियमो नास्ति जपहोमादिकर्मसु। दिशस्तत्र द्विजो ज्ञेया ऐन्द्री सौम्याऽपराजिता॥ पराज्यपरा १८

जिता॥ कर्म्मापि दशपतेयत्र कर्त्तुरन्तुलतो च्युते॥ दक्षिणास्तत्र विज्ञेयाः कर्म्मणां पारगैः क्रमः बुधैः॥ हारीतः॥ जपे होमे
तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे। अशून्यं तु करं कुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः॥ सुवर्णरजतकुशपवित्रकाणि धा
र्याणि अनामिकयामेव॥ तस्मात् सुवर्णरौप्यवर्णरजतैर्धार्य्यं॥ कुशपवित्रकं मध्यमायां पर्वणि धार्यम्॥ ता
म्ररजतसुवर्णत्रिकमयी मुद्रा दारिद्र्यनाशाय पितृणां तर्पणे॥ यतः इन्द्रां धार्यते केचित्॥ स्मृत्यन्तरे॥ तानताम्र
सुवर्णनामकं लोहत्रयं धारयेद्बुधैः॥ त्रिलोहवाटिका मुद्रा तीव्रदारिद्र्यनाशिनी॥ पवित्रलक्षणम्॥ वायुपुराणे
अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च॥ प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्॥ एतदेवाहि पिञ्जूल्याल
क्षणं समुदाहृतम्॥ आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु॥ कुशा यत्र त्रयमन्तर्गर्भिः। तदधिकमनन्तर्गर्भि
यत्तुर्थं यत्रादिति॥ कात्यायनः॥ हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः॥ समूलाः पितृदैवत्याः कल्माषा वै
श्वदेविकाः॥ यज्ञियाः दर्शपौर्णमासादिषु योग्याः॥ पाकयज्ञियाः संध्याबलियोग्याः॥ पितृदेवयज्ञयोग्याः॥
कल्माषाः चित्रवर्णाः विश्वेदेवश्राद्धयोग्याः॥ ह्रस्वाः प्रवरणीयाः स्युः कुशा दीर्घास्तु वर्हिषः॥ दर्भाः पवित्र
मित्युक्तमतः संध्यादिकर्मसु॥ स्मृतिसमुच्चये। कुशाः काशा यवा दूर्वा उशीराश्च गोधूमयवल्वजाः। सुवर्णरजतंताम्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दशदर्भाः प्रकीर्त्तिताः ॥ पंचविंशकुशैः कार्य्यो विष्टरं तत्प्रजन्मनः ॥ काशजं कृत्रिमं प्रोक्तं वल्वजाधिष्ठपद्द्वयोः ॥
कुशाभावे तु काशाः स्यात्तदभावे तु दूर्विणाम् ॥ वल्वजानां दभावे स्याद्राजन्यद्विजन्मनाम् ॥ ब्रह्मपुराणे ॥
गोकर्णमात्राः हारीताः स्नानेऽसाग्राः समस्तकाः ॥ सत्वः सो ग्रहः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥ सव्यो वा
महत्तु कुशत्रयं सोपग्रहोऽन्यकार्य्यनिमित्तकं सपवित्रकं कुशत्रयं दक्षिणे तु च ॥ ऊर्ध्वाग्रमभिमुखेनानेनम
न्त्रेणोत्पाटनीयाः ॥ विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ॥ नुद पापानि सर्वाणि भव स्वस्तिकरो मम ॥
शान्तिके त्रिभिः पवित्रकम् ॥ पौष्टिके पञ्चभिः ॥ आभिचारिके चतुर्भिः ॥ वतुर्भिश्छिन्नदलैः कर्म्मा द्विप्रादीनाम्
ग्राभ्यां सर्व्वजाम् ॥ रह दुस्त्यत्येकेन ॥ दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राः ब्राह्मणा हविरग्नयः ॥ अजातयामान्येतानि नियो
न्यानि पुनः पुनः ॥ नीवीस्थोपवीतस्था दर्भादिर्दृत ॥ नत्याज्याः इत्यर्थः ॥ विनिमाज्यस्तरणकर्मिपिण्डास्तर १९
१९ ताः समेत्तु ॥ जडकतिपुरवास्याज्याम् आघमेव्यलिपात्रवा । गहपतिरिशक्षमिदम् ॥ स्मृतिसमुच्चये ॥ पि
त्पास्तेन तु ये दर्भाः ते दर्भाः पितृघ्नाः ॥ भोजने चोपयुक्ता येन ते योज्याः पुनः पुनः ॥ कुशाशाकसमित्पुष्पं स्तो
स्त्रियः स्वयमाहरेत् ॥ रहजानीतैः क्रयक्रीतैः कर्म्म कुर्व्वन्तु जल्पकः ॥ केचित्तु मालाकारानीतं नेच्छन्ति ॥

स्मृत्यन्तरे ॥ तुलस्यां बिल्वपत्रे च सर्वे च जलजोद्भवे ॥ न पर्युषितदोषोऽस्ति मालाकारगृहेषु च ॥ कुशहीना च या
सन्ध्या तिलहीनं तु तर्प्पणम् ॥ असंख्यातं तु यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ सारखायनः ॥ कुशपाणिविहीनस्य
नित्यकर्म्माणि कुर्व्वतः ॥ न ददाति फलं सम्यक्कन्या वन्ध्या वध्वीव ॥ पवित्रपान तशौचे नित्तोयापसभासकृत ॥
कर्त्तव्या मानसी संध्या कुशपाणिविवर्ज्जिता ॥ स्मृत्यन्तरे केचित्पठन्ति ॥ संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां श्राद्धवा
सरे ॥ सायंसन्ध्यां न कुर्वीत कुर्वाणः पितृहा भवेत् ॥ इति न बहूनां मतं तत्स्यानित्वात् ॥ याज्ञवल्क्यः सन्ध्यात्रयं तु क
र्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा [illegible] त्याकरणात् ॥ सर्वपापं प्रणश्यति ॥ दिवारात्रौ कृतमज्ञानात् ॥ यमः ॥ सन्ध्या
त्रयं नित्यकरणेन पापनाशो भवत्येकप्राप्तिश्च ॥ सा यथा ॥ प्रातः स्नातो गृहीतवस्त्रद्वयो जलेऽशार्द्रवासाः ॥ स्थले तु
शुष्कवासा अथवा ॥ नेत्र पवित्रो वामे बहून् कुशान् दक्षिणे पाणौ सपवित्रं कुशत्रयं गृहीत्वा ॥ सप्रणवगायत्र्या शि
खां बद्ध्वा प्रत्यामभिमुख आचामेत् ॥ स्मृतिमार्गमन्त्रे पुनराचमेत् ॥ ततो वामभागे न्यस्तान् बहिर्दत्वा सप्रणवगायत्र्या प्रा
नन्त्यां कुर्य्यात् ॥ केचित्तु करन्यासमिच्छन्ति ॥ अङ्गुष्ठाग्रे तु गोविन्दं तर्जन्यां तु महीधरम् ॥ मध्यमायां हरिं पेस्या
नामिकायां त्रिविक्रमम् ॥ कनिष्ठायां न्यसेद्विष्णुं करमध्ये तु माधवम् ॥ मनुः ॥ नानुतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते य
श्च पश्चिमाम् ॥ स शूद्रवद्बहिः कार्य्यः सर्वस्माद्द्विजकर्म्मणः ॥ प्रातः स्नानं समुपास्य नैशं पापं व्यपविन्द
न्ति ॥ सायं समासीनो दिनपापं व्यपोहति ॥ अथ न्यासः ॥ ॐकारस्य ब्रह्मऋषिर्गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता शुक्लो वर्णः सर्वकर्म्मारम्भे विनियोगः ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सप्तव्याहृतीनां प्रजापतिऋषिर्गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यश्छन्दांसि अग्निवाय्वादित्यबृह
स्य तिवरुणेन्द्रविश्वेदेवा देवता॥ ओंकारादिसप्तव्याहृतीनां प्राणायामे विनियोगः॥ गायत्र्या विश्वामित्रऋषिर्गायत्री
छन्दः॥ सविता देवताग्निर्मुखमुपनयने विनियोगः॥ शिरसः प्रजापतिऋषिर्यजुश्छन्दो ब्रह्माग्निवायुसूर्या दे
वताः प्राणायामे विनियोगः॥ इत्यत्यादिकं स्मृत्वा बद्धासनः संमीलितनयनो मौनी प्राणायामत्रयं कुर्यात्॥ त
त्र वायोरादानकाले पूरकनामा प्राणायामः॥ तत्र रक्तवर्णं चतुर्भुजं विष्णुं नाभौ ध्यायेत्॥ धारणे वायोः कुम्भकनामा
प्राणायामः॥ पद्मासनं रक्तवर्णं चतुर्मुखं चतुर्भुजं ध्यायेत्॥ वायोस्त्यागकाले रेचकनामा प्राणायामस्तत्र
श्वेतं त्रिनेत्रं शिवं ललाटे ध्यायेत्॥ अत्र प्रत्येकं त्रिरभ्यासः प्रत्येकमोंकारादिसप्तव्याहृतयः॥ ओंकारादि
२० सावित्री॥ ओंकारादिद्वयमध्यस्थं शिरः वेदितमन्त्रः॥ तस्य रूपम्। ओं भूः ओं भुवः ओं स्वः ओं महः ओं जनः ओं तपः ओं स २०
त्यम्। ओं तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्॥ ओं आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवस्स्व
रोम्॥ ततः सूर्यश्चमेति ब्रह्मऋषिः प्रकृतिश्छन्दः आपो देवता आचमने विनियोगः॥ सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतय
श्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यद्रात्र्या पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना रात्रिस्तदवलुम्प
तु यत्किञ्चिद्दुरितं मयि॥ इदमहममृतयोनौ सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा। इति प्रातराचमेत्। ओं आपः पुनन्त्वि
ति विष्णुऋषिरनुष्टुप्छन्दः आपो देवता आचमने विनियोगः॥ ओं आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथ्वी पूता

सायं होमस्तु प्रदोषान्तः। सूर्योदयं दृष्ट्वा वशिष्टस्यापि मतं प्रापवत्॥ प्रातरुक्तं कर्म सायं सायमुक्तं कर्म प्रातरभिमतम्॥
॥ स्मृतिसमुच्चये॥ दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत्। रजनीप्रहरं यावत्तावत्सर्वाणि कारयेत्॥ शर्वर्याः प्र
थमे यामे तानि कुर्याद्दिने द्विजः। कालातीतानि कर्माणि प्राप्नुवन्त्युत्तरायणे वै॥ कृतातीतानि कृत्वैव विदध्यादु
त्तरायणे वै। तत्र पूर्वमग्निं प्रादुष्कृत्य परिसमुह्यानन्तरमभ्युक्ष्य वदेत् भगवति वैश्वानरे होमः॥ पूर्वदिने
प्रथममग्निहोत्रविधानेनारणिस्थितः अग्निस्थाली। अनन्तरं आदेयपञ्चप्रादेशमात्रां समिधं हुत्वा यवानां
व्रीहीणां वा शतमाहुतिं प्रातः सूर्याय स्वाहेति। सायमग्नये स्वाहेति। जुहुयात्। उभयत्र प्रजापतये स्वाहेति
तूष्णीमग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति वा। द्वितीयामाहुतिं जुहुयात्। मुख्यद्रव्याभावे तु सतिलोदनाज्यानां
मन्यतमं पयोदधि यवागूनां मांससोमसतिलतण्डुलानां परिग्रहः। मांसवर्ज्यमित्यन्ये। होमे स्वयमा
धिकारी मुख्यतः। अनन्तरं पत्युर्वर्ज्येम्। पत्नीकुमारीकुमारगुरुशिष्यभ्रातृभागिनेयाश्चाधिकारिणः।
तदभावे परोऽग्राह्यः ॥ अग्निकुण्डो गुरुर्भार्या भगिनेयोऽग्निविघ्नितः। एतेरवहुतं पतुतं हुतं स्वयमेव हि।
विधिरियं माता। धान्यानामाहुतिः षष्टिस्तिलेन दृष्टा च तेन दद्यास्यादिति विश्वादर्शदर्शनादेषा विधिः॥ सा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

न्योनित्यः नैमित्तिकोन्येखांकेजादानवृनोत्सर्ग्जलोत्सर्ग्ववृजोत्सर्गमहाभ्यादिजुपुरापतिथिजुनाज
सूयाश्वमेधवाजपेयादिमहायज्ञेषुयथावत्तद्विधानोक्तविधिनायोविधियतेसस्यात्॥ स्वस्तिवा
चनपूर्वकंउत्कानंगायत्रीगणेशवाल्कमातृवृद्धिश्राद्धद्विजवरणाकंकनधानगाकलशादिकपाललो
कपालेसाधिदेवतसप्रत्यधिदेवतादिनवग्रहाह्वानपूजादिजनितशातसहस्रायुतलक्षकोटघाघाहु
तिकेवरहप्रवेशनंवान्ताहुःभूतश्वनैमित्तिकएवस्यात्॥काम्योमिजेकग्रहपीडासत्योत्पातिफदोजना
थार्थंयोविधीयतेसस्यात्॥ॐ॥इतिमगधदेवहनिशामकतरश्रीजीवनानायनशर्म्माविनविवेतस्करवबोधे
चम्मितगैहोमविधिर्नामनवमःपञ्चवः॥ ॥अथतर्पणविधिः॥ तत्रस्नानश्चाद्धवासाल्याम्नःस्यएवकु
२८ ष्यातर्पणमितिविष्णुः॥कात्यायनिः॥आवोदेवगणाःसर्वेआपःपितृगणाःस्मृताःतस्माज्जलेजलंदेयं २८
पितृभ्योदत्तमक्षयम्॥योगीयाज्ञवल्क्यः॥यत्राशुचिःस्थलेवास्यादुदकेदेवतापितृन्।तर्पयेत्तुयथाका
ममस्मसर्वंप्रतिस्थितम्॥छन्दोगाःपाविवर्जितवासास्तीर्थेतीनमवतीर्य्यमन्यस्यकामायणाउतीर्य्यतर्प
णांस्मृतो॥योगीयाज्ञवल्क्यः॥आवाह्यपूर्ववन्मन्त्रैर्गन्तीर्थविधिनाकुशान्।प्रागग्रेषुसुरान्सम्य
ग्दक्षिणाग्रेषुवैपितृन्।स्पलस्यलर्पयेत्कृतिशोजः॥यमःमन्त्रोयदापोदीयन्तेदातावैजलेस्थितः॥

यार्थ्याःशोथीयनः॥पित्रादितर्पणंकृत्वामात्रादित्रयतर्पणंविधायमातामहादित्रयंतर्पयेत्॥
शरवः॥पित्रादित्रयंतर्पयित्वामात्रादित्रयंतर्पयेत्ततःपितृपत्नोपावतानामयानीयादासप्तमकु
लान्तांस्तर्पयित्वागुरून्॥ततोमातृवर्गान्॥ततःसम्बन्धिबान्धवमित्राणितर्पयेदिति।याज्ञवल्क्य
गोभिलौ॥अघ्नुनुतर्पणंकृत्वामात्रादित्रयतर्पणंतर्पणंकृत्वामात्रादित्रयतर्पयेत्ततोगुरु
श्वसृनवनस्तूरवीतिसर्वप्रमातिःकेःप्रमतोक्रमम्॥पञ्चपुनातोव्यवंतर्प्यपित्वायेबान्धवावान्धवा
येतिश्लोकेनवसानाञ्जलित्रयंदद्यात्॥ततोमातृपितामहीप्रपितामहीर्गेकेकेनाञ्जलिनातर्पयेत्॥
अन्यथानुकगोत्रास्नमातामुकीदेवीतृप्यतामिदंसतिलंजलंतस्यैस्वधेतिक्रमेणमातामहीप्रमातामे
महींस्तर्पयेत्॥ततःपुनःमातृपितृव्यमातुलाचार्यश्वशुरपत्नीपितृव्यस्वसामातृव्यसदुहितृबन्धु
नाजादींस्तर्पयेत्॥यथावुकाशाम्॥नाजादीन्कूपतोतृपुनारासम्मतम्॥केचित्तुवेदकाण्डकाण्डवि
नाथितर्पणमिच्छन्ति॥ततःशोरवासःजोन्काविशानेनयथाकुलंतर्प्यतामवश्यकरणीयम्॥ततोदे
वतीर्थेनप्राङ्मुखेःसव्येनकुशत्रयंगृहीत्वाअंदेवाःस्नात्तथायक्षानागागन्धर्वादिकिन्नराःनाः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

म्व३

पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कूष्माण्डास्तरवः खगाः॥ जलेचरा भूनिलया वाय्वाधाराश्च जन्तवः॥
तृप्तिमेते प्रयान्त्वाशु मद्दत्तेनाम्बुनाखिलाः। पुनः प्रसव्यं कृत्वा मोटकादीन् गृहीत्वा दक्षिणाभिमु
खः पितृतीर्थेन विष्णुपुराणोक्तमन्त्रैस्तर्प्पणं कुर्य्यात्॥ ॐ आब्रह्मस्तम्भपर्य्यन्तं देवर्षिपितृ
मानवाः॥ तृप्यन्तु पितरः सर्व्वे मातृमातामहादयः॥ अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम्।
आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम्॥ ये बान्धवाबान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः।
ते तृप्तिमखिलां यान्तु ये चास्मत्तोयकाङ्क्षिणः॥ नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः॥ २८
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया॥ एवं तर्प्पणं देयं विधिना श्लोके तर्प्पयेत्।
२८ देयं विधिना यस्मात् [illegible] ॥ मनुशातातपयोगियाज्ञवल्क्याः॥ य
देव तर्प्पयत्यद्भिः पितॄन् स्नातो [illegible] ॥ तेनैव सर्व्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्।
तर्प्पणात् करशालितनोऽगतर्प्पिताः [illegible] पिबन्ति। दोषापहं तु समं [illegible] त्वा पूरयेद्दद्यात्
ञ्जलिम्॥ गाङ्गं गङ्गामात्रमुद्धृत्य सलिलमध्ये जले निक्षिपेत्। तर्प्पणं गुह्ययोगे [illegible]

३६

जलेषु स्रवता॥ अर्घ्यप्रदानेयः कुर्य्यात्तत्तोयं तु शिवं भवेत्॥ एवं तर्प्पणं कृत्वा पितरः स्वधाभिरिति त्रिर्जपेत्। ज
न्मजन्मेषु यः कश्चित् जातिज्ञातिन दुर्ब्बलः॥ निःपीडयति तद्वस्त्रं स्नानेन स्याद्भवेत्॥ ततो जलान्तः स
व्यपरिधानवस्त्राञ्चलं गृहीत्वा निःपीडयेदनेन मन्त्रेण। ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः। ते
पिबन्तु मया दत्तं वस्त्रनिःपीडनोदकम्॥ ततः सव्येनाचम्य सतिलगन्धपुष्पोदकं ताम्रपात्रमादायार्घ्यं भ
गवते सूर्य्याय दद्यादनेन मन्त्रेण॥ एहि सूर्य्य सहस्रांशो तेजोराशे जगत्पते। अनुकम्पय मां भक्त्या गृ
हाणार्घ्यं दिवाकर॥ अनेनैकं त्रीन् पञ्चार्घ्यान्वा दद्यात्। ततो नमस्कारः॥ नमोऽस्तु सूर्य्याय सहस्ररश्म
ये सहस्रशाखान्वितवेदमूर्त्तये। सहस्रजन्मोद्भवकर्म्मसाक्षिणे सहस्रयोगोद्भवभाविने नमः॥
एवं सूर्य्यं नमस्कृत्य त्रिः कृत्वा प्रदक्षिणम्॥ द्विजं गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत्॥ अ
संस्कृतानां स्थले कार्य्यं जले। यथा देवतानां पितॄणां च जले दद्याज्जलाञ्जलिम्॥ असंस्कृतप्रमीता
नां स्थल एव जलाञ्जलिम्॥ याज्ञवल्क्यः॥ यत्तु व्यतिप्रसिञ्चेद्धोति [illegible] समिश्रयेज्जले॥ अतोऽन्यथा

नुसन्धेनात नाग्नाहृत्याधवल्कतोः ॥ मरीचिः ॥ तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ॥ तदभावे नि
षिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः ॥ तिलादीनामभावे तु ततो नैर्यपासंभवं काञ्चनम् । विना रूप्यसुवर्णाभ्यां
विना ताम्रतिलैस्तथा ॥ विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते ॥ सर्वाभावे केकेनापि दातव्यम् ॥
सौवर्णेनापि पात्रेण ताम्रजेनोदुम्बरेण वा ॥ खड्गेन शंकुनापि पितृतीर्थस्य धारां न पातयेत् ॥ शंकुः पा
त्राभावे सुवर्णादिकृतमपि कृतम् ॥ केचित्पितामह्यानामिकोदक्षिणाकरांगुलि ॥ याज्ञवल्क्यः ॥
दक्षिणापितृतीर्थे न जलं [illegible] यथाविधि ॥ दक्षिणतो नैव च ह्रियात्पितृतीर्थसमीपतः ॥ जलं दक्षि
१२९ तोनगन्हीयाज्जलाद्राजना द ॥ यत्र भंगानादिना तत्र वामेनादायदक्षिणेनपातयेत् । मरीचिशंखौ २०
शानसः ॥ पुच्छहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न दर्शयेत् ॥ नवेष्टितशिरा दद्यात्लेष्पकौपीनभूमिजु । स्कव
र्णभ्योजलं देयं नासवर्णीकदाचन ॥ वाजादिस्पर्शतीर्थादौ कल्पते पवाभीमतर्पणे ॥ पारस्क
रः ॥ आत्मनोननकर्त्तव्यं शूद्रस्य हेतोर्हिदैहिकम् ॥ शूद्रेणआत्मस्यापि विनापारसवाक्कृबुत । पा
रसवः ॥ शूद्रस्य कन्यायां विप्राज्जातः सपितुः कुर्यात् ॥ अंगुष्ठाग्रतर्जनीमुद्राजले स्थले पथ

गतश्लुप्तान्ततैयो धूमीजानेषुवसेवने । नत्यकर्माणि कुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ५

पचपक्षिलतर्पणीं वा महस्तितिलान्विम्रतकुर्यात् । उक्तं तजले तत्रैवाति यान्ति त्वाति लाभावे सुवर्णरूप्यादियुतं
जलं वा दद्यात् ॥ तर्पणानि स्वंकार्ययम् ॥ शातातपः तर्पणं तु सुधिः कुर्यात्प्रत्यहं स्नानको द्विजः छन्दोगाः तस्मा
त्स्वैवकर्त्तव्यमकुर्वन्महतेनसा । पुज्यते ब्राह्मणः कुर्वन्विश्वमेतद्धिभर्ति हि ॥ सर्वाशक्तौ त्वाब्रह्मेत्यादिनाञ्जलि
त्रयमपि स्वमेव जलेनाति पनाशनवाक्यादिरवादर्शदस्मर् ॥ स्मृतिसमुच्चये ॥ नाभेरूर्ध्वमघश्वापि श्रोतोनु
पुयत्नतः । नित्यकर्माणि कुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ नित्यपदं महणान्नैमित्तिकेऽपि व्यापि । नाभेरूर्ध्वं तत्रा
पीतिकेचित् ॥ जानोर्भौमेत्रयोदश्यां नन्दायां भृगुमघास्क च । पितृदानं च दास्ता नं न कुर्यात् तिलतर्पणम् ॥ या
ज्ञवल्क्यः । संक्रान्त्यां निशि सप्तम्यां रविशुक्रदिने तथा । न साहजन्मादिवसे न कुर्यात् तिलतर्पणम् ॥ स्मृत्यन्त
रे । रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां श्राद्धवासरे । [illegible] जन्मादिवसे न कुर्यात् तिलतर्पणम् ॥ निषिद्धदिनमासा
चयः कुर्यात् तिलतर्पणम् ॥ शोणितं च भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत् ॥ विशेषमाह ॥ पदशाकः तीर्थे तिथि
विशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ॥ निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥ गोभिलः ॥ उपरागो पितुः श्राद्धं
पाते माया वसंक्रमे ॥ निषिद्धेऽपि हि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥ तिथौ विशेष ग्रहणात्संक्रान्त्यादावपि विशेष
ग्रहणात् ॥ अमायां तिलतर्पणमावश्यकं प्रेतपक्षे च ॥ तत्र च पितुः वार्षिकमाघजन्मादिने या ॥ एतस्मिन्निषिद्धेऽपि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तिलतर्पणं कृतमेव । ननु च वलक्षे मासे दिनत्रयेति ... तिथिसंक्रान्तिविशेषरूपा माहविष्णुपुराणे । वैशाखमा
सस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे । नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥ ए
ता युगाद्याः कथिताः पुराणेष्वनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः ॥ उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च त्रिष्वष्टकास्वप्ययनद्वये च ॥
पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ॥ स्नाद्धं कृतं तेन समासहस्रं रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति । इति हेतोरेतेषु कालेषु तिथिसंक्रान्तिनारूनयाहेषु ३०
निषिद्धेष्वपि तिलतर्पणमावश्यकं भवति । ... संक्रान्त्यां पञ्चदश्यां च द्वादश्यां श्राद्धवासरे । वस्त्रं न
३० पीडयेत् ... तुनगुञ्जारेण योजयेत् ॥ स्मृतिसमुच्चये । शनिभौमदिने स्नाने कुर्यात् षष्ठी निरं शाके । वस्त्रारण्यान्तारस्ते
यो गोदहत्यासमं कुलम् । तर्पणं नित्यं नैमित्तिकं तर्पणं संक्रान्तिव्यतीपातयुगमन्वादितिथिषु । यद्यहरा
निमित्तकम् । काम्यं वृषोत्सर्गगोदानादिकाम्यप्रयोगाङ्गभूतं यावदर्भपृष्ठतर्पणं कृत्वा पिण्डदानानन्तरं ...
... दिनावासे ... तृणां वस्त्र ... तितर्पणम् । गादाने गोपुच्छानन्तरं तर्पणम् ॥ पितॄणां तर्पणं कार्यं गो
... रणपूर्वकम् । ... कृत्वा ... तिलैस्समन्त्रम् । गोपुच्छपाणिर्नोद्दीपयेत्कुर्यात् पितृतर्पणम् ।
... पितामहस्तथैव च प्रपितामहः । मातामहस्तस्य पिता तत्पिता तु क्रमात् ... प्रथमं चैतान्मातर

पितामही च प्रपितामही तत्स्त्रियो मता मह्यादिकाः क्रमात् । भ्रातृवर्गाः पितृव्याद्या मातुलश्च सुरादयः
उभयान्वयसंभूता गुरुशिष्यादयः परे । ते सर्वे तृप्तिमायान्तु गोपुच्छोदकतर्पणैः । सर्वजातिषु संभूतास्ता
तिर्यग्जं न विद्यते नामानि वः ... कर्म्माणि गोत्राणि शागमानि च । तेषां च तर्पणं कुर्वे ... वहितं मुने
देवासुरास्तथा नागा यक्षा गन्धर्वराक्षसाः । पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कुष्माण्डास्तरवः खगाः । जले
चरा भूनिलया वाय्वाधाराश्च ये परे । ते सर्वे तृप्तिमायान्तु गोपुच्छोदकतर्पणैः । पितृवंशमृता ये च मातृ
वंशमृतास्तथा । गुरुश्वसुरबन्धूनां ये कुलेषु समुद्भवाः । ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः । क्रियालो
पगता ये च येचान्धाः पङ्गवस्तथा । आमगर्भाश्च ये जाताज्ञाता ये च कुले मम । ते सर्वे तृप्तिमायान्तु गोपुच्छो
दकतर्पणैः । आब्रह्मणो ये पितृवंशजाता मातुस्तथा वंशभवा मदीयाः । कुलद्वये ये मम दासभूता
भृत्यास्तथा श्रितसेवका ये । मित्राणि शिष्याः पशवश्च वृक्षा दृष्टाश्चादृष्टाश्च कृतोपकाराः । जन्मान्त
रे ये मम संगताश्च तेभ्यः स्वधाहं जलमुत्सृजामि । आत्मघातमृता ये च विषशस्त्रहतास्तु ये । तेभ्यः पति
ताः कुलजातेभ्यः पतिताः स्मृताः । मृता वै ये च दुर्भिक्षे ... म्लेच्छवशं गताः । कण्ठार्पितयुना येय रर

नांकुलविभेदिताः कूपगर्त्तनिपातेषु अगाधेषु च ये मृताः। सिंहव्याघ्रमहोपकुम्भिकुम्भीरसैलिषैः। उरभ्रसारमे
येश्च शृङ्गिभिर्निहतास्त्वये। ते सर्वे तृप्तिमायान्तु गोपुच्छोदकतर्पणैः॥ विद्युद्दस्युनिपातेन करकाद्यातपीडिताः।
आत्मद्रुम्मनिपातेन शत्रुभिर्विषघातिताः। आत्मघातमृता ये च वल्लरद्धाश्च मध्यमाः॥ गर्भमध्ये विपन्नाश्च
नाना ये निर्गतास्त्वये। कृमिकीटपतङ्गाश्च जन्तुनामशाकम्भि[illegible]काः॥ रासभाश्च गर्दभाद्याश्च द्विजाः स्वेदजाण्डजाः।
३१ एते जायोनिसंपन्ना येऽस्मत्कर्मकरादयः। ग्रस्याप्याः पाल्याभूत्याश्च येऽस्मत्तोयकांक्षिणः॥ ऋणाक्लिष्टा ३१
शिणो वै ये ये तिष्ठन्ति यमालये। येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः॥ नामत्रय विनिर्दग्धाः षड्भिः सहि
तास्त्वये। विवर्द्धिकादिविस्फोटव्रणकुष्ठकरादयः॥ ते सर्वे तृप्तिमायान्तु गोपुच्छोदकतर्पणैः॥ ततः सव्येन
गोपुच्छोदकं शिरसि निक्षिपेत्। पिवेद्वा स्मृत्यन्तरे॥ सोमपानेन तत्तुल्यं गोपुच्छपरिकल्पितम्॥ [illegible] नरानम
स्कृत्य पिवेत्तीर्थम्बुमतीजलम्॥ वृषोत्सर्गो॥ वत्सरीमध्यस्य वृषभस्य पुच्छं गृहीत्वा [illegible] नापयेद् [illegible] मनु
रवोमोटकतिलजलपवान्नतादिपुतं जलं ताम्रपात्रे [illegible] मानीमन्त्रस्यै फलमुद्दिश्य। [illegible]

पितॄंस्तर्पयेत्। ॐ स्वधा पितृभ्यो मातृभ्यो बन्धुभ्यश्चापि तृप्तये। मातृपक्षाश्च ये केचिद् ये चान्ये पितृपक्षजाः॥ गुरुश्व
शुरबन्धूनां ये कुलेषु समुद्भवाः॥ ये प्रेतभावमापन्ना ये चान्ये श्राद्धवर्जिताः। वृषोत्सर्गेण ते सर्वे लभन्तां गतिमु
त्तमां॥ तर्पणादिकर्म स्वशाखानुसारेण कार्यम्। कुलदेशानुसारेण वा। वेदानां शाखाबन्धः। यजुर्वे
दस्य तैत्तिरीयकाण्वमाध्यंदिनादि प्रणीताः। व्यासव्यस्तस्य यजुर्वेदस्य वैशम्पायन शिष्येण याज्ञवल्क्येना
न्योद्गीर्णान्यजूंषि गुरुणा तित्तिरीभूय ये मुनयो जगृहुस्ते तैत्तिरीया बभूवुः॥ श्रीभागवते॥ यजूंषि तित्तिरीभू
त्वा तल्लोलुपतयाददुः। तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः। पुनस्तेन याज्ञवल्क्येन भगवतो विवस्व
तः स्तुतिभिस्तुष्टाद्वाजिरूपिणो यातयामानि यजूंष्यधिगम्य यानि शिष्येभ्यः कण्वमाध्यन्दिनादिभ्यो वा
जसनेयिनामुनिनादत्तानि तानि तेषां नाम्ना यजुःशाखा बभूवुः॥ श्रीभागवते॥ यजुर्भिरकरोच्छाखा
दश पञ्चशतैर्विभुः। जगृहुर्वाजिसन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः॥ एत एव वाजसनेयिनः। एवं यो यां याः शा
खानां सुपद्धितं तर्पणादिकर्म तदेवत् तदनुष्ठेयम्। इति श्रीप्रकरादिग्रंथकविनारायणमिश्रपरशुराममिश्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वाराहमिरस्नहरपतिभूताद्दैता सनसंज्ञकानां मगानामयमादेशः॥ कात्यायनः॥ अग्निपाग्निविधाप्रोक्ता विद्वद्भिः कर्म्मकारिणाम्।
अग्निपापरोक्ताचततोयाद्यथा क्रिया॥ शाखस्वशाखोक्तकर्म्मत्यागो ऽग्नेयासाम द्विर्नकरणीया। पुराणसम्मतम्॥
पन्नंपस्यक्रियाहानिः प्राणायामैः सशुद्ध्यति॥ मासं नित्यक्रियाहानिरस्पृशत्यकरीन्द्रणाम्॥ वर्षं नित्यक्रियाहानिर्गो
हेयस्य द्विजन्मजः सरस्वत्वं समास। घपुनः संस्कानमर्हति। शाखोक्तासतीस्वशाखायांप्रतिषिद्धायांसापरोक्तासापित्याज्या।
योगिपाज्ञवल्क्यः॥ स्वशाखाश्रयमुत्सृज्यपरशाखाश्रयन्तु यः। कर्तुमिच्छति दुर्म्मेधामोघन्तत्तस्य वेष्टितम्॥ स्वशा
३२ खायांस्वल्पकर्म्मपरत्रपरत्रप्रचुरं [illegible] वेतन्मचुरमपि यत्तच्चास्वशाखोक्तमेव कार्यम्॥ सएवयत्स्वल्पंवास्वगृह्योक्तं यस्य ३२
कर्म्मप्रकीर्त्तितम्। तस्यतावति शास्त्रार्थेकृतेसर्वं कृतोभवेत्। प्रकृतमन्यथाकुर्य्यात्प्रादिमोहात्कथं चन। यतस्तदन्यथाभूतं
ततएवसमापयेत्। समाप्तेयदिजानीयान्मयेतद्विपाक्कृतम्॥ तावदेवपुनः कुर्यान्नावृत्तिस्सर्वकर्म्मणः। कर्म्मणा
न्तस्यविरोधं स्यात्वाग्निरस्वे समाप्तेवानस्यरोषं तदैवकुर्य्यान्न निःशेषयदित्यर्थः। स्वशाखायामविरुद्धं परत्रविशिष्ट
यत्कर्म्म सायथाक्रिया। सानुक्तापिग्राह्या। सएव। यन्नाम्नातं स्वशाखायांपारक्यमविरोधियत्। विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयं
अग्निहोत्रादिकर्म्मवत्। सएवं विधिदृष्टंतु यत्कर्म्माक्रोत्यविधिना नरः। फलंनकिञ्चिदाप्नोति क्लेशमात्रंहितस्यतत्॥

मनुपरासरयमदग्निनारदादिसम्मतमधिकृत्यवि [illegible] विधिना [illegible]
विष्णुः॥ स्मरणीयः॥ कात्यायनः॥ प्रमादात्कुर्वतांकर्म्म [illegible] द्विजा [illegible] सपूर्वं [illegible]
यस्यस्मृत्यावनामोक्त्यातपोयज्ञक्रियादिषु। न्यूनंसम्पूर्णतांयाति [illegible] पयनादिकं [illegible]
कृतिन्द्याद्विभ्योदिश्यदेवताभ्योब्रह्मविष्णुरुद्रस [illegible]
प्रश्वनमग्नित्यपकुर्वन्ति। तथादिशावालः। सोपानतकोरप्याम [illegible]
त्वेन पूजादिकेकार्य्यम्॥ ०॥ इतिम [illegible] जहरिरामसुतश्री [illegible] नारायण [illegible]
तर्पण विधिनामदशमः परिच्छेदः॥ १०॥ अथ पूजाविधिः॥ सात्रिधा। वैदिकी [illegible]
विष्णुवाक्यम्। वैदिकस्तांत्रिकोमिश्रइतिमेत्रिविधोमखः। त्रयाणाम [illegible]
सूर्याग्निब्राह्मणागावो वैष्णवःस्वमनुत्तमम्। भूतात्मा सर्वभूतानि भद्रपूजा [illegible]
प्योहविषाग्नौयजेतमाहरा। आतिथ्येनतुविप्राग्र्येगोष्वङ्गयवशादिना॥ वैष्णवे [illegible]
वायौमुख्यधियातोयेद्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः। यत्रस्यणिलादौ पूजाजलेवातत्र [illegible]
हितः। नमस्कारेणपुष्पाणि विन्यसेत्तुयथाक्रमम्। इति॥ कात्यायनवचनम्॥ [illegible]

त्रैत्रं तं सर्वं भूतेषु समत्वेनयजेत माम्॥ अस्कंदेवामनुष्याणां हृदिदेवा मनीषिणाम्॥ काष्ठलोष्ठे
बुद्धीनां युक्तस्यात्मनि देवता॥ अर्चायां स्थंडिलेवाग्नौ सूर्ये स्वहृदि वा द्विजे द्रव्येण भक्तियुक्तो
र्चेत्स्वगुरुं माममायया॥ अर्चायां प्रतिमायां म॥ सा चाष्टधा॥ भागवते॥ शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या
वशैकती· मनोमयी· मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता॥ मणिद्विजवनार्हमिति॥ आयुः श्रीबलतेजोयश
दारुमयी मृन्मयी प्रतिमा लोकहिताय मणिमयी सौवर्णी पुष्टिदा भवेत्॥ राजतमयी कीर्तिकरी प्रजा
वृद्धिं करोति ताम्रमयी॥ भूलाभं तु महाकशैली भवति माथवा॥ लिङ्गे एता अष्टविधा॥ स्थिरा॥ स्थिराश्च
३४ स्थिरायामावाहनविसर्जने न कर्तव्ये॥ स्थिरायां विकल्पः॥ स्थंडिलेद्वयमेतत्तु तोयेपि वा॥ लेप्यालेख्ययोस्तु ३४
पनं नास्ति· स्नानमस्याक्षयुक्तमेव॥ मनोमय्यां ध्यानमेव॥ पूजाविधिर्नित्यो नैमित्तिकः काम्यश्च॥ स्नानानंतु
नं नित्यं यो विधीयते स नित्यः॥ तत्रादिनपतिगणपतिपुरुषपतिप्रजापतिजगदम्बिका माधवानेजमूर्
तमभ्यापूजयेत्॥ पद्मपुराणे॥ शैवाः सौराश्च गाणेशा वैष्णवाः शक्तिपूजकाः॥ मामेव प्राप्नुवंत्येव ते
सागरं यथा॥ आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम्॥ सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रतिगच्छति॥ व्रतादिनै
मित्तं मासाद्यो विधीयते स नैमित्तिकः॥ तत्र यद्भूतं येषां तत्र ते पूज्याः॥ विवाहादिनिमित्ते भागवत
तं २

मातृनारायणमातृब्रह्ममातृगणपतिदुर्गाषोडशमातरः पूज्याः॥ जननिमित्ते षष्ठिकादिमातरः पूज्या
यज्ञनिमित्ते गणपत्यादिपञ्चलोकपालदिक्पालादिक्षेत्रपालसाधिदैवतसप्रत्यधिदैवतादि
त्यादिनवग्रहवास्तुयोगिनीप्रभृतयो नानाविधिकविधानेन पूज्याः॥ एवमन्येपि॥ आयुःपुराणो
ग्यधनधान्यस्त्रीपुत्रराज्यविद्याकीर्तिनिपुन्नयारिष्टग्रहपीडाशांतिकं पनस ओविधी
सकाम्यः॥ तथा च स्मृतिः॥ आरोग्यं भास्करादिच्छेद्धनमिच्छेद्धुताशनात्॥ ज्ञानं महेश्वरा
दिच्छेन्मुक्तिमिच्छेज्जनार्दनात्॥ रविपूजनेन सर्वदोषान्मुक्तिः॥ कालिकापुराणे॥ शिवं भा
रमाग्निं च केशवं कौशिकीं तथा॥ मनसाप्यनभ्यर्च्य याति स्वर्गलोकादधोगतिम्॥ शिव
पूजनेन स्वर्गमोक्षौ॥ एवमन्येपि॥ शैलीषु शालग्रामशिला सर्वोत्कृष्टा॥ स्कंदपुरा
शालग्रामशिलायां तु त्रैलोक्यं सचराचरम्॥ मया सह महाभाग लीनं तिष्ठति सर्वद

कामासक्तोऽथवा क्रुद्धः शालग्रामशिलार्चनम्। भक्त्या वा यदि वाभक्त्या कृत्वा मोक्षमवा
यात्। अनर्हं मम नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम्। शालग्रामशिलालग्नं सर्वं याति पवि
गन्धमाल्यादिनैवेद्यैर्धूपदीपप्रदक्षिणैः। गीतवाद्यैस्तथा स्तोत्रैः शालग्रामशिवार्चनं।२
एवमादिबहूनानि शालिग्रामतत्त्वमाहात्म्यनामप्रकाशनानि बहूनि विस्तरत्वान्न
त्रलिखितानि॥ यमः। देवमाल्यापनयनं देवागारसमूहनम्। स्नपनं सर्वदेवानां गोप्रदा-
देवनिर्माल्यं न लंघयेत्। प्रतिमाद्यतेनुपञ्चविंशपदमारभ्याधिकारद्यतेन स्नापयेत्। पूर्ण।
२५ पस्कररविब्रह्मरुद्रदेवीगणेशादीनां मगसाम। न्यद्विजभस्माङ्कवेत्तवस्त्रीवालेभ्यो दद्यात्।
हीनेभ्योऽन्यदेवतानां द्विजेभ्यो वा। शिवद्रव्यं सर्वेषां शिवस्य वन्हौ जले वा क्षिपेत्। पूर्वान्हे शु
द्ध्याम्भसो पीठाद्यासनमास्तीर्य तस्मिन् गन्धादिनाष्टदलपद्मं लिखित्वा वसनमास्तीर्य
स्वयं स्नातो गृहीतयज्ञकाम्बरद्वयः। समाचान्तः कुशहस्तः प्राङ्मुख उदङ्मुखः प्रतिमाभिमुखो

वागायत्रीपुरुषसूक्तमूलमन्त्रोंकारागमेकनमेनपञ्चाङ्गषोडशाङ्गसप्ताङ्गमुखासहकृतन्यासस्त्रासनेणुपवि
ष्टः पूजोपकरमादाय मौनी यथोक्तदेवतां पूजयेत्॥ न्यासमाह॥ पुरुषसूक्तक्रमेण पुरुषसूक्तसेहस्त
शीर्षन्त्यादि षोडशाक्षरः। तत्क्रमेण वामदक्षिणकरवामदक्षिणपदवामदक्षिणजंघावामदक्षिणक
टिनाभिहृत्कण्ठवामदक्षिणबाहुमुखवामदक्षिणनयनमस्तकेषु न्यासः॥ षोडशाङ्गं। हृदयशिरः
शिखाबाहुद्वयनयनद्वयेषु सप्ताङ्गन्यासः। हृदयमुखस्तनवरणद्वयपृष्ठोजेषु पञ्चाङ्गन्यासः। एवं प्रति
मास्वपि केचिदिच्छन्ति। ताम्रादिपात्रे मूलमन्त्रेण प्रतिमामभिधायार्घ्यपात्रं त्रिपाद्यादिषु निदध्यात्।
ताम्रादिपात्रं कमलपुष्पपत्रपुटान्यर्घपात्राणि। शिवपूजावर्ज्यं शङ्खः सर्वोत्कृष्टः। तत्र चन्दनपुष्पत
न्नशोपत्रादियुतं जलं कृत्वा समुद्रादर्शनं विदध्यात्। मुद्राक्रमः। समसंपुटविततविस्तीर्णैकमुखद्वि
मुखत्रिमुखचतुर्मुखपञ्चमुखषण्मुखाधोमुखोर्ध्वमुखसकटयमपाशमत्स्यकूर्मनृसिंह
धेनुमुद्गरमुष्टिकवराहयोनिस्वस्तिकविसर्जनसंज्ञा मुद्रास्तान्त्रिकाः। एतासां सर्वोपस्थितिस्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द्येकतमा वा वरप्रकं तेष्वावेनुमुद्देकतमामपिप्रशस्ताः। एतासां विस्तरत्वान्न लिखितानि। उपदेशाद्बोद्धव्याः। रक्तपुष्पा
ज्जते र्विल्वैर्दधिदूर्वांगुकैस्तिलैः। सामान्यस्सर्वदेवानां मर्घोऽयं परिकीर्त्तितः। नत्तेकुंकुमं विश्वादशउपचारैः
षड्भिर्द्दशभिर्वा पूजा कर्त्तव्या विहिता विष्टरपाद्यार्घाचमनस्नानवस्त्रमधुपर्कोपवीतगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्या
चमनस्कृतिनमस्काराः। पुरुषसूक्ताभिऋग्भिर्यथाक्रमं कुर्यात्। पाद्यस्नानाचमनगन्धधूपदीपनैवेद्या
चमनस्तुतिनमस्कारा दशोपचाराः। पाद्यस्नानीयगन्धपुष्पस्तुतिनमस्कारा षडुपचाराः। जपस्तुतिप्रदक्षि
णप्राणायामविसर्जनानि पंचोपचाराणि। एषु यथासंभवं कुर्यात्। एवं पूजा प्रथमं सूर्याया र्घं दत्वा
२६ ततोऽन्यां देवतां पूजयेत्। ब्रह्मपुराणे। यावन्न दीयते चार्घो भास्कराय निवेदितः। तावन्न पूजयेद्विष्णुं शंकरं २६
नस्करेश्वरम्। गणपत्यादिपंचदेवतासहितस्य विष्णोः लक्ष्मीसहितस्य वा। क्षित्याद्यष्टमूर्त्तिन्यासेन शि
वस्य। सूर्यादिनवमूर्त्तिन्यासेनार्कस्य। ब्रह्माण्याद्यष्टमूर्त्तिसहिताया देव्याः। उमामहेशषण्मुखसहितस्य
गणपतेः। स्वनागायत्रीसरस्वतीसहितब्रह्मणः। मत्स्यपुराणे। ब्रह्मणा पद्मयोनिर्विष्णुनाथ रोचना वा।

अभेदात्पूजितेनस्यात्पूजितं सचराचरम्। पूर्वगैकैकस्यवा स्वनाम्ना स्वक्रमवा वा पूजादि विहिता। विस्तवेननमइ
मेकेवा। विस्तारराटमसीवत्येवंवा सर्वत्र क्रमः। देवतानां प्रतिमास्कन्नरूपं ध्यात्वा गीतवाद्यनृत्यवेदपुराणादिपठन
श्रवणप्रदक्षिणावामनान्दोलनकर्पूरताम्बूलादिनिवेदनसज्जादिभिः पूजास्यात्। स्नद्यादेवतातुष्टि
प्रधानिनोपचारशतैरिति श्रवणात् श्रद्धावान्पूजां विदध्यात्। भगवद्गीतायाम्। पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या
प्रयच्छति। तदहं श्नामि को न्तेपयुद्धयापनयार्चितः।। नमस्कारप्रियो भानुर्जलधाराप्रियः शिवः। अलंकार
नप्रियो विष्णुः ब्राह्मणाभोजनप्रियाः।। स्तुतिप्रिया भवेद्दुर्गा गणेशो मोदकप्रियः इति स्मृतिः। राद्धोदकपु
ष्पधूपदीपादीनां माहात्म्यं बहुत्वादत्र न दर्शितम्। योग्यायोग्यानि निरूप्यन्ते। कुंकुमकर्पूरमृगमदजातीफ
लागुरुशीरपञ्चकश्रीफलकालेयतुलसीदेवदारुतगरचन्दनानि गन्धाः। हरिशिवयन्पेन कचन्दन
मपि। पुन्नागकेसरसुवर्णकेतकीवालकचयूथिकापारिभद्रपाटलतिलकजलजानि स्वर्णतुल्यानु
त्तरोत्तरं त्रिसहस्रगुणपुण्यपदः। शमीपुष्पबिल्वपत्रबकुलतगरनक्तकरवीरश्वेतकरवीरपुष्पाणि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नरोत्तराग्रपधिकानि। केशपुष्पसहस्रगुणं मतस्सहस्रगुणाधिकवनमाला॥ पादावलम्बिनीमालावनमा
लाप्रकीर्त्तिता। अनामिगामिनीमालावैजयन्तीप्रकीर्त्तिता। ततः सहस्रगुणं चम्पकम्। तच्छतगुणमशोकपु
ष्पम्। ततः शतगुणं सेमन्तीपुष्पम्। कुब्जमालती कुन्दशतपत्रमल्लिकाजातीपुष्पाणि सहस्रगुणा
न्युत्तरोत्तराग्रशोकानि। वन्यानि पुष्पाणि खदिरकदम्बादीनि प्रशस्तानि। मुनिपुष्पमतीव शोभनम्।
वन्धूकपलाशादीन्यपि शोभनानि। एषां मालास्त्वनन्तफलाः। अपामार्गभृङ्गराजकरवदिनशमीदू
३८ र्वादमनकधात्रीतुलसीनां पत्रं बिल्वपत्रेष्टितानुसाराग्गो नरोत्तरमधिकफलम्। सहस्रगुणम्। पुष्पा ३७।
भावे पत्रं तेषां ग्राह्यमिति विरवादर्शादर्शनाल्लिखितम्। तुलसीमालया पश्तु मधुसूदनमर्चयेत्।
राजसूयसमं फलं पुष्पे पुष्पे स्ववन्दनम्। एवं सर्वपुष्पाणां माहात्म्यं विस्तरत्वान्न लिखितम्। वर्ज्यान्याह।
सर्वभूमिगतेष्वान्यं सेफाली बकुलं विनेति वर्जनाद्भूमिगतं त्याज्यं कोरकं स्यात्पोविनोपपम्। स्मृ
तिसमुच्चये। त्यजेत्पर्युषितं पुष्पं त्यजेत्पर्युषितं जलम्। न त्यजेज्जाह्नवीतोयं तुलसीबिल्वपङ्कजम्।

तुलसीसप्तरात्राणि दशरात्रं तु बिल्वजम्। मासं सरोरुहं यावत्तु धात्री संवत्सरं नदि। सच्छिद्रा अपि पूजिता
न्यवर्ज्यानि। शिरीषोन्मत्तगिरिजामल्लिकाशाल्मलीभवैः। अर्कजैः कर्णिकारैश्च विष्णुर्नाच्यस्तथाक्षतैः।
गन्धरहितं मल्लिकाः गिरिजः कुटजः यवाकुन्दशिरीषोद्भवयूथिकामालती भवैः। केतकीभवपुष्पैश्च नैव
र्च्यः शङ्करस्सदा। नमाधे कुरु पुष्पं पुष्पनीत्याचारादर्शी। गणेशं तुलसीपत्रैर्दुर्गां नैव तु दूर्वया। मुनिपुष्पैस्त
था सूर्यं लक्ष्मीकामो न वार्चयेत्। सूर्यस्य तगरकुब्जककरमधुस्थूरवनाहीग्रपनाजिताकल्पला
श्वान्वातकपुष्पाणि निषिद्धानि। अर्कमन्दारौ दुर्गा वर्ज्यम्। अन्यदेवीनामविहितम्। केतकीमा
धवीकुन्दयूथीमदयन्तिकावर्ज्यं बन्धूकसिन्दुवारविभीतककिसल्लू मुचकुन्दवाल्पपत्रनिर्गन्धोग्रग
न्धानि निषिद्धानि। विष्णुपूजाति कम्पक्षि निषेधो विष्णुनोक्ता। एषां पुष्पाणां पूर्वोक्तेषु [illegible]
विकल्पः। नाक्षतैः पूजयेद्विष्णुं न केतकेन महेश्वरम्। न दूर्वयार्चयेद्दुर्गां न तुलस्या गणेश्वरम्। बकु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

धीर्घनेतुलसीपत्त्रं गरोशपूजनायोक्तमस्त्रिनान्यत्र। एतानि वर्ज्जयेत्। अन्यान्यनुक्तानि मध्यमानि पाटला
कुमुदादीनि यानि स्थानि। करवीनेतरनक्तपुष्पैर्महेशो नाभ्यर्च्य। जवा कुष्पैर्विष्णुरपि न पूज्यः। पूष्करपुनागे।।
द्वा दृश्यातुलसीपत्रं धात्रीपत्रमथैव च। जनातिस्तनरोगच्छेन्निरपातृतिगर्हितान्। वतिस्नाप्यागमाभ्यर्च्य नत्वा
सनेनिधायागन्धं निवेद्य पुष्पाणि समर्प्पयेत्ततो। धूपादिकमर्प्पयेदिति। पुष्पलक्षणम्। शार्ङ्गराज्यमहिषा
न देवदारुसिल्हकाश्चीवासनानीपूजाएउकर्पूरचन्दनचूर्णागुरुगुग्गुलयुक्ता धूपाः। विश्वादर्शे। वृद्धाः।
सत्त्वकीजपील्गुग्गुलागुरुधूपो वृस्पः। दीपाघृततैलतैलकर्प्पूरैर्य्यथासंभवं परि पूर्णदीपाः। नैवेद्यमाह।
पूभव्यपुराणे।। इन्द्रयोपहृतं स्नेहमपि भक्तो न वाप्यपि। भूर्य्यथाभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते। पाद्या
र्घ्यानवनादीनि स्वउपचारान्प्रकल्पयेत्। चन्दनोसीरकर्प्पूरकुंकुमागुरुवासितैः। सलिलैः स्नापयेन्म
न्त्रैर्न्नित्यं च विभवे सति। स्वर्णवर्म्मानुवादेन महापुरुषविद्यया। वस्त्रोपवीताभरणैपत्रस्त्रग्गन्धलेपनैः। ३८
अलंकुर्ध्यात्मभक्तेभक्तोपयोचितम्। पाद्यमाचमनीयंदगन्धं सुमनसो [illegible] तान्। गन्धधूपोपहा

पादिमधुपर्कसमर्प्पयेत्। गुडपायससंसिद्धशःकुजीयपमोदकान्। पायसं दधिसर्प्पिश्चैवे
वेद्यं सतिकल्पयेत्। देवीपुराणे।। हविःशाल्योदनं दिव्यमाज्ययुक्तं समर्थितं नैवेद्यं देवदेवाय पावकं
पायसं तथा।। संस्कृतं वान्नमाज्याढ्यं विन्तीन मथ निव।। फलं मूलं यर्थज्ञ नाति मोदकं च निवेदयेत्
द्वयन्ति वसनं इतिवेद्यं निवेदयेत्। लवलेन यत्नत उत्तरम्। ...

[illegible]

(The second folio lines as read:)
पायसं तथा।। संस्कृतं वान्नमाज्याढ्यं विन्तीन मथ निव।। फलं मूलं यर्थज्ञ नाति मोदकं च निवेदये
त।। यद्यदिष्टतमं लोके तत्तदीशाय विस्मवे।। दत्वातु तत्पदं याति वत्वार्निशत्कुलान्वितः।। गुडदुग्धघृ
तानां च मन्त्रमर्णां च निवेदने।। ब्रतेन पाविता नां च अन्नान्नतगुणं फलम्।। छिन्नान्नं तण्डुलान्नं वभिःश्र
तानां च भक्ष्याणां निवेदने। तेन पाविता नां च अन्नाज्जतगुणं फलम्।। छिन्नान्नं कीटखादितं भिःशटं दग्धान्नं
लवणोदनम्। शर्जपान्नं च यटान्नं च नैवेद्यं परिवर्ज्जयेत्। छिन्नान्नं कीटखादितं भिः शटं दग्धान्नं
लवणोदनम्। शर्जपान्नं पर्यटान्नं च नैवेद्यं परिवर्ज्जयेत्। छिन्नान्नं तान्च लेला
पर्यटान्नं घृतपक्वं मृते पक्वं क्रीतमन्नं। पाद्मे। अभ्यंगोन्मर्द्दनादर्शदन्तानामनि सेवनं तान्वलेला
फलाद्यानि विभवे सति कल्पयेत्।। एवं संपूज्य वेदपुराणादिभिर्ज्जपस्तुतिवाक्यालंकारादिभिः
संपूज्य प्रदक्षिणां कुर्य्यात्।। पुरुषसूक्तस्य नानायणाख्यभिः पुरुषो देवतानुष्टुप्छन्दः त्रि
सुधेतः।। आदित्यपुराणे। पदात्पदेपदन्यासकरो वन्दनवर्जितो। स्तुतिर्वा निस्तुदिध्यानं चतुरस्रं प्रदक्षिणाम्
कानि कानि च पापानि ब्रह्महत्याशतानि च। तानि तानि विनश्यन्ति प्रदक्षिणं पदे पदे।। एकांगणा

चिपेद्घट्टे स्थेयश्रीगोशांकरे। चत्वारि विष्णोर्दिव्यांवसन्नाश्चस्मे प्रदक्षिणो॥ पद्म
पुराणे। शिरः कृत्वा द्वयोः कृत्वा बाहुभ्यां वपरस्परम्। प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्यु
ग्रहार्णवात्॥ इति श्रीबां प्रत्रजंदत्तां शिरस्याधायसादरं मे॥ अभ्यर्च्यश्चैनं नमस्कृत्य पाषदेभ्यो
वलिं हरेत्॥ विसर्जनं ततः कुर्याद्देशिमंत्रैर्विचक्षणः॥ आहूतो सि मया देवपूजितो
सि यथाविधि। गच्छ गच्छ स्मर श्रेष्ठ स्वस्थानं परमेश्वर॥ आवाहनं न जानामि नैव जा
३७॥ नामि पूजनं। विसर्जनं न जानामि त्वं गतिः परमेश्वर। वलिर्विभीषणो भीष्मः कपि
लो नारदोर्जुनः। प्रह्लादश्चाम्बरीषश्च वशिष्ठो विदुरः युयुत्सु [illegible]वः। विष्वक्सेनोद्धवो
क्रूर शुकाद्याः सनकादयः। प्रसादं वासुदेवस्य सर्वे गृह्णन्तु वैष्णवाः। एवं दत्वा व ३७॥
रगोदकं स्वयं गृह्णीयात्॥ गण्डकी द्वारकाचक्रं तुलसीतोम्रमार्जनम्॥ शंखोद
केन संयुक्तं पञ्चमिश्वरगोदकम्॥ पश्चाद्पितृभ्योपि दद्यात्। स्मृतिसमुच्चये॥
विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम्। पितृभ्यश्चतदेवान्नं तदानन्त्याय क

ल्पते॥ अग्निष्टोमसहस्राणां वाजपेयशतस्य च॥ सम्यक्फलमवाप्नोति विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात्॥
नारदीयतन्त्रे: स्नानः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दक्षितः। सीलग्रामशिलातोये योभिषेकं स
मावरेत्॥ पाद्मे॥ अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम्। विष्णोः पादोदकं पुराणं शिरसा
धारयाम्यहम्॥ पाद्मे॥ ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम्। पञ्चगव्यसहस्रै
स्तु प्राशितैः किं प्रयोजनम्॥ शालग्रामशिलातोयं यः पिबेद्बिन्दुमात्रकम्। मातुस्त
न्यं पुनर्नैव स पिबेन्मुक्तिभाङ्नरः॥ नैवेद्यमन्नं तुलसीविमिश्रं विशेषतः पादजलेन
सिक्तं भुञ्जीत यो वैष्णवतो मनुष्यः॥ आप्नोति यज्ञायुतकोटिपुण्यम्॥ ॐ॥ इति मृग
द्विजहरिनामस्कृतश्रीजीवनानायसाविनवितेस्कृखवोयेधर्मतनोपूजाविधिर्नामे
कादशः पल्लवः॥ ॐ॥ अथ दानविधिः॥ ध्वजमहूपिनोधर्मस्यचतुर्युगक्रमेणासत्यं
तपः। कतुर्दानमितिव त्वाविनशानि· सत्यं कृतयुगे प्रोक्तं तपस्त्रेतायुगे स्मृ
तम्॥ कृतवो द्वापरे दानमेव कलौ युगे॥ पुनाराससम्मतमिति॥ यस्मिन्युगे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

येनांग्रचान्यंतत्रचान्यन्यकर्म्मितिकार्यानिकृतेसत्यप्रधानानितपोयज्ञदानान्या
सन्द्वापरयोः॥कमात्तपोयज्ञप्रधानानि।इदानींदानप्रधानानिसर्वाणिभवितु
मर्हन्तिनत्वन्यानित्यागस्यानेवादानंहन्तितपापानिदानंस्वर्गप्रयच्छति॥दानंयस्करा
नंलोकेतस्माद्दानंविशिष्यते।अनुकूलेविधौदेययतःपूरयिताहिसः।प्रतिकूलेवि
धौदेयंयतःसर्वंहरिष्यतीतिप्रुक्तमुक्तंमद्देनास्समेत्यायतिनार्थकद्वीपिना।स्कन्द
पुराणे।नवेदसदृशंशास्त्रंनतीर्थंगंगयासमम्।नधर्मस्तुदयातुल्योनदाना
त्सदृशंसुखम्।महाभारते।यानियान्युत्तमानीहवेदोक्तानिप्रकाशते।तेभ्योस्ते ४०
४० सत्तमंदानमितिमेनास्तिसंशयः॥यमः॥पनीनांपरमोधर्मःकृतानाहानोवनोकसाम्।दान
मेवन्यस्यानांशुश्रूषाब्रह्मचारिणाम्।दानमेवप्रसंशन्तिदानमेवपनायनाम्।दानवन्धुर्मनुष्याणां
दानंकोषमनुत्तमम्।दानंकामफलानन्त्यादानंविजमतीन्द्रगाम्।दानंपुत्रंभार्यंचदानंमातापितातथा।

श्रायासशतलब्धस्यप्राणादपिगरीयसः।गतिरेकैववित्तस्यदानमन्याविभूतयः।अन्याभोगादयः।नोतिः
दानंभोगोनाशागतयस्तिस्रोभवन्तिवित्तस्य।यासादईमदियासमर्थिभाःविन्दीपते।इक्ष्वाकुनृपोधि
भवःकदाकस्मभविष्यति।विष्णुधर्मे॥दानदेवाःप्रसंशन्तिमनुष्याश्चतथाद्विजाः।दानेनकामानाप्नोति
यान्कांश्चिन्मनसेच्छति।बृहस्पतिःदेवेषुप्रवेष्योगलेवधाहठाशिलाम्।धनवन्तमदातारंदरि
द्रंचातपस्विनम्।न्यादनशेनमर्यस्यवर्द्धनंवाभिरन्तरगाम्।तत्माचप्रतिपत्तिश्चसर्वशास्त्रेषुगीयते।
याज्ञवल्क्यः।अहन्यहनिपात्रेभ्योमहमन्येषुयथा।मार्कण्डेयगास्येवपःकरोतिदिनेदिने।करोत्तद्दानि
प्रधानार्जितेपात्रेश्रद्धयाप्रतिपादनम्।दानमित्यभिनिर्दिष्टंव्याख्यानंतस्यवक्ष्यते।तिलधेनुहिर
ण्यानिरजतंभूमिवाससी।गोप्रदानानिकुर्वन्तिसर्वभावेननारद।विधिमाह।तत्रदाताल्लातः।
कुशहस्तोगृहीतसितवस्त्रनपुगःमहादानेषुगोदानादिषुसपत्नीकःप्राङ्मुखःकुशादिष्वपविष्टः
पात्रंश्रास्तरणमानीयोत्तराभिमुखमासनपाधमधुपर्काचमनस्यगांधचन्दनताम्बूल

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रत्नादिभिः रा[illegible]कम्पवरा[illegible]तत्राधेत्यादि। अमुकगोत्रोहममुकशर्म्मामुकनामपूर्वकममुकवेदाध्या
यिनममुकशर्म्मणे[illegible]कं[illegible]ददे। [illegible]स्मी तिततो द्विजो वदेत्॥ दानेप्रतिग्रहे होमे भोजने बलिरेव च।
साङ्गुष्ठेन [illegible] [illegible]। साङ्गुष्ठेनाङ्गुलिग्रहिताङ्गुष्ठेन। एतान्येव तु कर्म्माणि दानादीनि
[illegible]न्वितः। [illegible] [illegible]वमनन्तरं। अन्तर्जानुः जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वा। कर्मकृतानां
[illegible] [illegible] [illegible]पनः। दाता प्रतिग्रहीता च स्वहृदि देवः पश्च धर्म्म[illegible]। देशकालोवदानानां
[illegible]न्येतानि[illegible] [illegible]। धर्म्मादिनसुखव्यसनं[illegible] अनिं थोजीवधर्म्मावज्ज्ञि दाताथश ४१
[illegible] मुख्य[illegible] [illegible]येनां दर्शने सदा सत्कीर्ति[illegible]नस्त्याव तदा स्वहृदि कीर्त्यते। कात्यायनः।
[illegible] [illegible]तानिव। पत्रद्रव्यं स्वकं देयमदेयं स्यादतोन्यथा। मनुः। योर्चितं प्रतिगृ
[illegible] [illegible]। वुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं वा विपर्य्ययात्। सर्वार प्युदलपूर्वाणि दानानि तु यथा श्रुतिः।

इत्यापस्तम्बः। हारीतः तस्मादोङ्कारेणान्वददाता[illegible]। अवोक्ष्य[illegible]। [illegible] [illegible]नामसंस्पृश्य।
[illegible]तमः॥ अन्तर्जानुकरं कृत्वा कुशास्तु सतिलोदकम्॥ फलार्थं नमिसंवाय्य प्रदद्यात् श्रद्धयान्वितः॥ नामगोत्रे समुच्चार्य्य सम्प्रदानस्य चात्मनः॥
सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने विशेषतः॥ ... [illegible]
न्वितः॥ नामगोत्रे समुच्चार्य्य ब्राह्मणोदेवकीर्त्तनम्॥ उदङ्मुखाय विप्राय दत्वा तं स्वस्ति
वाचयेत्॥ श्रद्धायुक्तः विदान्तो दानं दद्यात्सदक्षिणम्॥ अदक्षिणं तु यद्दानं तत्स
र्वं निःफलं भवेत्॥ व्यासः। स्वर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा॥ स्मृतम्। सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षि
णा दक्षिणोच्यते। सर्वत्र पदमत्र विशेषविहितदक्षिणेतरम्। विष्णुधर्म्मे। द्रव्यनाम गृहीयात्पदान्यवितयं वदेत्।
तोयं दद्यात्तथा दाने विधिरेष बुधैः स्मृतः। शातातपः। सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता गृहीतोदङ्मुखो भवेत्। दानेषु विधि
दृष्टेषु विवाहे तद्विपर्य्ययः। दातोदङ्मुखो ग्रहीता प्राङ्मुखः इत्यर्थः। कुलदेशाचारस्तदापाल्यमानमिति केचित्।
यस्मिन्देशे कुले वा यथाचारः प्रवर्त्तते तत्र न तु सर्वत्राभिप्रायः। देशकुलाचारयोः कुलाचारो गरीयान्। यथाशी
पतिः। न शास्त्रं[illegible] विदुर्ज। [illegible]विनीयाः कुलदेशधर्म्माः। मूलं हि ते[illegible]तदेश शाखाभूयात्

४२
धर्म्मः स्थितिं भङ्गं दोषात्॥ शो॥ ... शास्त्रप्रमाणेनैव। श्रुतदेशाशाखाश्रयान्न भवेद्धर्म्म
इत्यर्थः॥ शाखावानः कुलावानः। सवर्णा ... गोपाः सहहीनं शौः जाबालवसंख्यासमयं विवाह॥ रास
न्ति यावत्सा सुपेति न गोत्रेणोत्सवतनजो नितान्तम्॥ एतदङ्गं यथा ते नामैव नान्ये नाम। तथापु
न्वान्मुखेन कन्यादानं कुलदेशवाचारे वविवातव्यं न सर्वैरेव॥ ततः कुशत्रयतिलजलान्यादाय पूर्वे
वधालसोऽजलानजनादिभिः सं१स्या इदन्तेव दानीति द्विजकरे जलं ताम्रपात्रेण महादानेषु दूर्वान्तत ४२
फलयुतेन सरवेन दत्वा घोसादेवाक्यं तेदिदं द्रव्यमनुकं दैवतममुकगोत्रायामुकशर्म्मणे ब्राह्म
४२ णाय तुभ्यमहं संप्रददे। इति स्वेनोके द्विजकरे सुवर्णन्दद्यात्॥ स्वस्तीति प्रतिवचनं द्विजो व
देत्॥ ततो दानप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं हिरण्यमग्निदैवतं गां तु इदं दैवतां वा दन्दिशां पूर्ववद्द्यात्॥ स्व
स्तीति पूर्ववत्॥ अविद्यमाने विप्रे तोयादि भुव यथानामगोत्राय ब्राह्मणाय ददातु मह मुत्स
न्ये॥ इति मनोजलवाक नसनं सकुशं न्निपेत्॥ गरुडपुराणे॥ तीर्थे संकल्पितं द्रव्यं गृहमा

जीर
गत्य दीयते॥ दाता तत्फलमाप्नोति प्रतिग्राही न दोषभाक्॥ तत्रैव प्रश्नोत्तरे विप्रान् नाजेन्द्र यदि
स्वर्गमभीप्सति। ते ... हस्तेन दातव्यं वह्निपिण्ड कुशोदकम्॥ इति वचनात्कन्यादानादि मुखेनैव
जकरे जले निःक्षिप्यते सद्भिः॥ दूर्वोदकेन कुशोदकम्॥ विवाहपद्धतौ॥ दातासीरवस्य दूर्वान्ज तज
लवन्दनान्यादाय इत्यादि॥ नरसिंहपुराणे कथानकमिदम्॥ बलिहस्तकमण्डलु मुखात्सतमा
नवामनहस्ते जलस्रवापनार्थं तत्र प्रतिस्पर्धकस्य कुशमूलेन वामनेनोदन्निराणीतय
नमभिनन्दत॥ बलिना कमण्डलु मुखेन न वामनहस्ते न जले निःक्षिप्तम्॥ न तु करतोय॥ अ
तएव शाकद्वीपिभिरादि पर्वं पर्णविज्ञाय हस्तोदकं न गृह्यते॥ भुक्तुमुपविष्टस्य यतेः करे
जलं दत्वान्नमग्रे निधाय पुनर्जलं भाजने नैव दद्यात् न तु करे तोय॥ स्मृतिसमुच्चये॥ य
तिहस्ते जलं दद्यात् रवाइन्नं पुनर्जलम्॥ तदन्नं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम्॥ दातास्व
हस्तेन दानानि दद्यात्॥ नीतिशास्त्रेपि॥ तिलकं विप्रहस्तेन मातृहस्तेन भोजनम्॥ कुर्व्वी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द्दानंस्वहस्तेनपरहस्तेनमर्दनम्॥पात्नीपुत्रशिष्यभृत्यादिदत्तेननदोषः॥अन्येभ्यश्चगपुन्यहारि
णाः॥अन्नवस्त्रमिश्रान्नयज्ञोपवीतगोभूहिरण्यरूप्यादिसर्वलोहमुक्तावैदूर्यआदिसर्वम
णिमवालप्रवालवासनछत्रव्यजनसोपस्करशय्याकम्बलपीठयासनपाद्यार्घ्यमनवन्दनक
नादिगन्धमहिलान्नादिधूपदीपकमल्यादिपुष्पचतुर्विधभोजनताम्बूलेलालवंगादिमुखवा
सघृतगुडपयोदधिनवनीतमधुजलतैलतिलशालिजपयवादिसर्वव्रीहिधान्यरत्नरागादिसर्व
कन्दमूलपत्रशाकादिसर्वफलत्रिफलाघोलधूममरीचार्द्रकहरिद्राशुंठिपिप्पलीनामहिंगुत्व ४२
४२ गादिजीरकादिव्यञ्जनोपस्करछागमेषादिमन्यपशुमत्स्यमांसलवणादितुर
गरथसकटोष्ट्राश्वतनादियाहनोपानत्पादुकादासदासीतृणयमहिमजलोपस्करभवनप्रपा
यन्त्रिकाख्यादीन्धनमार्गोपदेशवेदादिसर्वविद्यासर्वपुस्तककुञ्चलादिमञ्जनीदक्षराभूगा
गानादिभाजनकन्यासनगायांजितवाद्यो भवन्ति देयाः॥आदिपदग्रहणात मत्स्यपु

राल्गेक्तुलापुरुषहिरण्यभूमिब्रह्माण्डाहिरण्यगर्भकल्पवृक्षगोसहस्रहिरण्यकामधेनुस्वर्णाश्वस्व
णरहेमहस्तिनथपञ्चलाङ्गलविश्वचक्रकल्पलतासप्तसागररत्नधेनुमहाभूतघटसञ्ज्ञानिजो
गल्ले।ञ्चोकाञ्चनमेरुलवणमेरुगुडमेरुहेमाचलतिलमेरुकर्पासमेरुघृतमेरुरत्नमेरुरा
मेरवोदश।तच्चोक्तंतिलजलगुडघृतपयोदधिमधुशर्करेक्षुरसलवणनाम्।
नीतमप्येकादशीधेनुः।इक्षुपादारूप्यखुराःफलदन्ताइन्द्रनीलनाः
न्नाभ्यामलंकृताःकांस्योपदोहाःसुवर्णदक्षिणाःसर्वास्तूयमानधेनुः।
शतन्दशवर्णाधेनवः।कपिलाःकृष्णाग्निनकालपुत्तुणकाञ्चनपुत्तुणाः
दिभोन्यजलोत्सर्गवनोत्सर्गवृषोत्सर्गविवाहगृहप्रवेशादिमशको
न्यनेकानि।अभयंसर्वदैवत्यंभूमिर्वैविष्णुदेवता।कन्यादासस्त्यादासी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्राजापत्योऽजः प्रोक्तस्तेन गोऽन विदैवतः ॥ तथा वेकसफं सर्व्वं कथितं यमदैवतम् ॥
ऐन्द्री नैतो भवेद् ॥ रौद्री त्वनुर्वि निर्द्दिष्टाः छागश्चाग्नेय उच्यते । मेषस्तु वारु
णः स्मृतः ॥ आनरापाः पशवः सर्व्वे कथिता यमदेवताः ॥ जलाशयानि सर्व्वाणि वापि
कन्यकैव वारुणानि विनिर्दिशेत् ॥ समुद्रजातरत्नानि जलजानि तथैव च ॥
नकं ग्रोन्नं सर्व्वं लोहानि वाप्यपि ॥ प्राजापत्यानि शस्यानि यथान्यद्यपि वा
धानि गान्धर्व्वाणि विवन्दरोः ॥ वाह्निसत्यं स्मृतं वासः सौम्याश्चापनसाः स्मृताः ॥ पति
॥सर्व्वे वायव्याः परिकीर्त्तिताः ॥ विद्या ब्राह्मी तथा प्रोक्ता विद्योपकरणानि च ॥ सानस्थ
...पुस्तकाद्यानि पराणि ते ॥ सर्व्वेषां कल्पभाण्डानां विश्वकर्म्मा तु देवतम् ॥ द्रुमानीमथ पुष्प 44
गाहीनतः सह फलानामथ सस्यानां तथाहीयो वनस्पतिः ॥ मत्स्यमांसे विनिर्द्दिष्टे प्राजापत्यं तथैव च ॥
शस्त्रं छत्रं ... निशशन्नं तथा मापनमेव च ॥ स्थानं देतत्या ... यथान्यत्वारा वर्ज्जितम् ॥ ...
गिरिसलेहद्भूमीयानमश्मिमान्त्रनः । पर्य्यन्तापीठ्या शीषांसंस्त्र चर्म्म वस्त्रादिकं ॥ नरोपकर
णा

गं सर्व्वं कथितं शाक्रदैवतम् । यद्यन्नुक्तं सर्व्वदैवत्यं यदनुक्तं हि लोकमा ॥ तज्ज्ञेयं विष्णुदैवत्यं सर्व्वं वा विष्णुदेवतम् ॥ तत्रा
न्नजलादीनि नित्यानि । महादानानि पुण्यकालेनैमित्तिकानि । ग्रहपीडास्नानशान्तिनिमित्तकानि । गोशय्यादी
नि काम्यानि । वरदानं सर्व्वं हि तिजाम्योदेयम् । महाभारते । एकमात्रुवैश्यवृद्धोस्त्री क्षत्रियपो वैरा । त्रयस्तु राज्ञां
राजेन्द्र ब्राह्मणस्य शतस्वराः । रूढस्य वृरो न दृष्टस्ताधायैके कर्मात्त्वम्महेनिसः । दान पात्रं स्वदवित् । वेदाङ्गवित् । रा
स्त्रवित् । पुराणवित् । स्मृतिवेत्ता धर्म्मशास्त्रवित् । तत्र्रज्ञमन्त्रज्ञदेवज्ञयमनियमध्यानगायामादिनिरतसन्ध्याप
रस्वधर्म्मनिरतबहुकुटम्बसीदत्कुटुम्बदेवपितृगुरुमातृपितृब्राह्मणातिथिभक्तिपरतस्त्वचारिस्नातककुलइ
पञ्चइकर्मशुद्धान्तः करणशुद्धवनजशुद्धगुरुपुरोहितश्चान्विकः सज्ञाङ्गवित् स्त्रोत्रियब्राह्मणानि गुज्ञाध्यक्ष
दविस्वद्धराताकुत्सकनेद्धियविमुक्तयोनिदोषेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते ॥ यथेषु तत्तीर्थे ब्राह्मणाः मूकोम
ठपतिः स्वस्त्रीपतिपामातृभगिनीभागिनेयमातुलस्वशुरसम्वन्धिमित्रशिष्यातिथिपतिस्वनिकेतरोगी कृष
रोजामवन्धवधिरोन्मत्तोजनासत्कदरिद्रच्छद्वालनुवितपिपासितरारणागतनिःकिञ्चनविवस्त्राधाः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८५

अन्नजलेन्धनस्त्रिविनवासांसियथासंभवमेसोक्तपयोदेयानिमहादानादिकंगुणवद्भ्योगुणवद्भ्योवाविप्रेभ्यः
एव॥पृथ्वीभावेपनोगृह्यः॥स्कन्दपुराणे। वेस्तयोवेस्तवंचर्मयोददातिद्विजोत्तम।ससागरमहीदानंयत्फ
लंलभतेसततः। सर्वजामेयदानानामेकजन्मानुगंफलम्॥हाटकक्षितिगौरीणांसप्तजन्मानुगंफलम्॥अ
श्वावजीभवेद्गोगौरीदशवर्षाचकन्यका। दशवाजिसमाकन्याभूमिदानंतत्समम्॥कपिलानांसहस्रेणसम्य
ग्दत्तेनयत्फलम्॥तत्फलंसमवाप्नोतियस्तविद्याप्रयच्छति॥त्रीणितुल्यप्रदानानित्रीणितुल्यफलानिच॥
सर्वकामदुघाधेनुः पृथ्वीवैवसनस्वती॥अन्नाधारमिदंसर्वंजगत्स्थावरजंगमम्॥तस्मात्सर्वप्रदानानां ८५
नन्नदानंविशिष्यते॥एवमन्येषामपिपत्यकफलाविहुल्यान्याचदर्शितानि॥दानमन्त्रोविलिख्यन्ते। इदंगं
हाणत्वंसर्वोपस्करसंयुतम्॥तवविप्रसादेनममास्त्वक्षयकंफलम्॥गृहस्य॥सर्वभूताश्रयाभूमि
धिराहेनैसमुद्धृता॥अनंतसस्यफलदाममशांतिप्रयच्छतु॥यस्माद्भूप्रदानस्यकलांनार्हन्तिषोडशीम्॥
दानान्यन्यानिमेशांतिर्भूमिदानाद्भवत्विह॥भूमेः यदाधो [illegible] जगत्स्थावरजङ्गमम्।विप्रायदत्त
तत्

सर्व १ ति २

मेतन्मेशांतिमन्त्रंप्रयच्छतु॥महानुग्रहस्मृतानांभूतानांसौख्यदायकम्।लोकायाश्चनाधारस्ताधिकुरुनमो
स्तुते।सरस्वपंसर्वलोकानांपञ्जायाश्चकलापरम्।सुवेशधारणंयस्मात्शान्तिंप्रयच्छमे।उच्चैःश्रवा
स्त्वमश्वानांराज्ञोपिरुपकारकः।सूर्यवाहःसलक्ष्मीश्चमतःशान्तिंप्रयच्छमे।हिरण्यगर्भगर्भस्त्वंहेमरूपं
विभावसोः।अनन्तपुण्यफलदमतःशान्तिंप्रयच्छमे।हेम्नः।इन्द्रादिलोकपालानांपाराजमहिषी स्मृता।
महिषीदानमाहात्म्यात्सास्तुमेसर्वकामदा।धर्मराजस्यसाहाय्येयस्याःपुत्रःप्रतिष्ठितः।महिष्या
सुरमातायाःसास्तुमेवरदायिनी।महिष्याः।कालंकलयसेयस्मात्कालस्त्वंतेनचोच्यसे।ब्रह्मविष्णु
शिवादीनांत्वमसाध्योसिसुव्रत।पूजितस्त्वंमयाभक्त्याप्रदत्तकुरुपमासुखम्।पद्मोचत्वंविधिमोक्त
कुरुज्वलनमोस्तुते।कालपुरुषस्य।आप्यलोकेसमुद्दिश्यमांसंपापहरम्परम्।अग्रास्तुरागाम्ना
हारमाज्यंलोकप्रतिष्ठितम्।दिव्याकृतिरजोभोमेवायन्मेकलजमागतम्।सर्वकामप्रसेयरान्सुराणां
रामुपगच्छतु।घृतस्य।कपिलेसर्वदेवानांपूजनीयासिरोहिणी।तीर्थमदेवमयोयस्मात्तस्माच्छान्तिंप्रयच्छमे।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कपिलापाः गवामेकेपुणं .. न्तिभुवनानि चतुर्दश। यस्मात्तस्माच्छिवं मस्यादिह लोके परत्र च॥ य
स्मा त्त्वं पृथिवी सर्वा धेनो केशवसन्निभे॥ सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे। या लक्ष्मीः स
र्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता। धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु॥ स्वच्छाया पितृमुख्यानां
स्वाहा यज्ञभुजां सदा। सर्वपापहरे धेनो तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे॥ अस्मिन्नुदुम्बरेऽपि पश्यन्ति लोकपा
लाश्च यतः। स्वर्गे तं कीर्तयिष्यन्ति मयि दानं च यत्कृतम्॥ गयामृत त्वमेवाद्य मम यादविक
ना० त्पतिम् मया किल। सर्वपापप्रणोदाय पुरस्ताच्च भव भाविनि॥ दक्षिणासहिता धेनुः कल्पिता
४९ त्वमयीमया। एनां ममोपकाराय गृह्णीष्व द्विजसत्तम। प्रियतां मम देवेशो श्रुताह्विः पुनुभो ४९
तमः॥ इ तच्चेनो॥ शेषपर्यङ्कशयनः श्रीमान् शार्ङ्गविभृन्नराः॥ जलशायी जगद्योनिः प्री
यतां मम केशवः॥ जलधेनो॥ गावो ममाग्रतः सन्तु हेमशृङ्गः पयोमुचः॥ सन्ततः सो नमे
पार्श्वसंस्थितः गावनं यथा। गावः परस्तु ते नित्यं गावः पश्चाद्भवन्तु मे। गावो ममास्ताकं बर्यं तासां
मध्ये वसाम्यहम्॥ अन्नं मे जायतां सद्यः पानं सर्वरसं तथा॥ कामानुपमान्देयाति तवे

नुर्द्विजेर्पिता॥ गृहाणेदं विमलं त्वाङ्कुरुष्वार्थं विशेषतः॥ कुरुष्व कामानस्माकं तेन चेनो नमो
स्तुते॥ तिलधेनो॥ नो आदि चान्तनातिलवत्साः। लवणधेनुसा: सर्वत्र सर्वदेवताः॥ सर्वदेवमये
धेनो लवणाख्ये नमोस्तुते॥ लवणधेनो॥ एभ्यो दानान्यतो वि धानं बहुत्वान्नात्र लिखितम्॥ पना
सवः॥ तिल धेनुर्गोन वाजी प्रेतान्नमज्ञितं मताः॥ एतानि स्वयमानाविष्ठोना: सयथ्यतिग..॥
स्वं कालपुत्रादिनपि॥ कालपुत्रं दत्वा प्रतिगृह्णीतुं मुखं पुनर्न विलोकनीयमिति॥ दत्तः दक्षि
कान्तसनस्वतीकः॥ दानं दत्वा सूक्ष्मं दक्षिणादेयाः नो चेद्दानं निःफलतामिति॥ दत्तः दक्षि
णा नियमो नास्ति यत्र गो हेम वा सन्ति॥ स्कन्दे। कल्पयेत्तत्र दक्षिणां नार्थमितिश्रुतिः॥ दानं वि
प्राय प्रतिश्राव्य दातव्यमेव॥ आत्मनोऽपि दाने प्रतिश्रुते यत्नं कुर्यात् नो चेद्दुर्भयात्
भयोनिसंभवो दोष इति॥ महाभारते॥ गोलतानरसम्याद्दिदितंच यम् मसंकृत्य परित्यागमिदं
दास्यामिति ह्यः। स्मरण॥ नार्जदेदशाद्दीतान्भवान्तेन्मुकः॥ स्मृति समुच्चये॥ स्वादेशेवरितिवादे पुत्रायस्मा
नं न दीयते। ब्रह्मा तत्र मति कृष्ण पततं नेहिपरां भवते। मासं मासे शतानु एत्वापतेति गुणं भवेत॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

४७ ॥०॥ इति श्रीमहाद्विजहीरामसमस्तश्रीजीवनरायरचिते सुखबोधधर्म्मतरौ दानविधिर्नाम द्वादशः पल्लवः॥ ८
॥०॥१२॥ अथ बलिविधिः॥ मार्कण्डेये॥ सुमनोमाल्यगन्धैश्च देवानभ्यर्च्य भक्तितः॥ ततोऽग्रे तर्प्पणं कुर्याद्बलिं
दद्यात् [illegible] ततः परम्॥ बलिं श्राद्धदिने कथं दद्यादित्याह॥ ब्रह्माण्डपुराणे॥ वैश्वदेवाहुतीरग्नावर्घाग्रब्रा
ह्मणभोजनम्॥ जुहुयाद्भूतयज्ञादि श्राद्धं कृत्वा ततः परम्॥ अग्नौकरणानन्तरं होमः ततः श्राद्धम्॥
ततो भूतादिबलिः इति॥ भविष्यपुराणे॥ पितॄन् संतर्प्य विधिवद्बलिं दद्याद्विधानतः॥ वैश्वदेवं ततः कुर्या
त्पश्चाद्ब्राह्मणविसर्ज्जनम्॥ येऽग्निदग्धा इति मन्त्रेण भूमौ यन्निक्षिपेद्बुधः॥ आनीहितं बलिं वीर श्राद्ध
कर्मणि सर्वदा॥ अनेन विकिरान्तरसकलवैश्वविधिनुक्तः॥ श्राद्धमध्ये साग्निपक्ष[illegible]लेऽन्यौ॥
तथापन्नत्वं कर्म्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं तु साग्निकः॥ पिण्डदानं ततः कुर्यात् ततोऽन्वाहार्यपकं बुधैः॥
पञ्चाकं दर्शपौर्णमासादिकं धनैर्निकं वा तथोऽन्वाहार्यपकं दर्शश्राद्धं कुर्यात् तान्युत्तरि
दिकं च॥ श्राद्धं चाग्रे कुर्वीत वैश्वदेवं तु साग्निकः॥ एकादशाहिकं भुक्त्वा तत्राघन्तो विधीय॥

निरग्निः श्रीरत्न एवं श्राद्धस्य वैश्वदेवस्य कार्य्यम्॥ मात्स्ये॥ उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रा विसर्ज्जिताः॥ वैश्व
देवं ततः कुर्यान्निवृत्ते पितृकर्म्मणि॥ श्राद्धं कृत्वा महाबाहो ब्राह्मणांश्च विसृज्य च॥ वैश्वदेवादिकं कर्म्म त
तः कुर्यान्नराधिप॥ यदा श्राद्धं पितृभ्यस्तु तदा वैश्रीत मानवः॥ वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निवृत्ते पितृकर्मणि॥
निवृत्य प्रणिपत्याथ पर्युक्ष्याग्निं च मन्त्रवित्॥ वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यकं बलिमेव च॥ इत्येतदपि निर्ण
येवाचस्पतयः पैठीनसिः॥ श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः॥ कुर्याद्भिक्षां ततो दद्याद्धन्तकारा
दिकं तथा॥ मनुः॥ ततोऽन्नबलिं कुर्यादिति धर्म्मो व्यवस्थितः॥ ततः श्राद्धान्त एव बलिदानम्॥ प्रति
वासरिको होमः श्राद्धादौ क्रियते यदि॥ हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा॥ पित्रर्थं निर्वप
त्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च॥ वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदेविकम्॥ वैश्वदेविकार्थपाकेन वैश्वदेवं भवति॥
न श्राद्धम्॥ श्राद्धार्थपाके विकल्पः एकपाकमिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति सूरयः॥ इति मार्कण्डेयदर्शनात्
पैठीनसिः॥ पितृपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः॥ आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते॥ उद्धृत्येति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पाकयज्ञे तदर्थं प्रथममुद्धृत्य होमेनान्नस्याद्यं कुर्य्यात्किन्तु श्राद्धहोमे तो वैश्वदे
विकं कुर्य्यादिति लक्ष्यते॥ होममन्त्रस्तु पञ्चान्ते वैश्वदेवक्रियातनः॥ श्राद्धानि श्राद्धहोमे
तावैश्वदेवं समाचरेत्॥ तिथिनिर्णये॥ द्वावादौ च पेवान्ते मध्ये जुहुति पार्थिराः॥ महालयपि
पिण्डान्ते वैश्वदेवो विधीयते॥ पञ्चादानानन्तरं च तु तस्य पक्षे द्वादशाहे निर्णयः॥ पाकयज्ञे
हविष्यमन्नादनमाम्भुद्धृत्य संस्कृतं तत्रथोद्धृतमन्नमादाय विधिवच्च्यन्ते देवमानवपितृभ्यः
तादि भोजयेत्॥ गृहदक्षिणाभागे जलपात्रमग्निकोणे॥ निर्वपेत्पात्राद्यनिरग्निस्तात्कादि पात्रे ४८
४८ पुरके च मौथानलमाचायतत्राग्निमाहूय पञ्चाहुतीन्जुहुयात्॥ अतएव तत्रैव तत्पञ्चयुक्त
ते बलिभिः सहितं वचनात्॥ बलिभिः सहितं नाग्नौ होमो जले बलिदानं लौकिके वैदिके वापि
हुतान्नि जले निवेदितं॥ वैश्वदेवं तु कुर्वीत पञ्चसूनापनुत्तये॥ राजाग्नौ वा पञ्चेषु दद्यात्त्लौ
किके वापि निलयः॥ यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन्होमो विधीयते इत्युक्तेन्नौ वचनात्लौ
गिनौ लौकिकाग्नौ जलादौ वा होमः कर्त्तव्य एव॥ आवाहनमन्त्रः॥ एमोहदेवः प्रदिशो

नुसर्वाः पूर्वो ह जातः स उगर्भे अन्तः॥ स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति सर्वतो
मुखः॥ अग्ने त्वमिहागच्छेतिवाहूय प्राङ्मुखः कुशात्र यतिलजलान्पादार्घाद्यत्यादि पञ्चसूत्र
नापनुत्तये यज्ञेश्वरप्रीतिये पञ्चयज्ञमहं करिष्ये॥ पञ्चैते विहिता यज्ञाः पञ्चसूनाप
नुत्तये॥ कण्डनी पेषणी चुल्ली जलकुम्भी प्रमार्जनी॥ पञ्चसूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं
न विन्दन्ति॥ एतदपनुत्तये पञ्चयज्ञाः॥ अध्यापनं ब्रह्मयज्ञे पितृयज्ञश्च तर्पणम्॥ हो
मो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्॥ देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः॥
न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति॥ श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पित्र्यो बलिरथापि वा।
इत्याचारादर्शे। ततः पूर्वकल्पिताग्नौ होमः।३ ब्रह्मणे स्वाहा। ३ प्रजापतये स्वाहा।
३ गृह्येभ्यः स्वाहा। ३ काश्यपाय स्वाहा। ३ अनुमतये स्वाहा। हुत्वा ततः ... पे
तनोजलसमीपे। अनुग्येनमः ... नन्द विधीयते। स्वस्थाने ... ३ पर्जन्याय नमः।३ अग्नये नमः
बलिमतः सदा। नदं प्यके नमस्कारं कुर्वीत ... नमः।३ ...

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ॐ अधिपतये नमः। जलेनोपरिष्टात्तदुपरि पुनरप्येवं क्रमेण सर्वत्र। ततो द्वारदेशे दक्षिणतः। ॐ
धात्रे नमः। वामतः। ॐ विधात्रे नमः। ॐ वायवे नमः। इति चतुर्दिशि रेखायां प्रागारम्भः। पुनः प्रा
गादिदिक्षु ॐ प्राच्यै दिशे नमः। ॐ अवाच्यै दिशे नमः। ॐ प्रतीच्यै दिशे नमः। ॐ उदीच्यै दिशे नमः।
पुनरेव। इन्द्राय नमः। ॐ यमाय नमः। ॐ वरुणाय नमः। ॐ सोमाय नमः। रेखायामेव पू
र्वादिक्रमात् इत्येके। इन्द्रो नैर्ऋत्यां पारे व्योम्नि। अर्यम्णे नमः। तस्यां दिशि यादि। ४८
रात्रिचरेभ्यो नमः। ऐशान्यां रुद्राय। धन्वन्तरये नमः। मध्ये ॐ ब्रह्मणे नमः। ऐन्द्र्
वतः। अन्तरिक्षाय नमः। तत्पूर्वतः सूर्याय नमः। एतेभ्य उत्तरतोऽनेन क्रमेण ॐ विश्वेभ्यो
देवेभ्यो नमः। ॐ विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः। ॐ उषसे नमः। ॐ भूतानां पतये नमः। ततोऽपसव्यं
कृत्वा मोटकतिलान् गृहीत्वा मामादाय दक्षिणे दक्षिणतः। ॐ पितृभ्यः स्वधा नमः।
ततः कल्पस्थापनं ... तत्तेनैव उत्तरतः। ॐ स्तनकादिभ्यो ... बलि नमः।

ततः सव्यं कृत्वा पात्रं प्रक्षाल्य सपात्रमन्नं वायव्यां दिशि निरस्य ... इति निदध्यात्।
ततो गृहाद्बहिरुत्तरतो जलं निधाय अन्नमादाय पञ्चाशतो बलीं पठित्वा बलिरेकोऽयं॥ ॐ देवा मनुष्याः
पशवो वयांसि सिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसंघाः प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम्।
पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाद्या बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धबद्धाः प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मयान्नं तेभ्यो विसृ
ष्टं सुखिनो भवन्तु। येषां न माता न पिता न बन्धुर्नैवान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति। तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि द
त्तमेतेते यान्तु तृप्तिं मुदिता भवन्तु। भूतानि सर्वाणि तथान्नमेतदहं च विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति। तस्मा
दहं भूतनिकायभूतमन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम्। चतुर्दशो भूतगणो य एष तत्र स्थिता येऽखिलभू
तसंघाः तृप्त्यर्थमन्नं हि मया विसृष्टं तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु। ततस्तदुत्तरतः श्वादीनां बलिं पू
र्वपूर्वक्रमेण दद्यात्। ॐ श्वभ्यो नमः। ॐ चाण्डालेभ्यो नमः। ॐ चित्रकृद्भ्यो नमः। ॐ श्वभ्यो नमः।
ॐ पापरोगिभ्यो नमः। ॐ वायसेभ्यो नमः। ॐ कृमिभ्यो नमः।
ॐ पतितेभ्यो नमः। ॐ श्वपचेभ्यो नमः।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ऐन्द्रवारुणवायव्यायाम्यानैर्नैऋत्यसंस्थिताः। वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमावन्नं मयार्पितम्।
ॐ द्वौ श्वानौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ। ताभ्यामन्नं प्रयच्छामि स्यातामेतावहिं-
सकौ। श्वानबले मन्त्रः। ॐ। सौरभेय्यः सर्वहिताः पवित्राः पुण्यराशयः। प्रतिगृह्णन्तु मे ग्रा-
संगावस्त्रैलोक्यमातरः। इदमन्नं गोभ्यो नमः। विष्णुमार्कण्डेयपुराणसम्मतमिदं वै-
श्वदेवबलिकर्मेति। विष्णुपुराणे। पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते। वैश्वदेवनिमित्तं
ग्र० वै पत्न्या सार्द्धं बलिं हरेत्। मनुः। सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत्। एकपाकेन व- ३०
सतां पितृदेवद्विजार्चनम्। एकेऽभवे द्विभक्तानां तद्देवस्यादृहे गृहे। होमात्प्राग्वह्निपूजा
कर्तव्या। स्माचारादर्शे। सुप्ताग्नेन भवेत्पुष्पं पुस्तेन द्विजातीं वसः। तुन्जेदरिद्रतो याति
ज्वारैः कृत्वा व्रजत्यधः। मार्कण्डेयपुराणे। एवं गृहबलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः॥

आप्यायनाय भूतानां कुर्यादुत्सर्गमादरात्। मांसं शाकं तथा पत्रं गृहे यच्चोपसाधितम्। नवनस्थ
यमस्त्रीयाद्विधिर्युगन्तं निवेदयेत्। फलमाह हारीतः। देवबलिभिर्देवास्त्रिः पेतुलाप्तिलोकः।
अन्नयज्ञेन निर्जितं भोगेन भूतनोकान्तिः। स्वर्गापवर्गमोघ्रं पाकयज्ञैः प्रपद्यन्ति। धन्यं यशस्य-
मायुष्यं स्वर्ग्यं प्रीतिवर्धनम्। तस्योदकादिसंयुक्तो योऽन्नं दद्यादुपान्तिकम्। कपिलाशा-
नदानस्य फलं विधान्नसे रायः। ध्वास मुष्टिं परगवे सार्थं द्यापुपस्मृदा। स्त्र कृत्वा स्वप्रमा-
णं स्वर्गलोके सगच्छति। सा दैवेनान्नेन बलिः कार्यः। यद्यन्नाकके विदिच्छन्ति। स्वाद-
दिने पितृबलिं वहिः श्वादिद्विबलिं केचिन्नेच्छन्ति। स्वादैवायसंभ्यो [illegible] न्नं देयमेवारामा-
यणोपमथाकामे। यथान्ये विविधैरन्नैः प्रीयन्ते यान्ति तत्सुखान्यान्तेऽपि भविष्य-
माधिप्रीते स्वगृहे स्वधापसा। ये र माद्वषयस्यानां निर्वपिष्यन्ति मानवाः। त्वपि भुक्तं ब्रह्मलोके
विंध्यन्ति त्रिलोकगाः। बलिदत्वा नित्यश्राद्धं कुर्यात्। मार्कण्डेयपुराणे। कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पितृनुद्दिश्य विप्रांश्च भोजयेद्द्विजमेव वा। मनुः। दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा। पयोमूलफलैर्वापि
पितृभ्यः प्रीतिमावहन्॥ भविष्ये। अहरहः श्रौपतेपत्नुतन्नित्यमिति कीर्तितम्। वैश्वदेवविहीनं
तदशक्तावुदकेन यत। नित्यं तावत्तु विज्ञेयमर्घ्यावाहनवर्जितम्। अतो वैश्वदेवविहीनोत्कर्षम्।
तत्र सेतरेसंकल्पना पाः। सेकः। अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा। यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं
स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः॥ विष्णुः पुण्डरीकाक्षः पुनातु। संकल्पो। ऽद्येत्यादि अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहा
नां नामगोत्राणां मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां नित्यश्राद्धमहं करिष्ये। २२
जपो देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च। नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमो नमः। सव्यहा
वगः यत्री पाठः। एतच्छ्राद्धसदैवं केचिन्नेच्छन्ति केचिदिच्छन्ति च। आसनं गन्धपुष्पादिरन्नोत्सर्गोपि
सनम्। प्रमादादिष्टिपाठः वनित्यश्राद्धे प्योपविधिः। ततो उपस्थापं हत्वा मोटके तिलजलन्यादा
यैकं केमेत्यस्तपात्रः। पात्रमालभ्य हव्यस्थानेकव्यमुद्धाप्याद्येत्यादि अस्मत्पितृः पूर्ववत्रिंश

नतः सर्व्वहत्वा वन्यप्रमादिति पाठः। अत्र दक्षिणानोक्ता।
मोडा वाद्दमन्नेस पकरण पुष्पमभ्यंस्व्वे॥ दद्यात्। ततः सर्व्वं हत्वा वस्त्रप्रमादिति पाठः। भगवद्गीतायाम्॥
एतच्छेषममन्त्रं साति थिस्सकुटुम्बो भुञ्जीत। नित्यकृत्यपुण्यं विप्रवेदद्यात्। भगवद्गीतायाम्॥ ॥ इति
पट्टदासिपदरनासि पञ्जुहो जिकरो षियत। प्रतपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्॥ ॥ इति
मगे द्विजहरिरामसुतस्त्रीजीवनाराप्रणीशर्म्मविरचिते सुखबोधवंमेतरीव लिवि। वनीम त्रयोदशः
पः त्रवः॥ अथातिथिविधिः। मार्कण्डेये॥ आवश्यकं ततः कुर्याद्योहाराव लोकनम्। मुहूर्तस्या
ष्टमं भागमुद्वीक्ष्यस्त्वातिथिर्भवेत्॥ अतिथिं तत्र संप्राप्तमर्घ्येनोदकेन वा। संपूजयेद्यथाशक्ति
गन्धपुष्पादिभिस्तथा। अर्घ्यो देनेतियुक्तः पाठः। येऽर्घ्ययोग्यास्तेभ्योऽर्घ्यं दत्वा मधुपर्कादि भोज
नं दद्यात्। अन्येभ्यो जलादिकमेव। महाभारते। ऋत्विक् वैवाह्य आचार्यः स्नातको नृपतिः प्रि
यः। एते ऽर्घ्या राजेन्द्र पूज्यास्सद्भिर्विधानतः। स्नातकोऽन्यद्विद्यो गुरुदक्षिणार्थमागतः।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२२ यतिविप्रावय्यर्हयोग्यो। विष्णुः॥ विप्रपादोदकक्लिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी। तावत्पुष्करपात्रेण पिब
न्ति पितरोऽमृतम्॥ अंघ्रिसेको नमस्कारः कराभ्यामङ्गमर्दनम्। सद्यः पुनन्ति विप्राणां गवां करक
यनन्तथा। पापपुनाशनं। यतिपादोदकं वैश्य हन्ति पापं पुराकृतम्। सप्तजन्मार्जितं सद्यः स्तद्वय
परपाधनम्। इतीवमगद्विजे गृहागतस्याङ्घ्रिसेकः क्रियते॥ यतिब्रह्मचारिणो वैश्वदेवस्य
वैश्वदेवान्तरं तदान्नं तद्धमन्नाग्रमुद्धृत्य भिक्षा तत्कारणं दद्येव॥ आहारपूर्वकं भिक्षादानात्माय
पूरकदानाद्दासर्वपापक्षयः। दुर्गतिज्ञपरस्वमवति। पाणिस्तु यतिभ्यः पितरो हाहु। ह देयामवति ५२
हस्ते नदत्तो भिक्षां भुक्त्वा शुद्धिर्भवेत। दाता वै नरकं व्रजेत् तोभाजने कृत्वा दद्यात। भिक्षुं न
दूरिवारयेत। तस्य स्वागतास्तनपादशौचान्नदानेरक्षी इषितपतय। यथा कामं तुष्यति। अत्र
पि। वधूरवेनस्य अवनेन तद्दत्वासंभोज्य सीमान्तमनुव्रजेत। यदि नात्रिय। गतिपितां विप्रो
जनार्दनो भोजयेत। वैश्य शूद्रौ भृत्यैः सह भोजयेत। मित्रसंबन्धिज्ञातिवर्गान्नात्मना सहभोज त।

हन्तकारो बलिः जोढा द्विः२

१४
भार्यया सह वा। भोजने हन्तकारं च ग्रासमिक्षाम यापि वा। अदत्वा नैव भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः। ग्रासप्रमा
णं भिक्षा स्याद्ग्रासं ग्रासचतुष्टयम्। जोढा वहन्तकारः स्याद्भोजनं पूरणानोदरे॥ तृणानि भूमिरुदकं वाक्
चतुर्थी तु सूनृता। एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन। इति महाभारतवाक्यम्। मगद्विजनोरायपरा मिश्रे
णनीतिशास्त्रे धोक्तम्। सद्भिरेवोपयथाशक्ति करणीयमेवेत। स एव॥ अचोरो वा यदि वा रकोऽन्तः
शत्रुर्वा पितृघातकः। आगतो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः॥ यदि वा भ्योदातुं न शक्नुयात्तदाप्य
नमागतं विप्रं वाभिद्दिं कुर्यात। संवत्सरान्ते गुरुश्वशुरमातुलदावागतं मधुपर्कादिभिः पूजा स्यात्
गृहस्थः प्रथमं तं मधुकीन अतिथिं न पिदुष्यात। किं दानेन मन्तुष्टो भवेत्। अन्नार्थदेशकुलगोत्रविधान
वकारयेत। विप्रस्य विप्रो यतिब्रह्मचारी तीर्थाटनशीलस्य महातिथयः। ज्ञत्राध्यानातिथयः सरित्
गुरुज्ञातयो वीतिमनुः। एते वेदनिधिभावेनागतास्तदा पूर्वोक्तविधिना पूज्याः॥ यनाशरणागतपो
अविज्ञितमनाद्वृतं देशकालउपस्थितम्। अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः॥ एतादृगभावे

अन्नाग्रमुद्धृत्याग्निगो विप्रेभ्यो दद्यात्। मार्कण्डेयपुराणे। न मित्रमतिथिं कुर्यान्नैकग्रामनिवासिनम्।
अज्ञातगोत्राद्यतिथिं सम्यक् पूज्यः स्वशक्तितः। न प्रष्टव्योऽत्र चरणं स्वाध्यायं वापि पण्डितैः। शोभनाशो
भनाकारं तं मन्येत प्रजापतिम्। अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते। तस्मिंस्तुष्टे त्रिवर्गो
प्याहृतान्तु येद्गृहस्थमी। तस्माद्दत्वातु यो भुङ्क्ते स्वयं किल्बिषभुङ्नरः। स पापं केवलं भुङ्क्ते पुरीषं चान्य
५३ जन्मनि। बालवृद्धातुरादीन्नैतिथिभ्योऽग्रे भोजयेत्। मनुः। स्ववासिनीं कुमारीं च रोगिणीं गर्भिणीं तथा। ५३
अतिथिभ्योऽग्र एवैता भोजयेदविचारयन्। अन्यत्रेरे। वैरीपि द्विवारागतः यत्र वो गृहमागतः।
तस्य पूजा विधातव्या सर्वस्याभ्यागतो गुरुः। विष्णुपुराणे। अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते।
स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति। इति हेतोरतिथिमागतं पूजयेत्। भागवते। न ह्यम्मयानि
तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः। ते पुनन्त्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः। महद्विचलनं नृणां गृ
हिणां दीनचेतसाम्। निःश्रेयसाय भगवन्कल्प्यते नान्यथा क्वचित्। विचलनमागमनमिति।

स्त्रीभागवतोक्ते यथायोग्यं सन्तोष्य भोजयेत्। मार्कण्डेयपुराणे। अप्यम्बुशाकदानेन यद्वा सन्तापितः स्वयम्
पूजयेन्नरः शक्त्या तेनैवातिथिमादरात्। देवपितृमनुष्यकीटेभ्यो विभज्य स्वयं शेषभुग्भवेत्। संभोज्या
तिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनमिष्टमितिकथनात्। नापूतं भोजयेद्विप्रस्वगृहे सन्निहितस्थितिं। मिष्ट
मन्नं स्वयं भुक्त्वा पश्चात्कदर्शनेन तु। इति देवलः। अत्र चस्यार्थे तयोर्हस्तप्रक्षालनस्यापि पादयेत्। भि
क्षां च यावतेद्द्यात्परिब्राड्ब्रह्मचारिणे। ग्रासप्रमाणं भिक्षा स्यादग्रं ग्रासचतुष्टयम्। अग्रं चतुर्गुणं
प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमाः। भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा। अदत्त्वा नैव भोक्तव्यं यथाविभ
वमात्मनः। विष्णुपुराणे। दीनेऽतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृणाम्। तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योढे वि
मुखे गते। रात्रावपि वैश्वदेवदानातिथिपूजनादिकं कर्तव्यमेव। सायंवेलाविधिः। शौनकः। सूर्योढेन्नत्र वा
तिथिम्। पूजयेद्यथाशक्ति शयनासनभोजनैः॥ ॥ इति श्रीमद्गद्विजहरिनामसुतश्रीजीवनारा
यणशर्मविरचिते सुखबोधे धर्मतत्त्वेऽतिथिविधिर्नाम चतुर्दशः पल्लवः॥ ॥२४॥ अथ भोजनविधिः॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भोज्यं भक्ष्यं लेह्यं चोष्यं पेयं भेदात् ॥ सव्यञ्जनौदनपायससंयावादिकम् भोज्यम् । अपूपशष्कुलीमोदकभर्जि
तान्नादि भक्ष्यम् । आम्रकदलीपनसजम्बीरेक्षुदण्डादिकं चोष्यम् । घृतमधुदधिगुडादिकं लेह्यम् ॥
रसक्षीरजलादिकं पेयम् । भविष्ये । दक्षखाद्यं भवेद्यच्छितनोदनमिश्रितम् । भक्ष्यं भोज्यं तथा लेह्यं
मोदनं त्रिगुणं वर्जितम् । तत्तु हविष्यान् हविष्यक्षारान्क्षारामिषं निरामिषं भेदात्प्रोक्तं । भविष्यपुराणे ॥
हैमन्तिकं सिता स्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः । कलायकङ्गुनीवारा वास्तूकं हिलमोचिका । षष्टिका
कालशाकं च पनसाम्रहरीतकी । पिप्पलीजीरकं चैव नागरङ्गकतिन्तिली । लवली धात्रीफलान्यगु २४
२४ डमैक्षवम् । पयो नुद्धृतसमं गव्यं च दधिसर्पिषी । लवणे सैन्धवसामुद्रे मूलकं केमुकेतरत् । अतै
लपक्वं मुनयो हविष्याणि प्रचक्षते । पद्मपुराणे । मूलं च परोलं चत्रपुष्पं स्वरसान्वितम् । कोषकाम्र
लेपास्तु विकाराश्च गुडवर्जिताः । हविष्याणि च दृश्यन्ते शालूकानि बिशानि च । बृहत्यादिकमुद्ग
यवकलायाः सतिला यवाः । श्यामाकाश्चैव नीवारा श्यामाकामूलमप्युत्तमम् । हविष्यव्रतनक्ताद्यग्नि

कार्यादिके हितम् । शालुके कालशाकं च गव्यं दधिघृतं पयः । शामाकशालिनीवारागोधूमा माषाश्च ते हिताः ।
कात्यायनः । हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयो मताः । माषकोद्रवगौरादीन्सर्वालाभेपि वर्ज्जयेत् । परा
शरः ॥ आमं तण्डुलमुद्गाश्च गव्यं दधि घृतं पयः । अक्षाराः कथिता ह्येते क्षारमन्यत्प्रकीर्तितम् । दन्तकाष्ठ
नाश्चैवापस्विकेरगुडं त्रिफलात्तथा । मौनेन व्रतचर्यां तु तदक्षारं परिचक्षते । पद्मपुराणे । ब्राह्मणस्य मिष्ट
धूताक्लेजम्बीरमामिषम् । धान्ये मसूरका प्रोक्ता अन्नं पर्युषितं तथा । राजिकामाषकं चैव तथा
चोच्छिष्टदूषितम् । स्वभावदुष्टं शब्ददुष्टं सर्वमामिषम् । गोछागीमहिषीभ्यस्तादन्यदुग्धं
दिवामिषम् । द्विजक्रीता रसाः सर्वे लवणं भूमिजं तथा । ताम्रपात्रस्थितं गव्यं जलं पल्वलसंस्थि
तम् । आत्मार्थे पाचितं वान्नं आमिषं तत्स्मृतं बुधैः । स्कन्दपुराणे ॥ कलिङ्गानि पटोलानि वृन्ता
कं सन्धितानि च । निष्पावा राजमाषाश्च व्रते वर्ज्यं द्विजसत्तमः । क्षारं क्षौद्रं च लवणं मधुमांस
चवर्ज्जयेत् । तिलमुद्गादृते सस्यं माषं गोधूमकोद्रवौ । चीनकं देवधान्यं च समीधान्यं तथैव च । श्वि

न्वधान्यं तथा पन्नमूलं न्नारग्गणाः स्मृताः ॥ कूष्माण्डालाबुकौ नालीकं पालक्यं पोतिकोत्पजे कात्य
ग्निपुराणे। भविष्ये। वनकर्कोटकं मांसं मसूरं गोरसर्षपान्। कुलत्थं चीनकं नद्दं तत्सर्वालाभेऽपि वर्जयेत्।
पद्मच्छत्राणामप्यभक्ष्यं मूलकेनात्र संशयः। किंपुनः पितृदेवानां श्राद्धानां नाशदीपने। वरं भुक्तं
मभक्ष्यं तु पिवेत् गार्हितं क्वचित्। वर्जनीयं सदा विप्रैर्मूलकं मद्विधासमम्। स्मृतिसमुच्चये॥ वार्ता
कं वकपित्थं च विल्वोदुम्बरमिः शदः। यस्य कुलो वर्जयेन्नेतस्य हरत्वाहरिः। कलिङ्गमप्येवमापिप्प
लवटफलमपि। निषिद्धं श्वेतरक्ताकमम लावुं तुलाकृति। मूलिका लोहिता चैव यामभूलस्
२५ रासमम्। परोलं ग्राम्यमेव निषिद्धम्। मार्कण्डेयपुराणे। कीटकेशावपन्नं च न्नुश्वभिरवे २५
क्षितम्। स्वलीढाति नूतनं वस्तारेद्धं स्तूषितम्। वर्ज्यं विरोधितं वान्नं पुष्कं पर्युषितं च यत्। पिष्टशा
केन्नु पयसां विकारान् पनन्दन। तथा मांसविकाराश्च नैव कुर्यात् श्विरोधिताः। भोक्तव्यमन्नं पर्युषि
तं स्नेहाक्तं चिरसंचितम्। अस्नेहास्यैव गोधूमयवगोरसविक्रियाः॥ स्मृत्यन्तरे। छागपक्षं पयः प

कंपक्वं केवलं वर्जिता। तस्मात्तं फलवद्ग्राह्यं न दोषो मनुरब्रवीत्। अन्नं जलाग्निसंयोगात्पिष्टं न वरायोगतः।
फलादि च प्रयोगेन पर्युषितं न भक्षयेत्। आदिशब्दान्मूलशाकयोर्ग्रहणम्। परस्पृष्टं परजातीयपा
चितस्पृष्टं वा भक्ष्यवदित्यर्थः। हारीतः। छत्राकं विड्वराहौ लसुनं ग्रामकुक्कुटम्। पलाण्डुं गृञ्जनं चैव भुक्त्वा
चान्द्रायणं चरेत्। लसुनं मूषिकं चैव सर्पमण्डूकमेव च। विष्ठतोऽस्यैव मत्स्याश्च जग्ध्वा चान्द्रायणं
चरेत्॥ अङ्गिनाः॥ चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टस्य च भोजने। द्विजः शुद्धेत्स नाकेन शङ्खच्छेदा
शुद्ध्यति। स्मृतिसमुच्चये। मार्जारः सततं धारा न दीर्घमिर्हताराणः। मक्षिकाद्यपाशिः गावो मा
तुलस्पर्शने शुचि। एषाक्षितिशोजः। दुष्टिमर्दिः पयः लुन्धः स्नेहाधान्नुसंभवाः। स्नेहपक्वाल्लस
भ्रष्टाद्भूताः शुचयः स्मृताः। गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रे क्षुयन्त्रयोः। अमीमांस्यानि शौचा
नि न दोषो मनुरब्रवीत्। नित्यमास्ये शुचि स्त्रीणां पक्षिणां फलशातने। वत्साना प्रसवे चैव शु
नीमृगनिपातने। एषामुच्छिष्टदोषो नास्ति। भिन्नपानं पुनर्दीने स्मामि जंपयसानिशिद्वनघे

दनमुच्छिष्टंसन्नशानुजुवर्जयेत्।नाशेनंपुनुणोऽश्नीयाद्न्यत्रजगतीपते।दध्यस्त्रुमधुसर्प्पिर्भ्यःशाकुम्भीः
शाकतोपिव।पयसोऽपीतिकेवित्राते नतकेव ताम्बूलेनोपोद्धारेव कूपतः।शद्द्भाण्डजलस्पर्शो
नदोषामनुरब्रवीत्।महाभारते।।पानीयंपायसंसर्प्पिर्मधुयुक्तंमेधु निव।निरस्यशेषमेतेषां
नप्रदेयंतुकस्यचित्।निरस्यतत्वचा।ब्राह्मे।।तिलकल्कंतुलंत…नीरंदधिन्जोद्धृतानिव।नस
नेदद्ंनधानिशानुस्वापिफलानिव।ताम्बूलंविधवास्त्रीणांयतीनांब्रह्मचारिणाम्।एकैक
मोसतुल्यंहिमिलितंवसुरासमम्।हरिद्रागोरसंधान्यंशाकुमोदकमेवच।उपधंनवर्णांवैवृस्थि ६
५६ न्नेषवनविन्दति।देशाद्वाराष्ट्रात्स्वम्।सन्ध्याकालेवराजेन्द्रपञ्चकर्माणिवर्ज्जयेत्।भोजनमे
थुनंनिद्रांस्वाध्यायंपठनीमपि।उपानद्युक्तपादेनपानीयंपीयतेयदि।सुरापानेनतनुल्यंव
र्नोसमतेबुधैः।पर्णाग्रेपर्णमूलेवद्विजपर्णोपपर्णावूर्णकम्।अदृष्टंविप्रहीनंतुताम्बूलेष
द्विवर्जयेत्।विप्रायदत्वा।नित्यभेन्नाणेननुस्नानादौ।नीर्मात्ततस्यविप्रस्यस्वयंभञ्जनेदोषः।।

काष्ठंपर्णांतणांल्लोष्टुंदधिनीरंधृतेगुडम्।मेषज्यंतैलमञ्जनंकंमलंरामतण्डुलम्।अशोविना
ग्रहाज्ञाहंमोसेवयुविसर्वदा।लवणंमधुफलकन्दपुष्पाण्यपिग्राह्याणि।भक्ष्यंमूल्यमेवच
ग्राह्यम्।नप्रतिग्रहमिति।भोजनपात्राण्याह।स्मृतिसमुच्चये।पालाशेमाधुकेशालेहारिद्रेकाद
लनधा।एतानिपञ्चपात्राणिपवित्राणियुगेयुगे।पद्मपत्रमपि।निषिद्धमाह।कुम्भीकेदम्ब
वटतिन्दुककोविदारनप्रभक्षार्कपिप्पलदलेजुनरीहिभुक्ते।अप्यर्यशोवलदिलोवनशोपेलन्मी
तेजोधियःप्रतिदिनंक्षयमाप्नुवन्ति।तेस्यातिरोगः।एकत्रिपञ्चपत्रेषुपृष्ठपत्रेतथैवच।करेकर्पट
केचैवआपसेताम्रभाजने।भोजनंपूर्वपष्ठेवसद्योगोमांसभक्षणम्।नमन्नपेनरहद्भोजन
पात्रेनवेत्रादिनिर्मितेनयुविनभार्ययासहनतांपरपन्नः।त्रिवर्णभार्येर्विप्रनपासहवाभुञ्जीत।
पष्पिवान्नोकायांनभ्रातादे।मद्युतेप्रासादेनदोषः।रांरवकुन्नास्फटिकभाजनेभिन्नेपिनदोषः
एकपत्रंकदलीपत्रवर्ज्यम्।उच्छिष्टंपादशौचंवकांस्यपात्रेविवर्जयेत्।स्वर्णरौप्यशीतिपात्रेत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रेसछिद्रभाजनंभोजनेदाशिद्भनक्रमतोवर्ज्येम् । पत्रान्यन्यानिमध्यानि । ब्रह्मपुराणे । यस्वसम्यक्त्वक
र्मस्योगुन्तुसुरच्छलोनेनतः । गच्छन्तोकुयुभंमत्योदिव्यदेहनिषेवितम् । तमेकादिवसंमांसादिरतो
नोकमाप्नुयात् । योमांसाद्विरतोमर्त्यःस्वर्गपातिदिनत्रयम् । योमांसंवर्जयेन्मांसंपुत्रपुनःपुम
मा[illegible]नसः ॥ सयातिस्वर्गमतुलंहिसुभोगसमृद्धिमान् । येतुजेयन्तिमांसानियन्जरोमा
सशोःपिवा । तेषांहिमानवत्नानांप्रेत्यलोकेमहीयते । चतुरोवार्षिकान्मासान्योमांसविवर्जितोभ
५० वेत् । चत्वारिभद्राण्याप्नोतिकीर्तिमायुर्यशोबलम् । वत्स्यपुराणे । वर्जयित्वानरोमांसमव्दान्ते ५०॥
गोप्रदोभवेत् । नहङ्क्षेमन्गर्दत्वासो रवमधफलंलभेत । आप्ते ॥ निवृत्तायेवमांसेभ्यःपत्तमांसे
भ्यएववा । निवृत्तायेवदन्मेभ्योदुर्गाण्यपतितरन्तिते । पशुपत्तमांसंनिषिद्धम् । इदमेवकेवलंमत्स्य
मांगेषुमाणानितिवावस्पतिमिश्रः । भविष्ये ॥ मासिमास्यश्वमेधेनयोयजेत्ततंसमाः । नखखा
दतियोमांसंसममेतद्युधिष्ठिर ॥ मार्कण्डेयपुराणे । पिन्दत्तादिशेषंवरनाद्धेभ्राम्यणाकाम्यया ॥

श्रोत्रियंवोपधार्यवरवादन्मांसेनदुष्यति । पत्तमांसंवृथामांसंवर्ज्यमांसंवपुन्नक । नभक्ष्यपीतस्ततमन्त्रंपर्यु
षितंतथा । वृथामांसंदेवाद्यर्थरहितम् । वर्ज्यमांसंवर्ज्यपशवादीनाम् । स्मृतिसमुच्चये ॥ शनशाकंमृतंमांसं
हस्तेनमथितंदधि । तज्जेन्यादन्नसंयोगे सद्योगोमांसभक्षणम् । चक्रवर्ज्यवर्ज्यान्याह । मार्कण्डेयपुराणे ॥
शशकःशल्लकीगोधाखड्गमत्स्योथराघवकः । मृगाभक्ष्यास्तथावर्ज्यौग्राम्यकुक्कुटशूकरौ । छागःरुधि
रागः । कृष्णसारः । गवयरुरुविन्नमृग·सम्बर·गन्धनाभिमेढाद्याः । देशरीत्यावन्यवराहकुक्कुटौ । नव·ति
त्तिर·वर्हिर·क्रमर·हारीताद्याःपक्षिणः । शफर·सिलिन्ध·रोहिताद्यामत्स्याभक्ष्याः । शुक·सारिका·
वाज·वक·श्येनोलूक·चम्मपक्ष·गरुडादि·गृध्र·काक । कुक्कुट·मयूर·हंस·चटक·कोरण्डाद्याने
कपक्षिणः । गोमहिष·शशखाश्वमृग·नकुल·विडाल·गोमायु·गर्दभाश्वतनो·उष्ट्र·हस्ति·व्याघ्र·सिंह·द्वीपि·
चकान्ते·नक्रादि·ग्राह·कुक्कुर·शगमात्याद्याःपशवश्चनिषिद्धाः । देशरीत्याह्यचिन्माहिषाभक्ष्याः । कु
म्मोऽभक्ष्यइति । पद्मपुराणे । कमालकुष्माण्ड·वृहतीनतुरणीवृहतीतथा । स्नोफलंवकालिङ्गंयपे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नेधात्रीफलंभवेत्तथा। नारिकेरीमलाबूंवृषेवनाफलम्। चर्म्मवन्ताकउंबरंनीशाकंतुलसिनंतथा॥
शाकान्येतानिवर्ज्यानिक्रमात्प्रतिपदादिषु। धात्रीफलंरवौनूइवर्जयेत्सर्वदागृही। एभ्योऽन्यंवर्जये
त्किंचिद्यद्धितुष्टीतयेननः। पत्तुनश्लोस्तरोदत्वाभक्षयेत्सर्वदागृही। आमिषंनिम्बपत्रंचवारिवोक्तं
हरीतकीम्। नवीनवर्षेपिघोवैसकृच्छोसन्नजन्मसु॥ लीपतिः॥ मत्स्यमांसविष्णुनाध्याहूगतीन्तुः
कदाचिदपिविद्वान्। शीर्णकपालनाम्नातिनरक्वर्म्मतिलानिवक्रमशः। चतुर्दश्यांमामममिश्रं
वपञ्जान्ते। नशाखेनपिबेत्तोयंनभक्षेत्कूर्मशूकरौ। नवदेच्चावनींभाजांप्राणैःकण्ठगतैरपि॥ ५८
५८ जलंवामहस्तेनकेनापिवेदृष्टिसाकरस्पर्शेनपिवेदित्यर्थः। नारिकेररसंमांकांस्येलौहपात्र
स्थितंमधु। गोरसंताम्रपात्रस्थंमद्यतुल्यंनतंविना। चन्दनंवाजलंमांसंताम्रपात्रेनधारयेत्।
अर्कपूजाव्यतिरिक्तम्। यतः सकेशशालीपृथ्वीनिकरवोनातिपात्रएव। नत्वचन्दनमिश्नासंतिष्ठ
त्वावेताम्रभाजने। आसनस्थस्तुयोदद्यात्संक्लिमध्यउपस्थशोतासर्वेजानुपत्नापतद्रूहा

स१

तिनराधमः तस्माद्दत्वाहुपस्थस्पस्थात्रान्तः प्रविशेद्गृहम्। चतुरस्रंत्रिकोणंवावर्तुलंवार्धचन्द्रकम्। कर्त
व्यमानुपूर्वेणब्राह्मणादिषुमण्डलम्। ब्रह्मरुद्रेन्द्रचन्द्रादेवसवामरक्षत्याम्रतात्। निवेदितेनरेनन्नंपस्मा
ऽद्धृष्निनास्यथा। नैकोत्तास्योनषष्ठ्यास्थो। नवाहस्थोनवोत्कटः। स्वस्पालपेशयानोवानपादः प्रसा
रितांगुलिनदन्तैश्छित्वाछित्वा। मस्तकः। नैकोवहूनांपश्यतांनैकास्मिन्रिव पश्यतिवहवः। नपश्यारितांगुलिनदन्तैश्छित्वा
नवपाकिकीरान्नोनोत्सङ्गभाजनः नचर्म्भाधावतः। नहसन्नैनस्ततोविलोकयन्। मूलफलानापू
पमांसशाकेन्नूरागोदनंछेदोविशेषाद्दुर्जयनीयः। नकवलनशेषममनोपातं कवलाद्ददेरितम्।
नोच्छिष्टोघृतंपिबेत्। नराज्ञोदधिकपित्थम्। केचिद्दुग्धमपिपठन्ति। नापूपादीनांराशींभुञ्जीत। जल
मञ्जलिनानपिबेत्। नभोजनंनिग्रहकल्पात्। बहुभुञ्जानेषुनैकः प्रथममुपतिष्ठेत्। मांसमधुतिलम
न्यसंसृष्टंभुक्त्वावन्याग्निंस्पृशेत्। मार्कण्डेयपुराणे। प्राङ्मुखोदङ्मुखोवापिस्थावान्तोवाग्यतःशुचिः।
भुञ्जीतान्नंचतद्वित्तोप्यन्तर्जानुस्सदानरः। उपघातादृतेदोषान्नान्नस्योदीरयेद्बुधः। प्रत्यक्षलवणंवर्ज्यं
नसुखेनैवहस्तेनद्यात्पद्मरूपंपिबेत्। भुञ्जानेषुहिनेषुप्रथमंपात्रंनयाचयेत्॥३

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मन्त्रमन्युक्तमेवव। उपवासाद्दिर्वानोद्धतान्। नगछन्नवतिष्ठन्नैवविन्मूत्रोत्सर्गमात्मवान्। नकुर्वीतनैववावामेनान्न
किंचिदपिभक्षयेत्। संपादं करारं मांसेनात्मार्पनपावयेद्वार्यपायवयेदित्यर्थः। मिष्टमन्नवैकाकीभुञ्जीत
मतिमान्नरः। अनिवेद्यसुरादिभ्यश्चेन्नतामप्रदायच। नैकवस्त्रश्चभुञ्जीतनकुर्याद्देवतार्चनम्। नचार्चयेद्द्वि
जानग्नौहोमंकुर्यान्नबुद्धिमान्॥ स्कन्दपुराणे॥ रूपायोदकस्नानदयाजप्यमवेदिकम्। अस्नेहपात्रपाश्रा
द्धपाभुक्तमसर्पिर्जनम्। विश्वादर्शे॥ आर्द्रकरचरणमुखःशुक्लकेशोऽप्रसारितचरणोहस्तेनास्पृष्टचरणः।
स्वभवनादिषुशुद्धभूमौप्रशस्तपीठाद्यासनो। वृत्तिषेप्रपदाभूमौसंस्पृशन्प्राङ्मुखोजीवन्मातृकोनदक्षिणा
५८ भिमुखोऽन्यःसर्वदिङ्मुखोवाग्नकोणाभिमुखोनसन्ध्ययोर्नवार्द्धरात्रौनरकाले प्रशस्तसुवर्णादिरत्नपात्रे ५८
रक्तापदेवतंप्रजापतिंविष्णुंध्यात्वानीलकण्ठहरंस्मृत्वापार्थिवानीतमन्नंचतुष्कोणमण्डले। परिसुवर्ण
दिपूर्वोत्तरभुडपात्रस्यमेनदनिषिद्धमस्तु। शास्त्रार्थमितिसमुद्धरन्नास्याग्रमञ्जतोनवग्रोन्यदिवसेऽन्न
मेवचनिरात्रौ। अनेनवासनेनपरिजिस्थामीमिहस्तेनान्नंवपत्परिजिसतेनसघृतव्यञ्जनेनबलिंदद्यात्

ॐ ब्रह्मणेनमः। ॐ रुद्रायनमः। ॐ इन्द्रायनमः। ॐ अर्कायनमः। ॐ चन्द्रायनमः। ॐ पशुभ्योनमः। केचिच्चित्रगुप्ता
यनमइतिसप्तममिच्छन्ति। ततोऽमृतोपस्तरणमसीत्यपःपीत्वापञ्चग्रासमपर्यन्तंवामहस्तेनपात्रंस्पृशा
न्मौनीसन्नन्नमश्नीयात्। पञ्चग्रासमाह। ॐ प्राणायस्वाहा। ॐ अपानायस्वाहा। ॐ समानायस्वा
हा। ॐ उदानायस्वाहा। ॐ व्यानायस्वाहेति। उक्तकेहोमवत्पञ्चग्रासं भोजनेनप्रास्त्राणानाम्। ततोपश्चात्सु
खमादौमधुरंकोमलमन्नमध्येलवणकटुतिक्ताम्लकठिनमन्तेमधुरकोमलमन्नंभुक्त्वागण्डूषेण
मृताभिधानमसीतिजलंपीत्वाशेषमन्नंवतिस्समीपेधृत्वोपरिजलंदत्वोत्थायाचमनंकुर्यात्। कुर्यादु
धात्रमाहारेनरपश्चात्पिवेद्विषि। गण्डूषंहीत्वाशुद्धभूमौपश्चपदंगत्वाचमनंकार्यम्। केचिद्गण्डूषं
हस्तखड्गाक्षिप्यगत्वाचमनंकुर्वन्ति। देवलः॥ भुक्त्वावामेघर्षोक्तेनविधानेनसमाहितः। शोधयेन्मु
खहस्तौचमृद्भिःसंघर्षणादिना। आर्द्रदारुणोस्तोरकेनान्यचूर्णतृणादिभिः॥ अतिस्निग्धेसुखदोधान्य
चूर्णम्। भोजनेदन्तलग्नानिनिर्हृत्याचमनंचरेत्। दन्तलग्नमसंहार्यंलेपमन्येतदन्तवत्। दन्तवदन्तलग्न

Indira Gandhi National Centre for the Arts

भमसंहार्यं तेयमन्येन द्दन्नवत्। दत्तवद्दत्तेनेनैव पश्वाप्यन्नं सुखं भवेत्। आचान्तस्यावशेषं स्यान्निगरन्नेव न
च्छुचिः। नन्नवत्रुशा कुर्यात्पलमुदरशेषुनः। भवेदसौ वमन्स्य पश्चाच्छ्रावेधा हुरोत्कृते। न तावमन्ना हुतं नाल्ला
वान्निगरेत्। दक्षिणांगुष्ठे समं तेयान्तोनिःस्नावयेत्। तत्रमंत्रः॥ अंगुष्ठमात्रः पुरुषोंऽगुष्ठं च समाश्रितः॥
ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वभुक्। कामुखवरणानिवृष्टार्यः हिरावम्याकीर्वितो वा गिनस्य
घोरनमात्नमेतेभिमंत्रैः विष्णुपुराणे। अग्निरप्यायय धातुं पार्थिवं पवनेरितम्। दत्तावकाशं नभसा
जरयत्वस्तु मे सुखम्। विष्णुरन्नातथैवान्नं परिणाममस्तु चैव च। सत्येनानेन मद्भुक्तं जरयत्वस्तु मे सुखम्॥
अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्नेर्नभस्वतः॥ भवत्वं पुष्टिकरं सास्तु ममास्त्वव्याहतं सुखम्। अगस्त्याग्निह ६०
नुमतो नाम यह्राप्रसिद्धं स्यन्ये। पर्पटविटके करस्वप पकुशोनुनान्नमश्नीयाद्देरत्तादिपत्रेल वपु
येत्। ब्रह्मपुराणे। आचान्तोप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम्। उद्धृतेप्यशुचिस्तावद्यावन्नोन्मृ
ज्यते मही। आचम्य वा द्विजान्तूर्व संमार्जयेत्। नाईपाणिस्तिष्ठेत् भुक्त्वा च सुखमास्यायत दन्ताया

णामयेत्। एवं नाप्यपि। भोजनं द्विकालमेव प्रशस्तम्। फलमूलादिरेभ्यस्तु व्यतिरिक्तं भोजनं दिवारात्रौ वा न
इष्टं न कार्यं विशेषात्। एकभोजनमित्याचाराहर्ष। पराशरः। देवागारे नृपागारे यज्ञभूमौ जलाशये। निषिद्धे रस
इभवने भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्। यज्ञभूमौ होमस्थाने जलाशये तडागादौ। तन्नदीति॥ निषिद्धे स्वतकादिदुष्टे॥
सर्वेनोक्तं गृहीपाल्लत्तु भुञ्जीत कुत्रचित्। अरुणालिंगे हि पापस्य सततस्याशनातिपातकम्॥ अम्लं तैत्रास्त
णास्यान्नं ततो यामपयः स्मृतम्। वैश्यान्नमन्नमेवस्यात् शूद्रान्नं मांसरुधिरमम्। एतस्मिन् भेदः। नत्वामा
पन्नेभिर्व्याप्तिः। गन्धस्यामस्यादि दर्शनाद्भुञ्जानः कश्चिद्दपिनस्य शोत्सुप्पन्नं पहेतुत्वादुक्तानस्य पु
सः पुण्यं स्वर्ग्रहरति। पंक्तौ परिवेषणमपि किञ्चिद्दत्तं न पश्यत्। अन्यथा पंक्तिदोषशान्तं श्रितः परिवेष्ट
पुण्यमाहरेत्। एकपंक्त्याशनतोपस्थानत्वं न परि दर्शयेत्। तस्य पापं षडंशेन लभेत परिवेषकः। कोहि जा
नाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं महत्। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स्वस्थो भोजनं चरेत्। आत्मापाराशसेपरवत्
स्मशासनसंहादनात्। पापं संक्रमते पुंसां पक्षासकरेहतो। भस्मस्तम्भजलद्वारमार्गैः पंक्तिं च भेदयेत्।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्नानं सन्ध्यादिकं कुर्वन्म्यः स्पृशेद्धा प्रभाषते। सस्वकर्मषडंशं हि दद्यात्तस्मै सुनिश्चितम्॥ इतिस्त्रीमद्द्विजह
रिरामस्कन्नस्नोजीवनारायणविरचिते सुखबोधे धर्म्मधर्म्मतरौ भोजनविधिर्न्नाम पञ्चदशः सर्ग्गः॥०॥१५॥
अथपञ्चकीर्तिविधिः॥ तत्र विविधधर्म्मानाह॥ स्त्रीभागवते॥ प्रशस्तगाश्चास्तगोजीवेत्क्षत्रियो भूमिपालनात्॥
वैश्यस्तु वार्त्तया जीवेच्छूद्रस्तु द्विजसेवया। एतदर्थं प्रकटयन्नाह॥ मार्कण्डेयपुराणे॥ दानमध्ययनं यज्ञो
ब्राह्मणस्य त्रिधोदितः। धर्म्मो नान्यश्चतुर्थोऽस्ति धर्म्मस्त्वेवापरस्त्रिधा। याजनाध्यापने शुद्धे तथा पूतः प्रति
ग्रहः। एतत्सम्यक्समाख्यातं त्रितयं तस्य जीविका॥ गुरुः शुद्धकुलाचारान्याजयित्वा पाठयित्वा च त
६२ दत्तैर्धनैः परिवारपोषणं द्विजः कुर्यात्। अतः प्रतिग्रहः। शुद्धकुलाचारेभ्यो गोभूहिरण्यादिकं प्रतिग् ६२
हीयात्। न तु वेतनादिकम्। वेदवेदाङ्गधर्म्मशास्त्राणामध्यापकः शिवाराधारश्च निजपदानानि कुर्वन्न
हीनत्वं न यो द्विजः। तथा चोक्तं नीतिशास्त्रे नारायणमिश्रेण भगविद्धरा॥ काव्यशास्त्रविनोदेन का
लो गच्छति धीमताम्। व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा। तत्र गुरुशिष्य च त्विग्बन्धुस्वशास्त्री

यस्नोत्रिपनाशोदिने त्रयमनध्यायः॥ प्रतिपच्चतुर्दशीचतुर्द्दष्टमीष्वहोरात्रम्। राहुग्रस्तास्तमयोपाकर्म्मोत्स
र्गसन्ध्यागर्जिताकालगर्जितभूकम्पनिर्घातोल्कापातयुगमन्वादितिथिषु। ऋतुसन्धिहरिशयनबोध
नाश्विनशुक्लनवरात्रसोपपदासु तिथिषु। वेदसमाप्त्यारण्यकाध्ययनश्राद्धभोजनेष्वहोरात्रमन
ध्यायः॥ गजेवर्ज्येयान्नररितेवर्जम्। मूत्रशशाश्वपाकेषु च गमनागमम्। पशुमण्डूकनकुलश्वसर्प्पा
खुमार्जारेष्वहोरात्रम्। वान्ते पूते गन्धे नीहारे धावने वीणायन्त्रनिस्वने रिष्टे वगृहमागते तत्काल
मनध्यायः। चतुर्थीसप्तमीत्रयोदशीदशमीनां क्रमाद्यात्रिप्रहरेकसार्द्धप्रहरद्विप्रहरत्रिप्रहरमनध्यायः)
सगोत्रादिमृते शौचान्तम्। हरिकथासु नानध्यायं केचिदिच्छन्ति। स्वाध्यायदिने वेदाभ्यासः सर्वपाप
जपकरः। एवं स्वाध्यायशीलः सदा जलं विभ्रत्कुण्डली शुक्लाम्बरधरस्तिलकी सन्तुष्टः सुशीलो भवेत्।
शास्त्रास्याध्यायिन्यात्रोधर्म्मोऽन्या पदिन साहित्यपविक्रयवज्जीवेश्यधर्म्मो वाग्विहितः॥ विप्रो न नीचप्रति
ग्रहो न च याचको न देवस्वहर्त्ता न नीचकर्त्ता न कुशिष्याध्यापको न नीचोपदेष्टा। नरसाक्षिनिषिद्धविक्रातः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नकुलपालिः नकुलविक्रयी नपाजगगुप्तः। नाशीलोननग्नपत्निनादिसङ्गोभवेत्। तथा वामायणे॥ तस्मात्सर्वास्व
वस्थासुकोलपत्यं नकारयेत्। यदिछेन्नरकेगन्तुंसपुत्रपशुबान्धवः॥ देवध्वषिकृतंकर्याद्गोष्ठवशास्त्रतोष्ठु
व। शास्त्रणोध्यमादनैदेवानांवेवराष्ठव॥ सद्यः पततिवैघोरेनरकेवीविसंशयं। कन्याशुल्कंनद्विजोगृह्णीयात्॥
स्कन्दपुराणे॥ शुल्केनकन्यकांदत्वाघोरेतमसिमज्जति। दत्वातांवृणिहीनायघोरेतमसिमज्जति॥ इतीवोक्तं
योगीश्वरेण॥ कुसूलकुम्भीधान्योवात्र्याहिकः श्वस्तनोपिवा। जीवेद्वापिशिलोंछेन स्यानेष्वांपरःपरः।
अहंवुभुजितः स्थित्वाध्यायंमशास्त्रणाद्वैरादित्यादिविश्वादशादर्शनात्। मार्कण्डेयपुराणे॥ दानमध्ययनं
६२ यज्ञः क्षत्रियस्याप्ययंत्रिधा। धर्मःप्रोक्तः। निनेरन्नाशस्त्राजीवंवृत्तोदिका। ब्राह्मणायवसदापूजादानाध्य ६२
दनभोजनैः। संग्रामेसन्मुखेध्योद्विजस्त्रीगोहितार्थिना। क्षत्रियः॥ नित्यंशस्त्रधरस्तिष्ठेत्कोसुवेजः। स्त
नेहलोपुत्रदानशोत्सोन्पापहगत्नुबोरिपुर्वनूतरेणु। विरोधीनिमंदः श्यामदानविधिभेदविग्रहरणैः
कृपालुर्दरिद्रभिन्नुवधिरकुष्ठान्धायोगनयभूतीमान्यमानपितात्मकोशामात्यपरिजनदुर्गमित्रदण्ड

व्यसमाङ्गःपूर्गासन्धिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावाख्यषड्गुणान्वितः स्त्रीद्यूतमृगयामद्यार्थवाक्पारुष्य
दुष्टगणारव्यसप्तव्यसनपराङ्मुखः॥ आन्वीक्षीत्रयीवार्ताविघानीतिदण्डनीतिप्रभृतिसुकुशलः॥ महाभारते॥
द्वावेतौग्रसतेभूमिः सर्पोविलशयानिव। राजानमविरोद्धारं ब्राह्मणंचाप्रवासिनम्। नारायणामिरनः॥ पु
त्रिवंस्यागिनासत्यंन्वपस्येतमहागुणाः। गूढोमन्त्रः कृतज्ञत्वंदण्डेदण्डनिपातनम्। रामायणे॥ घोरकार्ये
हितोराजानकरोतिसदासदा। नूनंसनरकेघोरेपच्यतेनात्रसंशयः॥ ब्रह्मस्वंदेवताद्रव्यंस्त्रीणांवालधनंव
यत्। दत्तंहरतियोभूपोद्रव्यैस्सहविनश्यति। मनसापिहिदेवस्वंब्रह्मस्वंवाहिनस्तियः॥ निरयान्निरयंचैवं
पततेसनराधमः। पितृसम्भूताःसन्तोगत्वात्क्षीणाध्यापन्नाप्नासते। यथाप्राज्ञंनब्रुवतेसर्वेतेन्त्रवादिनः॥ क्ष
त्रियःशस्त्रवृत्त्याजीवेत्। ग्रामादिकरक्षणतत्रप्रजाविधिवत्पालयेत्। धर्मतःषड्भागंद्रव्यजाताप्रजाह
रेत्। नाधिकम्॥ शास्त्रविधामध्यापयेदापदिवैश्यवृत्तिंचरेद्व। मार्कण्डेयपुराणे॥ दानमध्ययनं
यज्ञोवैश्यस्यापित्रिधैवसः। वाणिज्यंपाशुपाल्यंचकृषीवैवास्यजीविका। कुसीदमपिवैश्यस्यसुशीलो

विनी।तोनास्तिकोम्ह्रुवन्निरत्नसःसर्वसंग्रहीतादानशीलस्तुरो विप्रज्ञाविपातापरिपालकः।परिवारिवारपोषकः
स्वधर्म्मनिष्ठोभवेत।स्वापदिरहदधर्म्ममाचरेत।मार्कण्डेयपुराणे।।दानेपप्रथ्यश्च द्विजानांत्रिविधंमया।।
व्याख्यातःस्वधर्म्मोपितृणांदिव्यःकर्मवि।तद्रुतद्विजातिशुश्रूषापोषणंकपविकपैःस्रुद्धःसुवेणनहिवृजन्
वान्।विप्रदेवतः।।सेवार्जितधनोम्हवाग्निरुत्तसोदानपञ्चयाजोनीरुग्णःखड्गापीठलोहमन्त्राद्यनादिकर्म्मो
सिपुत्रःस्वधर्म्मस्थोभवेत।स्वापदिवेसवर्तीस्यात।एजाधिनरहितानोवर्णाश्रयः।प्रस्थप्रज्ञालनन्नेरकर्मभिः
एकर्ममध्यमस्पमासःदिवकपेताः।।स्वादिमादिकंवेदितव्यम्।ज्ञस्यजा स्वधर्म्मोरवाणा नाएभ्योवर्णेभ्यः
पपकल्पधर्म्मवृत्तिः।स्त्रीधर्म्मानाहःमहाभारते।।द्रौपदीवाक्यम्।।अहंकारंपरित्यज्यकामक्रोधौवसर्वदा।परम्
नजातुविप्रियंभर्तुःस्त्रियाःकार्यकथंचन।नपक्षेनवसस्कारोनव्रतेनाप्यदेवता।पतिरेकोभागेनारीणांदेवतेमं
नास्तिस्त्रीणांपृथग्यज्ञोनव्रतंनाप्युपोषितम्।पतिंशुश्रूषयेवेनांलोकानितान्नयात्।।इक्ष्वाकोःपुरा
मितंददातिभेत्तातापिताभ्रातावसोदत्तः।अमितस्यप्रदानारंभर्तारंकानपूजयेत।।ब्राह्मणोवादग्रस्ता
क्रोधनः तुबापिवा।अन्योऽपतितोरोगीपाते ग्राम निन्दिताः नेवानेन्नाभर्तारंतमागतम्।
क्रोधनः तुबापिवा।अन्येोऽपतितोरोगीपातेरुजागनिन्दिताः ज्ञेयानेत्राणाभर्तारंतमागतम्।

अभिनन्द्योत्तमुत्थायपाद्यासनजलादिभिः।धर्मस्थभावाभिश्चाकालेभोजनदायिनी।सेपत्नाउत्तमधान्यात्सुस
म्रस्वनिगेशना।गतिरस्यासंभाजाकुस्त्रियोनानुसेवते।अनुकूलवतीपत्नीभवेन्नित्यंसदासदा।।दुर्व्यो हताच्छ
कमानाकुस्पिताद्वखेन्नलाराउरासिताङ्वे जिताद्विकाक्ष्यासिताऽपि।अनन्यभावाविहसितंद्वारिस्थानमभी
क्ष्णशः।अवस्कारविरस्थानंनिःकुटेष्वपिवर्जयेत।यताब्रवसतेभर्त्ताकुटुम्बार्थेनकेनचित।सुमनोवर्णकापेतापं
तिव्रतपराभवेत। [redacted] पत्नीभर्त्तानवर्तुतेपिवन्यरत्नाभिवेनयदनाज्ञाप्रयातिपत्नीतुसर्वेभ्यःपरिवर्जयेत।स्व
नङ्गतासुप्रपतास्वश्रूस्वसुरसेविनी।येवधर्म्माकुटुम्बेजुरवरन्नावाकपिताःपुरा।भिन्नावृत्तिरनाद्यमिति
स्यात्नीपाकोश्वपर्वसु।मान्यानांमानसत्कारान्स्त्रीरवनेनकुटुम्बिनी।पत्याश्रयोपतःस्त्रीणांमतोधर्म्मः
सनातनःसदैवःसागतिर्नीस्यानस्यकार्विप्रियंचरेत।।नारायणाभिरक्षःपानंदुर्जनसंसर्गःपत्याविर
रहोऽटनम।स्वप्नमन्यगृहेवासोनारीणांदूषणानिषट्।एवंज्ञात्वास्त्रीपत्युःशापनात्स्वयमात्मितापरवा
श्रयाना।स्नानास्वलंकृताकुटुम्बानिधिस्पेष्टपतिपूजनपरासोभाग्यार्थसुतार्थव्रतनारीनान्यव्रतपरा

पन्यत्तुरुपान्यसनकाभिर्न्नीयद्भुतमाचरेत्ततस्सहतेनकुर्यात्॥भ्रातृपुत्रादिभिरपिनैकान्तवासिनी।कुलदेवताधि
प्रसेवनपरान्नस्वतन्त्रासुशीलास्यात्।मृतेभर्त्तरिव्रतचर्यांविधायपतिरूपंहरिंध्यात्वाकृच्छ्रादिव्रतिनीस्यात्।
कृतास्तनंबाग्विरोत॥सर्वसाधारणधर्मानाह॥नारायणमिश्रः॥जन्मौज्ञातुरूपेणोहरात्वाभूतिर्निमिश्रता।
निशातन्त्राभयक्रोधमालस्यंदीर्घसत्रता॥अव्यवसायिनमलसंदैवज्ञंसाःसाक्षपरिहीनरः॥प्रमदेवकुट्ठपति
नेच्छत्युपगृहीतुंलक्ष्मीः॥अतःपुरुषःकर्माणिपत्नवानुभवेत्।यथाविन्दुनिपातेनक्रमशःपूर्यतेघटः।सहेतुः
६४ सर्वविद्यानांधर्मस्यधनस्यच।नधर्मस्यार्थस्यपारभ्यंकुर्यात्स्वयमात्मवान्।मर्दनंवातभरणांनित्यमे ६४
मितिव्रकापिकम्।पादंवाप्यर्थमर्थस्यमूलंभूतंविवर्द्धयेत्।एवमावारतःपुत्रमर्थस्साफल्यमर्हतीतिना
कंलेयेदम्।असत्प्रलापवास्पारुष्यानृतासत्ताकामसद्वारासत्सेवोद्यानमप्रस्पिताकंविलोकि
तानिनग्नपरस्त्रीदर्शनोदक्षीदरानस्पर्शाहंभावजनानि।मूत्रपुरीषजनखकेशरमस्मानतुषांगारास्थि
पन्क्तिपत्रस्थानपादेदैवार्द्रभूमिर्निषिद्धोनिष्ठानाचैत्यनम्।गोब्राह्मणादिगुरुदेवानामुन्निष्ठेनस्य

र्यानस्वमूर्द्धस्व।नग्नस्थानशयनद्विकरशिरःकण्डूयनद्व्याशिरःस्नानानिनकुर्यात्।गुरुदेवविप्रभयवेदसाधुपतिव्रता
सत्यमहात्म्यपूजितयस्विनांकुत्सनंकथनंस्ववर्णापवादपरापवादानकुर्यात्।नयेनानक्रुद्धान्प्रसादयेत्।रविन
जनदर्शनमशुचिर्विवर्जयेत्।विप्रभूपदुर्भिदतभाराज्ञेगुर्विणीमुकान्धबधिरोन्मत्तपुरुचलीवोरपतितपाजणडाः
मबालवृद्धरोगिविद्याधिकमहतोपन्थानंदद्यात्।अन्धतोपानदस्वमाल्यानिनधारयेत्।उभाभ्यांपाणिभ्यांवालनं
पादेनपादाक्रमणंपरधर्मोपघाताक्रोशादिगुह्यानिस्तम्भाभिमानितेजनापानिवर्जयेत्।मूर्खोन्मत्तव्यसनिवि
रूपमूलाङ्गाधिकान्धबधिरान्नोपहसेन्नदूषयेत्।शिक्षार्थंपुत्रशिष्यवर्जमन्यस्यदण्डंनोद्यच्छेत्।परदा
रोऽन्यत्यजेत्।स्वदासमरणपोषणसम्मानलालनदानैःसम्मानयेत्परेभ्योनत्येव॥यतः॥स्यानना
स्तिनजगोनास्तिनास्तिशौर्यपितानरः।तेनराणारदनारीणांस्वनित्यमुपजायते।उद्दण्डोमत्ताविनीता
शीलवैरव्यवशीलस्तुद्धाविवेरवल्लिष्टमूर्पपूतादिव्यसनि।नग्नपाजणुनिन्दितनित्यधादिसर्वभी
नदेवपरैनीरैमैत्रींभजेत्।सुशीलःसाधुसदाचारिवाङ्गापिसुनराश्वकर्मोद्योगिसद्दीक्षितस्नातक
रूपःप्रसिद्धमहद्भिस्सहमैत्रींकुर्यात्।सुराजसुपौरसंहतन्यायवर्तिमत्सरहीनप्रतिषिद्धस्नोत्रिपथनिकुञ्जी

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वलसुग्नलायसवैविधदानसुधर्म्मियसनपरा मुखानातिमोगिभिर्वाद्धैनसदावारेदेशैवासंकुर्यात्।कुत्सप
गिगीसुपर्द्धेवेरिसनतोद्धतसदाभीननीवान्याधिभिर्युनेदेशेनवसेत्।वसेन्निन्यंसुशीलेषुसतवासिगुपस्तिुतः।
यत्राप्रधन्योन्यपक्षिर्पत्रसस्यवरामही।।नारायणश्मिरः।।पञ्चयत्रनविद्यन्तेनकुर्यात्तत्रसंस्थितिम्।धनिकःश्रो
त्रियोराजानदीवैद्यस्तपञ्चमः।सद्भिर्नत्रनवस्तव्यंपत्रनास्तिचतुष्टयम्।आगादेन्यापदर्शीदेवज्ञःसमृत्वात ६५
दी।युगपज्ञानमग्निंवनधारयेत्।देवद्विजगोवन्हिमातापितृज्येष्ठमान्यगुरुभूपान्प्रतिपादेनप्रसारयेत्।।
६५ नावमानयेद्वैतेषुकोपेनिपन्नयः।स्त्रीबालेषुच।।मत्स्यपुराणे।।गुहागावोनरेन्द्राश्चब्राह्मणाश्चविशेषतः
पूजिताःपूजयन्त्येतेनिर्द्दहन्त्यपमानिताः।गोब्राह्मणादिकमेवमर्शितिविलम्बेनकुर्यात्।यात्रापरदारेषु
द्रुपरनाशविधाप्यासंयोगसेवयवादाःशनैर्विवार्यकर्त्तव्याः।।नारायणश्मिरः।।स्वजनामस्वजा
ज्ञोविधामपंडविकमपेत्।गृहीतस्वकेशेषुमन्तुनाधर्ममाचरेत्।।विशेषधर्म्ममाह।।मार्कंडेयपुराणे।।
सत्यंशौचमहिंसाचअनसूयाक्षमादमः।अन्तसम्यक्सामिन्यंसनोत्याद्वाष्टमोगुणाः।।नारायणाः

द्यया।भयनदानानितपःसत्यंसतिःक्षमा।अलोभइतिसन्मार्गोधर्मस्याष्टविधःस्मृतः।।स्त्रीभङ्गवहीनायाम्।दत्त
द्विजएवपाह।पूजनेचैवमानेनम्नप्रस्तवर्यमहिंसावशारीरंतपउच्यते।।अनुद्वेगकरंवाक्यंप्रियंसत्यंहितंचयत्।स्वा
ध्यायाभ्यसनंचैववाचमेतत्तपउच्यते।।ब्रह्मचारिधर्म्मानाह।।अतोपनयनःसम्यक्ब्रह्मचारीगुरोर्गृहे।वसेत्तुनत्रधर्मो
स्यकथ्यतेनम्नितोधमे।।स्वाध्यायोग्न्यग्निशुश्रूषास्नानंभिक्षाटनंतथा।गुरोर्निवेद्यतद्वाग्धमनुज्ञातेनसर्वदा।।
गुरोःकर्माणिप्रयोगःसम्यक्त्रीत्युपादनम्।तेनाहूतःपठेच्चैवतच्चित्तोनान्यमानसः।एकंद्वौसकलान्वापिवेदान्प्रा
प्यगुरोर्मुखात्।अनुज्ञातोवरादत्वाद्दक्षिणांगुरवेततः।गार्हस्थ्याश्रमकामस्तुगृहस्थाश्रममावसेत्।।एतन्मार्कं
डेयपुराणेपानि।तत्रैव।ततःसमानर्षिकुलांतुल्यांभार्यामरोगिणीम्।उद्वहेन्यायतोगोरींगृहस्थाश्रमकारणात्।
स्वकर्म्मणाधनंलब्ध्वापितृदेवातिथीनपि।सम्यक्संप्रीणयेद्भक्त्यापोजयेच्चाश्रितांस्तथा।भृत्यान्कैन्नजान्मान्धा
दीन्दीनान्पतितानपि।यथाशक्त्यान्नदानेनवयांसिपशूंस्तथा।एवंधर्म्मोगृहस्थस्यऋतावभिगमस्तथा।
पितृदेवातिथिज्ञातिभुक्तशेषंस्वयंनरः।।भुञ्जीतसमभृत्यैर्यथाविभवमादृतः।स्त्रीमन्त्रंतानिज्ञातास्याधयोज्ञाति
रवसीदति।सीदतापतत्त्वनोतत्यापंसमश्नुते।मार्कंडेये।।अपत्यसंततिंदृष्ट्वाप्राज्ञोदेहस्यचानतिम्ः

वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत्सत्यं नः सुद्धिकारणात्। तत्रारण्योपभोगस्य तपोभिः स्वात्मकर्षणम्। भूमौ शय्या ब्रह्मचर्यं पीने
दानप्रस्थाश्रमं गच्छेत्सत्यं नः शुद्धिकारणात्। तत्रारण्योपभोगस्तपोभिः स्वात्मकर्षणम्। भूमौ शय्या ब्रह्मचर्यं पौनः
देवाग्निपितृक्रियाः॥ होमस्त्रिषवणस्नानं जटावल्कलधारणम्। मौनादिकरणं देववन्यस्येह नियेवणम्॥ तत्रैव॥
कृतुर्थस्य स्वरूपलक्षणमाश्रमस्य मे। यश्चतुर्थो ऽस्य धर्मेः प्रोक्तस्तान्महर्षिभिः। सर्वसंगपरित्यागो ब्रह्मच
पम कोपिना। यतेन्द्रियत्वमावासे नैकस्मिन्वसतिश्चिरम्। अनारम्भस्तथाहारो भिक्षान्नेनैककालिकः। अत्म
ज्ञानावबोधित्वं तथात्मावलोकनम्। स्मृत्यन्तरे॥ अजेव अक्षौ त्वपेक्ष्य गजकुञ्जलमाविशेत्। वजवत्सविशेष्ट
वीरवृद्धेत्युक्तं जेत। वानुरास्नप्य धर्माद् न्यथाकुर्वन्नग्नोपि राम पूर्वपिन्क्त ध शुल्किन शिराबाहुने तु न विशेषतः॥ सैभा ६६
षणीयः॥ धर्मस्य हेतुत्वात्। अस्यावलोकनं कृत्वा सूर्यं विलोकनीयः॥ ० ॥ इति श्रीमगद्विजहरिरामसुतसो
६६ ऊीवनरायप्रणीतशर्मविरचिते सुखबोधधर्मतरोवकोलाविधिन्नाम नवोऽशः पूर्णवः॥ अथ शयनविधिः॥ रात्रौ
कृतवलिरभिपिसंध्यारिनमन्त्यादिभिः सहभुक्त्वा वस्यशयनभवनेगोमयोपलिप्ते। यथाधनं धवलगृहे गोपु
शहालकाचिगवान्तरच्छप्रसरदनिलामोदिनान्तः शाशिकिरणामिश्रितदीपावलीघृतिनिरस्ततिमिरसमू
हेषु॥ नानाविधविचित्रविचित्रितभित्तिभागेषु। चित्राम्बरविभूषितस्तम्भेषु नमरीगणगात्रभाभासितेषु वि

स्तनवितानतोरणेषु। पथास्थानस्थापितपादुकादिजलपूर्णभाजनेषु। दास्याधास्तृता योकुश लविनिर्म्मिता यो
रकपीनादिविचित्रितास्तु यो सत्त्वनाम्बरगणास्तरणोपधानायाम गंगुगुल्लूपकल्पितं धूपायामं मृगमद
कर्पूरवन्दनानेकसुगन्धपटगन्धवासिता यामुपस्थापितनवरङ्गानीफलैलाताम्बूलादिसुखसुगन्धाधमा
पावामरव्यजनकरानुवर्तिनिकरन्दुनस्तनजितान्पवा धायामनित्म्वातिलघुत्रिपादत्रिकोणकर्ष
रवजनुमयास्तरणहीनादोषरहितायां शय्यायांस्वयमलंकृतो गरहीनेनाम्बूलैर्मार्स्यादिः कृतप
रवजनुमया...

शिरोमणिकुण्डलग्रैवेयककर्णिकाभूषणहारकेयूरकङ्कणरसनानूपुरादिभूषितां कज्जलसिन्दूरपत्रक
धारिणीं ताम्बूलनववस्त्रादिपूर्णमुखीं मृग्यमरालगामिनीं सलज्जसास्मितचपलावलोकनविवर्द्धित
मनोभवां रतिमिव समीपमागतां दृष्ट्वा पतिर्मानिषिद्धानुचरात्मनो नरस्तामङ्कमारोप्य शयने निवेशयेत्।
मार्कण्डेयपुराणे॥ नोदक्शिराः स्वपेज्जातु न च प्रत्यक्शिरा नरः॥ शिरस्यगस्त्यमाधाय शयीताथ पुरन्दर
स्वप्नोऽध्ययनभोज्यानि सन्ध्यायां च विवर्जयेत्। सन्ध्यायां मैथुनं वापि तथा प्रस्थानमेव च। भिन्नासनतल्प
ध्याशय्यां भोजनं च विवर्जयेत्। नृपत्यापमहाभाग ज्ञात्वाभिगमस्तथा। उदक्याः सर्ववर्णानां वर्ज्या रा
त्रिचतुष्टयम्। स्त्रीजन्मपरिहारार्थं पञ्चमीमपि वर्जयेत्। नरस्त्विषं भजेच्छय्यां जघन्यां युग्मासु पुत्रकाः। पुण्या ६७
६८ सुपुत्राज्ञायमनोऽस्त्रियो युग्मासु रात्रिषु। व्रजेत्स्त्रियमन्तावेव सकामामन्तरापि वा पीति विष्णुपुराणवचनम्
स्वतः पर्वत्रयात्प्रागन्तरशमीङ्गादशीरविवारस्य हस्तादित्रयकालयुगमन्वादिस्तिश्राद्धदिवसविवाहोत्नृपि
नवतुष्टयमैथुनं निषिद्धम्। सकामामन्यभर्तुर्मनोऽपि स्त्रियं न गच्छेत्। मनोऽनुगर्भे गर्भित्वात्स्नानमैथु
निनः स्मरणम्। स्वनोऽस्मदर्थं नारं संपुत्रपुरीष भवेत्। नारायणाश्रमिः॥ स्त्रीशास्त्रेनेन्द्रास्ताविभागोमान

उ

धरवरुनरः पथकरुष्या गरस्त्रैरागमशास्त्रपथं ध्याते॥ स्त्रीसमन्वये॥ रजावेयसमुत्पन्ने मते रजसि स्फुटे॥ ३॥
मैवदिनंस्माहुर्यावत्सोदयते रविः। उदिते तु नरः सूर्ये नाशिगोदृश्यते रजः। जननेव। विपत्तिर्दीपस्य। हस्तस्य शुद्
धि॥ ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति। घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः॥ यस्तु दाराश्चन्द्र
तुस्नातां स्वस्थः सन्नोपसर्पति। भ्रूणहत्यामवाप्नोति ऋतुगर्भं विनाशयन्। स्वस्थः सन् नयामानादरोगि
भ्रतादिव्यवधाने दोषः। वोढापनः॥ त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीं यो भार्यां नोपगच्छति। स तुल्यं भ्रूणहत्यापादेजमृच्छत्य
संशयम्। स्नानं रजकतीर्थेषु भोजनं गणिकागृहे। पश्चिमोत्तरशय्या च हन्ति पुण्यं पुराकृतम्॥ ज्योतिःशा
स्त्रे॥ अपर्वच्छेदः स्त्रीणामां न्निशि न रवलिरवनं पादयोरस्य पूजां दन्तानां मलत्यागो रंवसनमलिनतानुलेपनाम
कुङ्कुमानाम्। दैसन्ध्ये वा पुनिन्द्राविवसनशयने ग्रासहास्यातिरेकः स्थाद्धे पीठे स्वाधनहरणे धनपतेः केशवस्या
पि लक्ष्मीम्॥ दिवास्वप्नं तादाव वरप्रभ्रतिषिद्धम्॥ स्मृत्यन्तरे॥ दासीवेश्यातथाकन्यामघकीयरजस्व
ला। विधवागमने पुंसां भ्रूणहत्यापदे पदे॥ यो नरो भ्रातृपत्नीं गच्छेत्पापात्मा काममोहितः। कुलानि पातये
त्सप्त एकान्तात्कलिवर्द्धने। भ्रातुः सुतां भ्रातृभार्यां गुरुपत्नीं गुरोः सुताम्। मातुलानीं स्वसां स्वपुत्रिकां च

धिरज्जसाम्। मातृष्वसारं मातारं तथा सम्बन्धि वृद्धभाम्। षितव्यप्ली रवरं रं पुत्रपत्नीं परस्त्रियम्। स्ट्रींशय
नमारोप्य श्रस्त्यहन्यां स्वि न्दति। विश्वारि वि शेषेण आमणौ पस्तु गछ न। सुपान यन्नि परंत्सर्गीन्स्वर्गं नाकग
तानपि। इति स्कन्दपुराणे दृष्टम्। नार्पयेद् वं नीधगा पदेव श्यिकाफलमाप्नोति। एताः प्रमाद्‌त्वा प्राप स्वितकरो
भवेत् पश्चात्तापादि केश्राय श्चितेन मध्ये श्राय श्चितपः न वेद् दृष्टम्। दृढ शातानपः॥ द्वावेतावशुचि स्यातां दम्पती
शयने गतौ। शयनाद् त्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान्। तस्मात्त्वपि व्रजल त्यहर्तकैर्त्थ्य म्॥ स्त्रीणाम धर्मि
त्वरः स्त्रीवाल जननावधिपर्यास्त तया मितिव सिष्टः। एवमेव नित्यं कर्म्म विधिर्दृष्टं भवति॥ इति मगाद्दि जहरि
राम सुतर सौनी धनारायणारम्भि विरचिते सुखबोधे धर्म्मतरो शयन विधिर्नाम सप्तदशः पल्लवः॥ ७॥ अथ
कालस्य रूपिणो हरेर्वर्ध्य स्वत्वे न वर्णं क्रत्वेनि रूप्यते॥ किमिदं वर्णमिति। निमेषकाष्ठाकलादि मुहूर्तपा ६८
६८ मा दिन रात्रि सन्ध्या सन्ध्यांश तिथि प[illegible]न्त मास त्वयनाघे र्वृपवेः पूर्णाभगवतः कालस्य पिणो जगदु
रुपादि न सकल पकारणीभूतस्य कमल ज कमला पति गिरिजापति त्रिनामभेदस्य परम पुरुषस्य देहवर्ण
ञपाल न सकल पकारणीभूतस्य कमल ज कमलापति गिरिजापतीति नामभेदस्य परमपुरुषस्य देहवर्ण
मिहोच्यते स द्भिः श्यादेरिति ग्रहणादि नर्ज्ञ योग लग्न राशि करणानां ग्रहणम्॥ लवक्षणयोः परिग्रहणास्यात्॥

मार्कण्डेयपुराणे॥ निमेषैर्दशभिः काष्ठा तथा पञ्चभिरुच्यते। काष्ठा त्रिंशत् कला त्रिंशत् मुहूर्तो त्रिंशद्दिनाः॥ अहो
रात्रि मुहूर्तानां त्रिंशत्तु दैस्तनमः। त्रिंशताकैर्होरात्रे पक्षौ द्वौ मासउच्यते। तैः षड्भिरयनं वर्षं द्वे तु ते दक्षि
णोत्तरे। तद्देवानामहोरात्रं दिनं तत्रोत्तरायणम्। ज्योतिःशास्त्रे॥ अष्टादशनिमेषाः काष्ठाः प्रोक्ताः॥ मत्स्य
पुराणे। काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव त्रिंशत्तु काष्ठां गणयेत्कलां तां। त्रिंशत्कलाश्चैव भवेन्मुहूर्तस्तैस्त्रिं
शता रात्र्यहनी समेतैः। अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषलौकिके। रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणाम
हः। पित्र्ये रात्र्यहनी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः। कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी। त्रिंश
ये मानुषा मासाः पित्र्यो मास उच्यते। मानुषेण प्रमाणेन मासान्येव दश स्मृताः। एतद्दिव्यमहोरा
त्रमित्येष वैदिकी श्रुतिः। दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः। अहस्तत्रोत्तरं रात्रिर्याद्दक्षि
णायनम्। माषसंख्या मासः॥ विश्वादर्शे॥ जालान्तरगते सूर्ये यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः। प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते॥ त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः। ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः॥
स्तुतासि स्तोजसपउच्यते। गौरस्तु तेत्रयः षड्ञो यवो मध्यस्तत्रयः। कृष्णलः पञ्चते माषास्ते सु
वर्णस्तु षोडश। पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम्। द्वे कृष्णले रूप्यमाषो धरणं षोडशैव ते।

शतमानन्तु दशभिर्धरणं पलमेव तत्। निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणाः इति। धान्यमानमाह॥
अष्टमुष्टिर्भवेत्कुञ्चिः कुञ्चिरष्टौ तु पुष्कलः। पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः। चतुराढको
भवेद्द्रोणो मानमेतन्मयोदितम्॥ क्रोशमानमाह॥ अष्टौ दश सहस्राणि योजनं परिकीर्तितम्।
चतुर्थांशो भवेत्क्रोशो दण्डो हस्तचतुष्टयम्। तद्वर्षसंवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरानुवत्सरेद्वत्सरभेदे
न पञ्चधा॥ अनन्तरं विधिः। शिशिराधिपात् शिवदेवतं क्रमशः। एषां विस्तारो ज्योतिः शास्त्रे प्रसिद्धः॥
६८ स्त्रीपतिमद्दः॥ शिशिरपूर्वमृतुत्रयमुत्तरं चयनमाहुरहश्च तदामरम्। भवति दक्षिणमेवमृतुत्रयं ६८
निगदिता रजनी मनुतां दिशा। एवं वैशाखादशरात्रिव्रताविवाहचौलव्रतबन्धपूर्वम्। सौम्यायने कु
र्यादिति शुभं विधेयं परं हि तेन खलु दक्षिणे स्यात्। अयने द्वे उत्तरदक्षिणे सोमपमद्भुते वेदितव्य।
ऋतूनाह॥ मृगादिराशिद्वयभानुभोगात्षडर्तवः स्युः शिशिरो वसन्तः। ग्रीष्मश्च वर्षाश्च शरच्च तत्
द्धेमन्तनामा कथितश्च षष्ठः। मनुतोऽग्निस्त्रिदशपतिर्वैश्वदेवाः प्रजापतिर्विष्णुः॥ इति शिशिर

रक्षस्तीनामयूनोः स्मृताः पतयः। स्त्रीपतिः॥ तुष्टाहिमित्राधनरोवसुवाविश्वोवेधा। विधिः शतमखः पुरुहूतवह्नि॥
नर्कवराश्च चतुराणा यमयोनपरस्य प्रोक्तादिने दशपञ्चतथा मुहूर्ता॥ निशामुहूर्तो गिरिशाजपादहिर्बुध्न्य
पूषाश्वियमाग्नपरस्य। विधातचन्द्रादितिजीवविष्णुतिग्मद्युतित्वष्टृसमीरणाश्च॥ पौराणिकाः रुद्र सि
तारव्यमैत्राः ऋणाः स्मृतास्चारभटश्च कुर्पः। सावित्रवैराजकसंज्ञितो वगन्धर्वनामाभिजिदष्टमः स्यात्।
रौहिण्यावयवलो विजयोऽन्यो नैऋतः शतमखो वरुणश्च। अग्निमस्व भगसंज्ञकउक्तो याद्दमः स
रोहिण्यावयवलो विजयोऽन्यो नैऋतः शतमखो वरुणश्च...

र्पमाभः स्त्रीकीनाशं वेतितिर्थनाथाः। कस्तुनाम्नोस्य र्षवापूर्नताश्चमेवत्वास्तेपिरागणो चतुर्णाम्। शुक्लप्र
तिपदुत्तरार्द्धमारभ्य सर्वतिथ्यः शुक्लस्तावतुर्दशीपूर्वार्द्धं यावत्तावत्सु नः पुनः क्रमाद्बवादीनि करणानि भवन्ति।
कृष्णचतुर्दश्युत्तरार्द्धमारभ्य शुक्लप्रतिपत्पूर्वार्द्धं यावत्तेषु स्थिराणि करणानि चत्वारि शकुन्यादीनि। योगानाह॥
विष्कम्भः प्रीतिरायुष्मान्सौभाग्यः शोभनातिगण्डसुकर्म्मधृतिः शूलगण्डवृद्धिध्रुवव्याघातहर्षणवज्रसिद्धि
७० व्यतीपातवरीयः परिघशिवसिद्धसाध्यशुभशुक्लब्रह्मैन्द्रवैधृतिसंज्ञा नाम समानफलाः सप्तविंशतिसं ७८
ख्या भवन्ति योगाः॥ नक्षत्राण्याह॥ अश्विनीभरणीकृत्तिकारोहिणीमृगशिराआर्द्रापुनर्वसुपुष्याश्ले
षामघापूर्वोत्तराहस्तश्चित्रास्वातीविशाखाअनुराधाज्येष्ठामूलपूर्वाषाढोत्तराषाढश्रवणधनिष्ठा
शतभिषक्पूर्वभाद्रोत्तरभाद्ररेवतीसञ्ज्ञानि सप्तविंशतिसंख्यानि भवन्ति नक्षत्राणि। एषामभिजिदष्टा
विंशतितमं भवति॥ स्वामिनः। अन्त्यः पादो वैश्वदेवाख्यस्य विख्यातो हि तत्तस्याद्यनाडीचतुष्कः। प्रोक्ता मुनि
स्वामिनिर्दिष्टं नक्षत्रस्य तस्य प्रोक्ते रोहिणीनाभिवेधः। अश्विदयमानलयमलयचन्द्रशिवादितिसुरराजार्यसर्प्पपि
तृभगार्यमार्क्कविश्वकर्म्मपवनानलेन्द्रयुगलमित्रसततमिंत्रनेत्र्यमितेशविधिमाधववसुवरुण।

जैकपादाहिर्बुध्न्यपूषाणः क्रमाद्भेशाः। पतयो मुनिभिरुदाहृताः॥ लग्नान्याह। मेषवृषमिथुनकर्कसिं
हकन्यातुलावृश्चिकधनुर्मकरकुम्भमीनसञ्ज्ञानि लग्नानि द्वादशसंख्यानि भवन्ति। त्रिंशन्मुहूर्त्तमहो
रात्रमनुदिनमेभिरुपभुज्यते। जद्भिरेभिरहः जदुः रात्रिः। मीने मेषे त्रयोदशाङ्ग्रश्चत्वारो वृषकुम्भयोः।
मिथुने मकरे पञ्च शोऽजलग्नऋषि भस्मृताः॥ ज्योतिःशास्त्रे च षट्पलोदयसमुद्दिष्टः। केचित्त्रिभिरेव चत्वारि
रात्मूले स्वमेजो मीनस्याद्दशे खनुभिश्च षोडश पलैश्च वृषकुम्भौ। दशेः पञ्चभिश्चतुःपलाके मिथुन
मकरौ। द्विचत्वारिंशत्पलाधिकपञ्चदशेः कर्कधनुषी। पञ्चचत्वारिंशत्पलोत्तरदशपञ्चकः सिंहवृश्चिकौ
पञ्चत्रिंशत्पलाधिके पञ्चभिर्दशे कन्यातुले। मेषवृश्चिकयोर्भौमस्तुलावृषभयोः सितः। कन्यामि
थुनयोः स्वामी नाविन्दुः सिंहकर्कयोः। धनुर्मीनयोर्जीवः सौरिर्मकरकुम्भयोः। पतयो मुनिभिः प्रोक्ता द्वाद
न्योश्ची धिसारयोः। एतान्येव तारकाणां गणनाधारभूता राशयो भवन्ति। नवभिर्नवभिः पादैर्नक्षत्रा
णां मुदाहृताः। चतुःपञ्चदानां सर्वेषां क्रमाद्द्वादश राशयः। नेतुर्वनास्थिरद्विस्वभावाश्चपद्यपः चरस्थि
रणामुदाहृताः। चतुःपञ्चदानां सर्वेषां क्रमाद्द्वादश राशयः। ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धाः। ग्रहानाह॥ रविचन्द्रभौमबुधबृहस्पतिशुक्र
पूर्वादम्मीषां नामानि पतयश्च ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धाः।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शनैश्चराणां वासरा प्रथमे सिद्धाः॥ श्रीपतिः॥ सूर्यादितः शिववशिवाग्रहविसुकेन्दु काला: क्रमेण कथिता: प
तयोग्रहाणाम्। भस्माम्बुभूमिहरिताक्षशशीविरम्भास्तेजोपुनर्म्मुनिवरैः पतिदेवता स्युः॥ सोमसौम्य
गुरुशुक्रवासराः सर्वकर्मसु भवन्ति सिद्धिदाः। भानुभौमशनिवासरेषु च प्रोक्तमेव खलु कर्म्म सिद्ध्यति॥
तिथिनैकेन दिवसः स्याद्दर्शादि मासि प्रकीर्त्तितः। चान्द्रात् त्रिंशांशके न सावनो दिवसः स्मृतः। मीनादिमेषे कल
शेषु दिनानि क्रमात्तु गोकीटकाम्पुक ध्वटेषु च पिवार्द्धरात्रम्। स्त्रीयुग्मसिंहमकरेषु समस्तरात्रं नात्र
न्तिमिषतीमुनयो वदन्ति। नाक्रत्वो नाक्रवले न स्यात् ध्यानाद्भवेत्। पूर्वसंक्रान्तेरग्निमदिनमारभ्याग्रिम
७१ संक्रान्तिपूर्वदिनपावन्तावन्ति दिनान्यंशा भवन्ति सूर्यस्य। शुक्लद्वितीयामारभ्य तन्मूर्ख प्रतिपद्यावन्तावन्ति ७१
दिना सोमस्यांभवन्ति। तिथिप्रा॰॥ प्रतिपद् द्वितीया तृतीया चतुर्थी पञ्चमी षष्ठी सप्तमी अष्टमी नव
मेकादशी द्वादशी त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदश्यो भवन्ति तिथयः। शुक्लाः कृष्णाः खद्दश पञ्चदशीका
रायान्ते नतीवेतिद्विधा। पद्मास्तमिः। भगवति सरोजवन्धो तिमिरसमाकुलेजगति नदीर्घ्याभरजनित
कोपादिव जलदतुल्यमणुतो भगवान् कुमुदिनीपतिरुदयगिरिशृङ्गमतिशिवप्रकाशरूपमातितदा

राकाख्या पूर्णिमा स्यात्। स्मृत्यन्तरे॥ राकवास्तमिते सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य वोद्गते। रञ्जनात्सर्वलोकानां राकेति कै
वयो विदुः। सा वेद्भगवतो मरीचिमालिनः सुपुत्रुभ्यस्य वनिज धुरिसुघुमिव भगवन्तमिन्दुमभिषिच्य शरच्चन्तो
दिवाकरस्य चरमगिरिशिखरावलम्बिनि प्रस्थिमदिक्कुम्भिकुम्भस्थलरचितेसिन्दूरपूर इव मणुले विधुमा
ने सुपुत्र केकीर्त्तिचन्द्रिकानुरञ्जितजगज्जनानन्दसन्दोहभाजनमुदयावलशिखरावलम्बिकुमुद्वान्धवोपि
लोक्यते। तदा नुमती पूर्णिमासी स्यात्। श्रीपतिः॥ राकानुमत्याविति पूर्णामास्यो रात्रिपूर्णदृष्टेन्दुवशात्क्रमेणाम्न्।
कुहूः सिनीवाल्यपि नष्टदृष्टेचन्द्रे स्मृते वासितपञ्चदश्यौ। यथा चन्द्रो न दृश्यते सा कुहूनाम्नी। यदा शातरवन्द्रो
दयव्यापिनी चतुर्दश्यन्त उर्द्धंपास्यादमास्यमाशिनीवाली। विष्णुः॥ अमानाम रवेरश्मिः खन्दलोके प्रतिष्ठिता। त
त्रसौ वसे यस्मादमावास्या ततः स्मृताः। तिथीशानाह॥ कृत्यपक्ये श्रीपतिः। तिथिपाश्चतुर्मुखविधातृवै
स्रवोपमरीनदीधितिविशाखवन्हिराः। वसुनागधर्म्मशिवतिग्मरश्मयो मदनः कलिस्तदनु विश्व इत्यपि।
तिथ्योहि दर्शसञ्ज्ञकेपितृनु शन्त्यधीश्वरान्। उभयोस्तुतीययोः स्मृतस्तु विन्नयोःपरे॥ हस्ते मित्रइमाद्दैव
शी

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ता:। एकादशीद्वादश्योरपि हरिः। हरस्य तु चतुर्दश्याः शुक्ले॥ वन्हिर्विरिंचिर्गिरिजागणेशः फणीविशाखो दिनकृन्महेशः॥
दुर्गान्तको विश्वहरिस्मरास्तु शर्वः शशी चेति पुराणदृष्टाः। नन्दा च भद्रा च जया च रिक्ता पूर्णेति सर्वास्तिथयः क्रमात्स्युः।
कनिष्ठमध्येष्टफलास्तु शुक्ले कृष्णे भवन्त्युत्तममध्यहीनाः। वृद्धिर्म्मङ्गला स्वला स्वला श्रीमती यशामित्रा बलासु
महत्सु यत्कर्म्मा धर्म्मिणी नन्दा पशोमतीत्र पोष्ट्रा सोम्या चेति। क्रमाद्बोद्धव्याः एता एव मासपक्षदिनक्षयोगवशा
त्सुण्या व्रतानि च भवन्ति। एतान्यपे मासपक्षवेन्तुतत्रतत्र ज्ञातव्यानि। माघे पञ्चदशी कृष्णा नभस्ये च त्रयोदशी।
तृतीया माधवे शुक्ला नवम्यूर्ज्जे युगादयः॥ ब्रह्मपुराणे। वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम्। कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु
त्रेता च नवमेऽहनि। अथ कृष्णत्रयोदश्यां भाद्रे तु द्वापरं युगम्। माघे तु पञ्चदश्यां वै घोरं कलियुगं तथा। भविष्योत्तरे॥
७२ नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके निरगात्कृतम्। त्रेतासिततृतीयायां वैशाखे समपद्यत। दर्शे तु माघमासस्य च ७२
वर्त्तं द्वापरं युगम्। कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः। ब्रह्मभविष्ययोर्विकल्पं युगानारम्भेदाद्व्यवम्।
अनयोः पुण्ये सामर्थ्येन महाभारते॥ यामन्वाद्या युगाद्यास्तु तिथयः संप्रकीर्त्तिताः॥ स्नात्वा हुत्वा च दत्त्वा च जप्त्वा
नन्तफलं भवेत्। मात्स्ये॥ कृतेस्नाद्यविधानं मन्वादिषु युगादिषु। हायनाब्दसहस्राणि पितॄणां तृप्तिदं भवेत्॥ नारदीये॥

दः शुक्ले देः शुक्ले च युगाद्याः परिकीर्त्तिताः। आद्याः पूर्वाह्णिके माह्यो द्वितीये चापराह्णिके॥ प्राले॥ सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्या
मन्ते कृतयुगस्य च। तथा वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्ते त्रेतायुगस्य च। वृषभसंक्रान्त्या द्वापरान्ते समाप्यता। तथा कुम्भ
स्य संक्रान्त्यामन्ते कलियुगस्य च। युगाद्येषु युगान्तेषु इदमत्र प्रयुज्यते। मत्स्यपुराणे॥ अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वाद
शी कार्त्तिकस्य च। तृतीया चैव चैत्रस्य तथा भाद्रपदस्य च। फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा। आषा
ढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी। श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढी च पूर्णिमा। कार्त्तिकी फाल्गुनी चैव
ज्येष्ठी पञ्चदशी तथा। मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारकाः। श्रावणामावास्या श्रीपतिनोक्ता। ततः श्राव
णफाल्गुनयोर्विकल्पः। श्रावणाष्टमी शुक्लादिमासत्वेन तन्माष्टमी लभ्यते। श्रीपतिप्रोक्ता तथा। बहुला
ष्टमी नभस्ये श्रावणमासेत्यमावास्येति। वाचस्पतिमिश्रेणापि। सर्वाः शुक्लाः श्रावणाष्टमीव्यतिरिक्ताः ग्राह्याः।
स्मृत्यन्तरे॥ अमावास्या सोमवारे रविवारे तु सप्तमी। चतुर्थी भौमवारे तु चन्द्रपर्वसमाः स्मृताः। अमा सोमेन
भौमेन रविणा गुरुणा युता। तद्दानजपपुण्यं स्यादक्षयकारकम्। ब्रह्मपुराणे। पुण्या महाकार्त्तिकी

स्यात्सौवेन्द्वोः कार्तिकास्य योः। मासास्य योस्तयोर्माघे महामाघीति कथ्यते। एवं तिथियोगान्त्रेइथ्याः॥ देवलः।
अभुक्त्वा प्रत्याहारस्नात्वाचम्य समाहितः। सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत्। अस्यापमर्षः। पूर्वेद्यु
र्यामहारं भुक्त्वा प्रातःकाले स्नानं कृत्वाचम्येन व्रतमहं करिष्ये। इति संकल्पं कृत्वा व्रतं कुर्यादिति। वाचस्पतिमि
श्रोपि। सायंप्रातरित्यादिना ग्रासस्याहारद्वयस्य मध्ये। आहारमित्येकवचनं स्वरसात्पूर्वेद्युरेकभुक्तमर्था ७३
७३ दायाति। व्रतं निश्चायत्तु खेद्याद्यं वह्निस्याकेदर्शनादिति दर्शाम्यामेवोपलक्ष्यते। विष्णुवचनात्स एवास्कन्द
पुराणे। पुष्टि वा सा स्वसंतोत्साह ध्यं वा न्नं स्तुतं स्कृतम्। भुक्त्वा पश्चात्पदं गत्वा शौचं कृत्वा विधानतः।
अष्टांगुलप्रमाणं तु क्षीरवृक्षसमुद्भवम्। भक्षयेद्दन्तकाष्ठं च तत्त्वाचम्य माधवम्। ध्यात्वा जलं गृ
हीत्वा तु भानुं दद्यात्पदिदम्। एकादश्यां निराहारः स्थित्वाहमपरेहनि। भक्ष्ये त्वं पुण्डरीकाक्ष शर
णं मे भवाच्युतेति दर्शनादपि। महाभारते॥ गृहीत्वा तु म्बुरं पात्रं वारिपूर्णमपि कुर्यात्। पठेदिति। इदेन
काद्व्रत परम्। तथा वोपवसादेन क्वा देवा स्वयेव रीत्या व्रतावरणामित्युक्तम्। कुशाति जलत्यागे रूप॥

संकल्प इत्यादि दिवा वस्य निषेधोक्तम्। एकादश्यामसंकल्प्यो भोजनप्रत्यवायनाशको नाधिकफलः॥ व्रतान्याह॥
एकभुक्तनक्तायाचितहविष्योपवासैकान्तरकृच्छ्रसान्तपनपराककृच्छ्रचान्द्रायणसोमायनप्राजापत्यादीनि
व्रतानि भवन्ति। एषां भेदा बहवः स्मृतिकृच्छ्रपनाकाद्याः॥ एकभक्तमाह। भविष्यपुराणे॥ दिनार्द्धसमयेतीते भु
ज्यते नियमेन यत्। एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तत्स्याद्दिवैव हि। स्मृत्यन्तरे॥ द्विधा त्रिधा चतुर्द्धा वा पञ्चधा दिवसः स्मृतः।
मध्याह्नात्पूर्वतः पूर्वेऽपराह्णः परतः परमिति द्विधा। द्विमानस्य त्रिभागेन भास्करोदयतः क्रमात्। पूर्वाह्णश्चैव मध्या
ह्नोऽस्यापराह्णः स्मृतो बुधैरिति त्रिधा। मनुः। मुहूर्तत्रितयं प्रातस्तावदेव तु सङ्गवः। मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णो
पि तादृशः। सायाह्नस्त्रिमुहूर्तस्तु सर्वकर्मबहिः कृतः। स्मृत्यन्तरे॥ पूर्वाह्णः प्रहरं सार्धं मध्याह्नः प्रहरं ततः। वि
मुहूर्तैः पराह्णः स्यात्सायाह्नस्त्वततः परम्। त्रयोदशीघटिकामारभ्याष्टादशघटीयावत्तावन्मध्याह्नस्तत्रैवैक
भक्तं स्यात्। अत्र व्यापिनी याह्या तिथिः स्यात्पूर्वापरावासेव ग्राह्या॥ याज्ञवल्क्यः॥ कर्मणो यस्य यः कालस्तत्का
लव्यापिनी तिथिः। तस्यां कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणम्। दिनार्द्धसमयेतीते इति वचनान्मध्याह्नतुर

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कालेमध्याह्नव्यापिन्यामेव भोजनं कार्यम्। मध्याह्नव्यापिनी यास्यादेकभक्ते सदा तिथिः। दिनार्द्धसमये यस्मादेकभक्तं बु
धैः स्मृतम्। वर्द्धमानायां समयोवापरार्द्धव्यापिन्यामेव। क्षयमानायां पूर्वार्द्धव्यापिन्यामेव। स एव। खर्वो दर्पश्च
खर्व हिंसा च त्रिविधं तिथिलक्षणम्। खर्वदर्पौ परौ पूज्यौ हिंसा स्यात्पूर्वकालिकी। खर्वो नाम भिद्येस्साम्ये
दर्पो वृद्धिः प्रकीर्तिता। क्षयो हिंसा धनं देवेकार्य्यं एव विनिर्णयः। नक्तमाह। भविष्ये। मुहूर्त्तोनास्वितं नक्तं
प्रवदन्ति मनीषिणः। नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहं मन्ये गणाधिप इति नक्तं प्रतिभिस्तारोदयमारभ्य भोजनं कर्त
२४ व्यम्। सौरधृतिभिस्तु मुहूर्त्तोन दिनान्तेव। नारी ... हि।। आत्मनो द्विगुणच्छायां यदा सन्तिष्ठते नरः। तत्सौरनक्तं ४
विद्येयं नक्तं निशिभोजनम्। देवीपुराणे।। हविष्यभोजनं शौचं सत्यमाहारलाघवम्। अग्निकार्य्यमधःशय्या नक्त
भोजी सदाचरेत्। भविष्ये। क्षमा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।। देवपूजाग्निहवनं सन्तोषस्तेयवर्जनम्।
सर्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्यः सर्वकर्मसु। आदित्यपुराणे।। अनिर्ज्ञातासु तिथिषु न किञ्चित्कर्म सिध्यति।
यतस्मान्नव्रतं दानं प्रयत्नात्कर्म वैदिकम्। निर्णीतासु तिथिष्वेव कर्म कुर्वीत नान्यथा। तिथिस्त्रिविधा प्रोक्ता शु
द्धा विद्धा भयात्मिका। कापि शुद्धा व्रते ग्राह्या विद्धा कापि निवारतः। कापि विद्धा भवेच्छुद्धा इति। पिवंमुनिवाक्यतः।।

उपवासे तिथिस्त्याज्या सशल्या फलकाङ्क्षिभिः। तथा विहीनशल्यापि वृद्धिगा तिथिपदायनंवत्सः।। प्रदोषव्यापिनी
व्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा। एकादशीं विना सर्वा शुक्ले कृष्णे समाः स्मृताः। स्कन्दपुराणे। उदयात्प्रा
क्तनीसन्ध्याघटिकात्रयमुच्यते। सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः।। त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्भावस्त
गते सति। महानिशा निशीथं च मध्यस्थं घटिकाद्वयम्। नाडिकाः षट् प्रभाते स्यात्सान्ध्या तत्त्वेकाधिको गुणः। उषःका
लोः स्पष्टस्या रात्रौ सूर्योदयः स्मृतः। प्रदोषव्यापिनी न स्याद्दिवा नक्तं विधीयते। तिथौ तस्यामथो नक्तं सदैव
क दिने दिवा। ~~यदेवात्वमततो~~ नक्षत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थस्य बुधैः स्मृतम्। यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ
निषिध्यते। सन्ध्यालक्षणं पूर्ववत्। परमहासे दिनद्वये प्रदोषव्याप्तिर्न स्यात्तेन तदा पूर्वोक्तं नक्तकाले दिवे
वभोजनम्। स्कान्दे।। प्रदोषव्यापिनी न स्याद्दिवा नक्तं विधीयते। एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान्सायाह्ने तु भुजिक्रियाम्
कुर्यान्नक्तव्रती नक्तफलं भवति निश्चितम्। अयाचितमाह।। परद्रव्येषु लिप्सा च मनो वा कायकर्मभिः।
दानं धिन्नानुसारेण व्रतमेतदयाचितम्। धनाद्यमेवयधेतियाचितमुद्राहृतम्। परद्रव्यापहरणमथाथि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

७५ मतोऽन्यथा। स्वधर्म्मोपार्ज्जितान्नं यदेकभक्तमयाचितम्। यथाविभवतो दानं प्रतिग्रहविवर्ज्जनम्। अस्यैकभक्त
वन्निषिद्धमाराणाम्। तिथिनिर्णये। उदये सोपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः। मध्याह्ने ह्येकभक्तस्य अयाचिते॥ तिथ्यादौ तु भवेद्याचा ह्रासो वृद्धिः परे हीनः। तावान्याह्युः स पूर्वेद्युर्दृष्टोऽपि स्वकर्म्मणि॥
भैक्ष्यमाह। भिक्षां भवति तिमेदहो ...सुत्वा स्नो त्रिपपोषितः। लघ्वन्नं भोजनं भैक्ष्यं निवेद्य गुरवे तु यत्
इदं भनं ...स्य वारिणामवलम्ब्यते। निवेद्य गुरवे इत्युक्तत्वात्। हविष्यमाह॥ अहविष्यपरित्यागो हविष्या
न्नभोजनम्। ब्रह्मचर्यमिति प्रोक्तं हविष्यव्रतकोविदैः। फलमूलपयोहार उदनस्य विवर्ज्जनम्। अन्नोद
नमिति प्रोक्तं ब्रह्मचर्यविधानतः। हविष्योदनादिभोजनपरं वा ह्येदितव्यम्। उपवासमाह॥ भविष्य ७५
उपावृत्तस्तु पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्ज्जितः। दोषा रागादयः। गु
णा दयादयः॥ दया क्षान्तिरस्पृहा शौचमायासवर्ज्जनम्। मङ्गल्यमस्पृहा चैवमकार्पण्यं गुणाष्टकम्
दोषरहिते रभिगुणैः सहाशेष... ...भोजनादित्यागेन वास उपवासः। शास्त्रानुक्तवा धातुलेपनाम्पर

तथा च भस्मपुराणे॥ व्रतस्थः शरणं न्याय्ये कथंचिद्धि जलं पिबेत्। फलं मूलं पयो वापि नीरं यज्ञशेषं हविः। ...
...लङ्कारादिवर्जितः। शातातपः॥ शालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम्। उपवासेन दुष्यन्ति दन्तधावनम
ञ्जनम्। इति स्त्रियाः शांखस्मृतौ ...लोपादिभूषणम्। शुद्धवस्त्रं मङ्गल्यार्थं श्वेतपुष्पमाल्यादि। तिलकाद्य
नुलेपनम्। तृणपत्रादिभिर्दन्तधावनम्। अञ्जनं पतिमत्याः स्त्रियाः। एकादशीवर्ज्यमन्यत्र कात्यायनेनोक्ते
विदुष्यन्ति दन्तधावनं स्त्रियोर्द्वयोः प्रागेव देवलः॥ असकृज्जलपानाच्च सकृत्ताम्बूलभक्षणात्। उपवासः प्र
णश्यन्ति दिवास्वापाच्च मैथुनात्। असम्भाषणं घृतं दिवा स्वप्नं च मैथुनम्। एकादश्यां न कुर्वीत उपवा
सपरो नरः। केशप्रसाधनं तैलमञ्जनं पुष्पधारणम्। अलङ्कारक्रियादर्शावेक्षणं च विवर्ज्जयेत्। अत्यये
णाम्बुपानेन नोपवासः प्रदुष्यति इति मरीचिः सम्भाषणे। न्यपाम्बुपानमशक्यार्थमिति वायुस्मृतिः॥
नोपवासं प्रनश्येत उपवासफलं न भेत्। असंक्राद्युपवासस्य भक्त्या किंचित्प्रकल्पयेत्। वायुपुराणे॥ एकभक्ते
न नक्तेन तथैवायाचितेन च। दानेन तपसा वापि न निर्द्वादशीको भवेत्॥ स्कन्दपुराणे॥ नक्तं हविष्यान्नमनो
दनं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु वाज्यम्। यत्पञ्चगव्यं यदि वापि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं च। एकभक्ते
न नक्तेनालयद्वारानुरञ्जयेत्। पयोमूलफलैर्वापि न निर्द्वादशीको भवेत्। भविष्ये॥ उपवासात्परं भैक्ष्यं भैक्ष्या

रमणा॑ वितम्। अथापि तान्यरं न के तस्मान्न तेन वर्जयेत्। उपवासे त्वशक्तानामशीतेरूर्ध्वजीविनाम्।
एकभक्तादिकं कार्यमाह बौधायनो मुनिः॥ भविष्ये॥ अनग्नयस्त्वये विप्रास्तेषां श्रेयोऽभिधीयते॥
व्रतोपवासनियमैर्नानादानैस्तथा नृप। अन्यत्र ब्रह्मचारी च आहिताग्निरवनेचयः। अरमन्न एव सि
ध्यन्ति नेजां सिद्धिरनरन्नताम्। अनशनाद्गृहस्थः। देवलः॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनश्नंस्तु तपश्चरेत्। प्रा
णाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः। अवकीर्णोऽन्ननध्रतः। एतदेकान्तरत्रिरात्रादिपरम्। न त्वेका
दश्यादिपरमिति॥ आग्नेयपुराणे॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी वाप्याहिताग्निस्तथैव च। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्ष
७६ योरुभयोरपि। स्कान्दे॥ ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यतिस्तथा। एकादश्यां पूर्ववत्॥ भविष्ये॥ नित्य ७६
मेतद्व्रतं राजन्कर्तव्यं सार्ववर्णिकम्। सर्वासमाश्रमाणां सामान्यं सर्वधर्मेष्वनुत्तमम्। [illegible] पत्यौ जीव
तिया नारी उपोष्य व्रतमाचरेत्। आयुः संहरते भर्तुः सा नारी नरकं व्रजेत्। इति तृतीयादिव्रतकल्पे। भर्त्रा स
हकतत्वेन स्नुषा वा न कुर्याद्विशेषतः। आदित्यपुराणे॥ असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते। कारयेद्धर्मप
त्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम्। भगिनीं भ्रातरं वापि व्रतमेवं न लुप्यते॥ भ्रातरं भगिनीं शिष्यं शास्त्रतः नि

दिभिः। पितृमातृपतिभ्रातृस्वसृगुर्वादिकं ऋत्विजम्। अष्टार्थमुपोष्यापि स्वयं च फलभाग्भवेत्। ऋत्विक्पुत्रो गुरु
र्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः॥ एतैरेव कृतं यत्तु तत्कृतं स्वयमेव हि। कामं भर्तुरनुज्ञायामुपवासं समाचरेत्। भार्या
भर्तृव्रतं कुर्याद्भार्यायाः पतिरेव च। पुण्यान्त अन्यस्मिन्नरके वासोऽञ्जनादिकम्॥ उभयासोपवासापि स्त्र
वैधव्याकरं परमित्यापस्तम्बः। शुक्लाम्बरधरा कुर्यादेसोवादिव्रतं सतीत्यपि। वाराहे॥ प्रारब्धदीर्घतपसां ना
रीणां वेद्रजो भवेत्। तेनापि तद्व्रतं तासां न लुप्येत कदाचन। भविष्योत्तरे॥ गर्भिणी सूतिका वापि कुमारी
वाथ रोगिणी। यदा शुद्धा तदान्येन क्रियमाणं तु कारयेत्। संकल्पिते व्रते चेदशुद्धास्यात्तदा व्रतं पाशव्रतं च रो
गिल्लुप्यते। स्कान्दे॥ आत्मा पुत्रः पुरोधा वा भ्राता पत्नी सखापि वा। यात्राधर्मार्थकार्येषु जुनापन्नेभृतिहस्तकाः।
रभिः कृतं मनोदर्पि स्वयमेव कृतं भवेत्॥ बौधायनः॥ रत्नगुणो वा यमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषितः। यमुद्दि
श्य कृतोऽविव्रतस्य पूर्णफलं भवेत्। कन्या दश गुणं पुण्यं पश्चात्रोऽन्य जनसंशयः। नारी च पतिमुद्दिश्य कुरुते यदुपो
षणम्। पुण्यं शतगुणं प्राहुर्मुनयः पारदर्शिनः। उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयम्। पितुर्मातु
र्भ्रातुरप्येवं यो यथैव विशेषतः। उपवासं तु कुर्वीत गणः पुण्यं शतगुणं लभेत्। यमुद्दिश्य कृतं सोऽपि संपूर्णफ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

माप्नुयात्। विष्णुः॥ वैश्याः शूद्राश्च ये मोहादुपवासं प्रकुर्वते। त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा तेषां पुष्टिर्न विद्यते। पुष्टिर्न भवेत्।
आप्नुयात्। विष्णुः॥ वैश्याः शूद्राश्च ये मोहादुपवासं प्रकुर्वते। त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा तत्पोःपुष्टिर्न विद्यते। पुष्टिर्वेन फलं दह।
आत्मौवैश्यशूद्रावेकमुक्तमुपवासं कुर्यातां [illegible]नाधिकमिति। मात्स्ये॥ तस्मात्कृतोपवासेन स्नात्वा तमभ्यर्च्य पूर्वं कम्।
वर्ज्जनीयं प्रयत्नेन नृप घृतपरमन्नं। घृतं पूर्वं गृहीत्वा यो नाचरेत्तस्यायमेद्भुतो दोषः। छागलेयः। पूर्वं व्रतं ग्र
हीत्वा यो नाचरेत्काममोहितः। जीवन्भवति चाण्डालो मृतः श्वा चैव जायते॥ इति शक्ये॥ ननु पमादादौ। देवलः।
अष्टावेवाव्रतघ्नानि मूलमापः फलं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्। सर्वभूतभयं व्याधिः प्र ७८
मादो गुरुशासनम्। अव्रतघ्नानि कथ्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः॥ वायुपुराणे॥ इन्दुजयेर्कसंक्रान्तौ चैकादश्यां
७८ सितेन रे उपवासं न कुर्वीत पुत्रिच्छुस्तन्तिं शुभाम्। संक्रान्तौ न विवारे च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः। पारणं चोप
वासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृही। रविशुक्रदिने चैव संक्रान्त्यां च दिनक्षये। पारणमित्यादि पूर्ववत्। गौतमः॥
आदित्येहनि संक्रान्तौ असितैकादशीषु च। व्यतिपाते कृते तस्माद्धे पुत्री नोपवसेद्गृही। संक्रान्त्यामुपवा
सं न पारणं न युधिष्ठिर। एकादश्यां च कृष्णायां ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति। इत्यादिवचनेन गृहस्थस्य कृष्णैकादश्यु

पवासो निषिध्यते। तथा दिवैकादशी निषेधं वर्ज्जयन्नाह। कात्यायनः॥ तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोयमुदाहृतः। पुत्रानरस्य पु
कस्य न विधिर्न निषेधनम्। अन्यमुपवासो रविवारादिनिमित्तो निषिद्धो न तु तत्तादिपुत्रेकादश्युपवासे निषेधः॥ जैमिनिः॥
नानुपसंक्रमेनोपपोणायनोनित्यमुपोषणम्। अस्यापराह्णे पुत्रम नरमिति पूर्ववत्। वराहपुराणे यथा॥ विष्णुधर्मे। सप्तवा
रानुपोष्यैव सप्तधा सप्तजन्मसु। सर्वपातकैर्मुक्तः सर्वसम्पदवाप्नुयात्। सम्वर्त्तः॥ अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च
विशेषतः। एताः प्रशस्तास्तिथयो न विवारस्तथैव च। अत्र स्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनम्॥ मत्स्ये॥ दिनत्रयेपि कृष्ण कार्त्त १०
कान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः। पुत्रवतस्त्रिरात्रव्रतमपि निषिद्धम्। कृष्णैकादशीसं
काम्यायनः। स्कन्दपुराणे। यानि कानि च वाक्यानि कृष्णैकादशीवर्ज्जने। भरण्यादिनिषेधानि तानि काम्यफलाप्र
र्थ्ययन्नाह। स्कन्दपुराणे। यानि कानि च वाक्यानि कृष्णैकादशी वर्ज्जने। प्रीणनार्थं हरेश्चापि विष्णुलोकस्य वाप्तये। तस्माच्छुक्लामथो कृष्णां
कामिनापि नित्यार्थं कुर्यादेवोपवासनम्। प्रीणनार्थं हरेश्चादि विष्णुलोकस्य वाप्तये। तस्माच्छुक्लामथो कृष्णांभ
रण्यादिषु तामपि। वृत्त्या वा पि निराशान्तामुपवासी न नित्यराः। स्मृतिसमुच्चये। उपवासोपरानित्यः स्याद्दैनन्दि
निके भवेत्। उपवासं न च कुर्यात्सदा प्राप्य पितृसेवितम्। वसिष्ठः। एकादशीगते स्याद्वै त्वाशौचान्तमाहरेत्। श्रा
द्धापासनसिद्धिः स्यादुपवासो न दुष्यति। एकादश्यां त्रयोदश्यां पञ्चाद्यैश्च निवासरम्। द्वादश्यां चैवसर्वे स्यान्नैव
मतेहनि। अनकल्पेनोपवासं कृत्वा स्नात्वा इतरेहनि। सःकुर्यान्नित्यतरस्तस्मिन्परं द्युप्येयेप्सितम्। वैसत्वैरेकादशी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्राद्धं द्वादश्यामेव कार्यमित्यापद्यते। एकादश्योपवासनामश्राद्धं नैमित्तिकं भवेत्। एकादशीं परित्यज्य द्वादश्यामेव कारयेत्।
स्कान्दे। एकादशी यदा नित्या श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत्। उपवासं तदा कुर्यात् द्वादश्यां श्राद्धमाचरेत्। ब्रह्मवैवर्ते॥ येकुर्वंति
महीपाल श्राद्धमेकादशीदिने। त्रयस्ते नरकं यान्ति दाता भोक्ता प्रेरकः। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। वने
निविधिवाको न तत्र श्राद्धं परेऽहनि महादोषमयं वा न्नमेकादश्यां भवेद्यदि। न दातव्यं न भोक्तव्यं न घ्रातव्यं कदाचन।
भुंक्त्वा भुंक्त्वेति यो भूयात् संध्याप्रे हरिवासरे। तावुभौ पतितौ स्यातां तस्मात् श्राद्धं परेऽहनि। यशोवेष्पाद्धिकं श्राद्धम
शौचान्ने विधीयते। अपि चैकादशीश्राद्धं न कुर्यान्नन्दनन्दनः। न चैवं मुख्यकालयोगः। यशोवाद्धिकस्यैव प्राप्तका
गकाद्दानस्वीकारयोर्बाधकत्वेन दोषत्वात्। अत एव कल्ला मा ब्रह्मदश्यां मध्याह्निकानुष्ठानं नात्राविलिनवत्वात् म ७८
इति भट्टोजीभट्टेन निर्मितं तिथिनिर्णये दृष्टम्। एकादश्यां पितुः श्राद्धे वेष्टं तु मृत्याः जोऽग्रशीनाबैरपि ग्रामान्तरस्थि
त्यादित्यात्र किं कर्तव्यम्। तस्यैवाक्यमिदम्। तत्रैव। श्राद्धं कुर्याद्धुते कुर्यात् साधुप्रापितसेवितम्। श्राद्धं नाघ्राय
नीतापर्यामनुदानसमावरे दिनेन ब्रह्महत्यादिदोषदर्शनात्। न तु वाभ्यात्रिजु। जोऽश्याम्त्वमदर्शनात्। तु
नार्थमेतत्रिस्थितं शं तिथिनिर्णये मेवोद्धव्यं। एकान्तरमाह। पूर्वेद्युरेकभक्तं स्यात् परेऽहस्त्वुपोषणम्। ऐक
भक्तं तृतीयेऽपि तदेकान्तरमुच्यते। पूर्वेद्युरेकभक्तं स्यादुपवासो दिनद्वयम्। एकभक्तं चतुर्थेऽह्नि द्विमान्तरमुदाहृत॥

पूर्वेद्युनेकभक्तं स्याद्दिनत्रयमुपोषणम्। त्रिरात्रमिति विज्ञेयं पञ्चमे पञ्चपानणाम्। एषां नियमनिर्णयो नास्ति।
कृच्छ्रमाह। विश्वादर्शे। पूर्वेद्युरेकभक्तेनाद्दितीयेऽह्नि नक्तेनायाचितेन तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि उपवासेन पादकृ
च्छ्रेण। अत्र कृच्छ्राणुमारभ्य मासैः क्रमात्पञ्चदशद्वादशचतुर्विंशतिसंख्येयाज द्विरभ्यस्तविंशति
चतुर्विंशतिसंख्ये वर्तमानमिति॥ दिनद्वयमेकभक्तनक्ताभ्यामादिनद्वयोपवासेनार्धकृच्छ्रः। पूर्ववं
त्रिरात्रोपवासः पादोनकृच्छ्रः। चतुर्वारोपवासः संपूर्णकृच्छ्रः। एक एवानुलोम्येनैकभक्तं पूर्वं दिने नक्तो
पवासस्तदन्वयाचितम्। तदनु नक्तमथ तदन्वेकभक्तम्। आसवैपरीत्येन कायकृच्छ्रश्चतुर्थोऽपूर्ववत्।
प्राजापत्यमपीच्छन्ति बुधा एनमेव। दिनद्वयं मासमात्रभुक्त्वोपवासद्वयेनातिकृच्छ्रः स्यात्। तथा
तिथिवृद्ध्ये क्रमेण चान्द्रायणं नेष्टं कृत्रिपलैस्तप्तैः परिवर्त्य चतुर्थे उपवासः सतप्तकृच्छ्रः स्यात्।
सएव बद्धोक त्रिपलैः क्रमात् क्षीरैरेकविंशत्यहोरात्रं वर्तनं कृच्छ्रातिकृच्छ्रः स्यात्। द्वादशरात्रं जलेन वाप
नाशोदुम्बराब्जबिल्वपत्रकुशोदकैः क्वथितैः प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णकृच्छ्रः। तैरेव त्रिरात्रं त्रिरात्रं पीतैः

पर्णकृच्छ्रः पलाशादिफलक्वाथैः पीतैर्मासेन फलकृच्छ्रः। बिल्वफलोदकैः श्रीकृच्छ्रः। आमलकपत्रपुष्प
फलोदकैरपि। पिण्याकौदनतक्राम्बुशक्तुभिः पञ्चरात्रं स्थित्वा षष्ठेऽह्न्युपवासः सौम्यकृच्छ्रः। एव
मेभिस्त्रिरात्रं त्रिरात्रैकैकेन तुलापुरुषकृच्छ्रः स्यात्। सान्तपनमाह॥ ताम्रश्वेतपीतनीलकृष्णमक्ष
मेतगवां कपिलायाः। वा गोमूत्रगोमयपञ्चगव्यैः प्रतिदिनपीतैरेकोऽद्वादशः। द्वादशरासाम
नेरवचतुर्थीकुशोदकं पुनरनुदित्यष्ठेऽह्न्युपवासः सान्तपनव्रतं स्यात्। तदअत्रैपीत्वा सप्त
८० मेऽह्न्युपवासो महासान्तपनम्। एभिः पीतैस्त्रिरात्रोपवासेन षड्रात्रोत्तरैरतिसान्तपनम्। ८०
द्वादशोपवासेन पराक[illegible]देव स्यात्। [illegible] एभिः कथितैः फलपत्रादिभिः पूर्ववत्तप्तादिनाम
स्यात्। चान्द्रायणमाह॥ शुक्लप्रतिपदारभ्य मयूराण्डप्रमाणमेकग्रासं भुक्त्वा प्रतिदिनमेकैकवृ
द्धिमास्यां तु प्रमाणपञ्चदशग्रासान्भुक्त्वा प्रतिपदादिग्रासन्ह्रासं विधाय चतुर्दश्यामेकग्रासं
भुक्त्वामावास्यायामुपवासो [illegible] यो विधीयते चान्द्रायणं [illegible] चान्द्रायणव्रतं स्यात्। अन्नेति

।८।

थिह्रासे ग्रासह्रासः वृद्धौ वृद्धिः। मध्याह्नव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या। एतदेव कृष्णप्रतिपदि चतुर्दशपिण्डान्भुक्त्वा क्रमात्
कृष्णे चन्द्रक्षये वोपवासः पुनः शुक्लप्रतिपदि एकग्रासं भुक्त्वा पूर्णिमायां पञ्चदशग्रासान्भुक्त्वा यस्य
विसर्जनं तत्पिपीलिकामध्यं तत्स्यात्। इदं तिथिह्रासे - वर्द्धमाने च चत्वारिंशदुत्तरं । सशतद्वयम्।
सेनोपभुक्तं स्यात्। नित्यमष्टकवलं नियमेन नन्दपिचान्द्रायणं स्यात्। द्वादश कममष्टपिण्डं भुक्तेः शि
शुचान्द्रायणं स्यात्। अत्रामी नियमाः। नाभिलेपांशु सीमाघाः। हविष्यभोजनम्। त्रिकालं वा स्नानम्।
अघमर्षणादिना गायत्र्या वा। आज्यहोमे महाव्याहृतिरष्टोत्तरशतमधिकं वा। ताम्बूलाभ्यङ्गादिवर्जनम्।
आप्यायस्व सन्तेपयांसीतिह विष्णाभिमन्त्रणम्। गायत्र्यामन्त्रप्रतिग्रासभञ्जनम्। सोमाय
नमाह। चतुस्त्रिद्व्येकसंख्याक्रमेण सप्ताहं गोस्तनान्पीत्वा अष्टममुपवासः सोमायनव्रतं स्यात्।
[illegible]माह। [illegible] ब्राह्मणभोजनम्। तिलहोमसहस्रं च समन्त्रं तु पञ्चमम्। धेनुनिष्कृते
कृच्छ्रपुते वा गायत्र्या द्वादशब्राह्मणभोजनम्। उदवासश्च कृच्छ्राणां समं तत्तु पञ्चमम्। अनुशासनमाह॥ कुशाना
नदर्भं वाणयापास शतद्वयम्। उदवासश्च कृच्छ्राणां समं तत्तु पञ्चमम्। अकार्यसिद्धे नाम न्यायप्रधानशानेमुच्यते। अनाहारशाकांस्य
नीयं प्रधायान्मोनेनेवोपवेशनम्।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शोधनं ब्रह्मविज्ञानम्। वृत्तमूलेनसमासाघतस्यादनशनव्रतम्। एतदेव प्रायोपवेशनमुक्तमाचार्य्यैः॥ १
वमन्यान्यपि। मासानाह। चान्द्रसौरसावननाक्षत्रभेदनचतुर्द्धा। श्रीपतिः। दर्शान्तिमं मासमुशन्तिचा
न्द्रं सौरं तथा भास्कर राशिभोगात्। त्रिंशद्दिनं सावनसंज्ञमाहुः नाक्षत्रमिन्दोर्भगणाभ्रमाच्च॥ स्म
त्वन्तरे। विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनः स्मृतः। आब्दिके पैतृके चैव चान्द्रो मासः उदाहृतः। विवाहव्र
तचूडासु वर्षं मासं दिनं तथा। वर्षमासानुसारेण दिनं सावनसम्मतम्॥ मेषादि... सौरमासः ... हि...
दाकरणादिकर्मसु सौरः सङ्क्रान्त्युपलक्षितः स्यात्॥ यदो मासवर्णाय धिहोमपूजादौ नैमित्तिककर्मसु।
सावनस्त्रिंशद्दिनोपलक्षितः। आदित्यग्रहणात् कुशीद्सेवावेतनदानजननमरणादीनां ग्रहणम्।
अब्द पैतृकेच। वर्षमासगणनायां पितृकार्य्ये पुण्यपका...दिकर्म्मणि चान्द्रः स्यात्। सत्रिविधः।
शुक्लादिःकृष्णादिर्मलमासभेदात्। तिथिकृत्यं कृष्णादिश्चेत् शुक्लादिरिष्यते। अनर्हो मलमासः
स्यात् सदा नित्यक्रियां विना। कृष्णादिर्वत्तिवावस्पतिमिश्रैः। एकान्तिकः पितृदादिषु तानि तिथि
नीयन्ति। यद्यप्यन्यः मासः सवान्द्रस्तिथिनाम्निपः स्याद्वा...कत्रामाप्यसदा पञ्चत्वः। कृष्णादि
गौणः शुक्लादिर्मुख्य इति केचित् ...तिथिकृत्ये वगौरः। दिव्यव्रतेमुख्य एवकीर्तितः। तत्र संवत्सरादौ
शुक्लादिः। तिथिकृत्ये कृष्णादिः। अन्यदोषश्च शुक्लपक्षादिरानात्मे वेपितृदिनदर्शनात्। अत्र नार्थं हि ८०

तानि तिथिपूरकत्वनीये वृद्धिमासः स्यात् सप्तविंशतिवासराणां त्रयो मासः स्यात्। तेचा वैत्रवैशाख ज्ये
ष्ठाषाढश्रावणभाद्राश्विनकार्त्तिकमार्गपौषमाघफाल्गुनसंज्ञाः। विश्वकर्म्माग्निशक्रद्र...
तमस्त्वनोयाजकपराश्विवह्निवन्द्यगुरुपितृभगदेवताः। क्रमाद्द्वादशमासास्युः। श्रीपतिः। मधुस्तथा
माधवसंज्ञकश्च शुक्रः शुचिश्चाथ नभो नभस्यौ। तथेष ऊर्जश्च सहः सहस्यौ तपस्तपस्याविति
नैकमेण। स्वनाम नक्षत्र समानता या मासाश्च पञ्चावपि देवपित्र्यौ उभौनियुक्तौ स्वनुशुक्लकृ
ष्णौ शुभाशुभे कर्म्मणि तौ प्रशस्तौ। एषां विस्तारोऽग्रेमासपञ्चवत्तत्रतत्रावगन्तव्यः॥ ०॥ इतिम
गाहिजहरिरामसूनुनश्रीजीवनारायणविनिर्मिते सुखबोधधर्म्मतत्त्वेव्रजकृत्यकाण्डविधिनिः प्रथ
मः पटलः॥ ॥ अथ चैत्रमासविधिः॥ तत्र व्रजकृत्यार्थं नयुक्तादिमासा व्याविनिरूप्यते। तत्रैव
पतकवैवचान्द्रो मासः प्रकीर्त्तित इति कथनात्। तथा च ब्रह्मपुराणानुसारेण शुक्लादि चैत्रस्य प्रथ
मपुमि निवावस्यान्तमैथिलः। तत्र शुक्लेदो प्रकृत्या वाति यपोधनानि वकथ्यन्तो नानितानि तत्र
तत्रव्यक्तानि सुवाचापेक्षतानि। मत्स्यपुराणे चैत्रादिषु रामासान्कालदर्शादर्शावितम्। एतान्प्रमाणके

दधान्नवस्त्रसमन्वितम्।तिलपात्रं हिरण्यं च ब्रह्मलोकमहीयते।कल्यान्तं भूपतिर्भूत्वा मानन्दं व्रतमुत्तमं।
वामनपुराणे चैत्रे विशाखायां वस्त्रान्निशयनान्यासनानि च।विप्रेभ्यो दत्वा यथाशक्त्या निद्यानि ब्राह्मणोत्तम॥
महाभारते॥ चैत्रं तु नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षपेत्।सुवर्णमणिमुक्ताढ्ये कुले महति जायते।यः स्त्री
पेदेकभक्तेन चैत्रमासं नरोत्तमः।स्त्रीरत्नं च प्राप्नोति नात्र संशयः।मात्स्ये॥ चैत्रे दधि दुग्ध घृतेन वा तत्पक्त्वा मासान्ते द्विजदा
म्पत्यं सम्पूज्य सवस्त्रं दध्यादिपूर्णपात्रं दत्वा गौरीलोकमवाप्नुयात्।गौरीव्रतमिदम्।भविष्ये।मासि चै
त्रे तु संध्यायां येऽकुर्यान्नक्तभोजनम्।शाल्यन्नं पयसा, क्षेमुं ज्ञानं सङ्कीर्तिनः स्युः।भानवपाटलान्दधा
देतावेतत्तुलीनरः।पुष्पनागं पयोदानतीनांसानुपायिभिः।गच्छेत्सूर्यपुरं सम्यग्द्दः प्राप्य मः। तात्मनि। ८२
चैत्रशुक्लप्रतिपदि संवत्सरारम्भः।तस्यां वत्सरादिः। स्नात्वाद्यमेव जलदानादिव्रतारम्भः।अत्र शुग
न्धानुलेपनं चैत्रमासात्सुगन्धिपूर्णसुवर्णकृतिसवस्त्रं चन्दनात्।दुर्गोत्सवमपि नवरा
त्रारम्भकारणं प्रश्नके दृष्टान्तं।तल्लाभः प्रीणिनिम्नः।वत्सरादौ वसन्तादौ बलिराज्यते तथैव च।
तैलाभ्यङ्गमकुर्वाणो नरकं प्राप्नोति मानवः।वत्सरादौ च मोदपिकोत्सवः।प्रतिपत्तु द्वितीयायां
द्वितीया।पलप्रघृतेन निवचनात्।इदं वा अनुपवासनपरम्।दिनद्वयव्याप्तिव्याप्तौ च पूर्वा।पूर्वा तिथिर्ग्राह्या
चैत्रमासस्यैत्र चैवन्तरादिः स्यात्।इति हेमाद्रिः।प्रतिपद्यां वत्सरादौ प्रतिपत्सूर्यस्याः॥ पूर्वविद्धान कर्त
व्या कर्तव्या परसंयुता।वसिष्ठः पानदानं वस्त्रदानाद्येतु दर्शविद्धा न कारयेत्।वत्नेः प्रतिपदा चैवस्त
र्व्ये पापविनाशिनी।नवरात्रे परयुतायामनवरात्रविधानमग्रे।आश्विनमासप्रकरणे द्रष्टव्यम्।
चैत्रशुक्लद्वितीया।तिलकाः ककरवीरस्त्रनमिपंपूर्वेपुना याम्या।नत्पुष्पैः सर्वदेवाश्च शोभनतोः।
न्मीनारींयणायोग्रमलाग्रस्येति।चैत्रशुक्लतृतीया मन्वादिः।अत्र स्नानतिलकतर्प्पणदानानन्त
यफलानि।इयं पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या।मन्वादिस्नाद्यमलम्।सेरातिमासद्वयेपि विशेषं स्यात्।
अस्यामेव सौभाग्यशयनव्रतम्।तत्र गौरीमहेश्वरयोः पूजनं हेमप्रतिमाद्वयं कृत्वा दोलोत्सवं कुर्यात्।
नात्रौ गोशृङ्गोदकप्राशनम्।प्रभाते द्विजदाम्पत्यं सम्पूज्य भोजयित्वा पारणं कुर्यात्।एवं प्रतिमासं
व्रतं कृत्वा पूर्णे संवत्सरे पुनरेनामुपोष्य फलादिकं च वस्त्रयुतं हिरण्यमूर्तिद्वयं सोपकरणशय्या
समन्वितं हिरण्यदक्षिणां विप्राय दत्वा व्रतसमाप्तिं कुर्यात्।धिधनस्य मत्स्यपुराणोक्तं द्रष्टव्यम्।अत्र यु
ग्धनुदानमुक्तम्।इयं परयुता कार्या।ब्रह्मवैवर्ते।एकादशी पञ्चमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी।अमा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वास्यां तृतीया वक्तव्या स्वःपरान्विता ॥ भविष्ये । शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदयेद्रविः । कृष्णपक्षे ति
थिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः ॥ एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी । एताः पूर्वयुताः कार्याः पूर्वदिनस्पृ
परे ॥ नु । यदा घटिकैका द्वितीयायाः स्यात् परेद्युः तृतीया हि पनेन देशाद्युपमार्गमनल्पम् । नान्यथा । ति
८३ थिनिर्णये । द्वितीया त्रिमुहूर्तेन नवमी याममात्रतः । दशमी घटिकाद्वेन रूपयत्युत्तरां तिथिम् । नागो ८३
द्वादशनाडीभिर्दिक्पञ्चदशभिस्तथा ॥ भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिम् । कामो द्वादशना
डीभिः सूर्यस्यैव तु सप्तभिः ॥ इत्यादि साम्यमप्यवचनव्रतान्तरेष्वेवोढव्यम् । तस्मात् नवपयोगिनीद
रम्भैकादशीव्रतस्कन्दषष्ठीनां चापराव्रतशिनी वाल्यमात्राद्व्रतान्तररूपोतिक्रमेण । तथा
ब्रह्मवैवर्ते ॥ रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम । अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ।
चतुर्थीयुक्ता प्रशस्यते । तत्रैव । द्वितीयालेशसंयुक्तां तृतीयां तु करोति यः । स वृत्तः तनुते नरो धनानु
पते । इत्यादि वाक्यं चतुर्विधम् । एषामतः सात्रयत्र तृतीया । अस्यामेवमस्यां वेतना ॥ ६ ॥ मु
प्रायमनन्तरं पीभगवान्सूर्यः इदं व्रतमुपासकानां निखिलमनोज्ञानां कामम् । एतामापन्मुनेवरुणा ॥

कोविदैः शुक्लपक्ष्यस्यामत्स्यावतारमिच्छन्ति स्नापिपन्मुनाद्युत्पाद्वलमेवन । पञ्चमीयुक्ता तृतीया षष्ठ्या युक्ता तु
नारद । नविज्ञाना नागविद्धा कर्तव्या तु कदाचन । एजेद्व्रतं स्यात् नस्यापितः पोमन्वादिषु च । चैत्रशुक्ल स
मीकमनसप्तमीव्रतं स्यात् । जलान्निनामिव मेकवारमुक्त्वा सप्तम्यां व्रतीगो । सर्पिषे स्नात्वा छनि
नोष्वदलकमल सौवर्णेनान्नपात्रेवालिखित्वा । पञ्चपुष्पेन गन्धमाल्यैस्तत्पूजयेत । गन्धादिना च
स्वपुष्पेनवपूजनम् । पूर्वोक्तपातुनागोदानं कपिलादानम् । उदकपूर्णकुम्भदानम् । एवं प्रतिमासं प्रात
रष्टम्यां स्नात्वा द्विजान्भोजयित्वा पारणं कुर्यात् । मन्त्रः । नमः कमलहस्ताय नमस्ते विश्वधारिणे । दिवा
करं नमस्तुभ्यं प्रभाकर नमोऽस्तु ते । एवं व्रतस्नानेन व्रतोद्यापनं पूर्वगोमहिषप्पादिकं दद्यात् । व्रतारम्भे
विकल्पनानोक्तं वनेवाव स्पष्टिदर्शितं । सप्तमीनाष्टमीयुक्ता न सप्तम्या तथाष्टमी । सद्भिः व्रतं केष्व
पुत्रमपोपनतः शुभा । षष्ठ्युक्तानुकर्तव्या सप्तमीनाष्टमीयुता । पारणा पष्ठमा तु उपोषणा तु
एकादश्यां व्रतकर्मा समता स्मृतः । स्नानादिनापवादस्यां धिप्ता पञ्चदिवत्या । एकादश्यां शैववैष्ण
देवत उपोष्य नहरिमिदाद्वादश्यां विष्णुपूजनात् धर्मरक्षणात् । तद्गताः स्कन्दे निमुपा भगवन्नम

८२

वास्यानतीया चकर्त्तव्याः स्वः परान्विताः। भविष्ये। पुत्रकपन्नोति धिर्याम्यापस्यानुदयतेरविः। मनापन्नोति
थिर्या स्यापस्यामस्तमितो रविः। एकादशीतृतीया च षष्ठी च चतुर्दशी। एता पूर्वयुताः कार्याः परदिने स्युः
परे हानि। पक्षवर्द्धिके कार्या द्वितीयास्यात्पूर्वेद्यनि तृतीयाहीयमानेन देशकार्यं प्रमाणमतं यथा। तान्यथा। ति
थिनिर्णये। द्वितीयात्रिमुहूर्त्तेन नवमी चामावास्यातः। दशमी वृद्धिका हेतुरूपयमुत्तरा तिथिम्। नागो
द्वादशनाडीभिर्दिक्पञ्चदशभिस्तथा॥ भूताष्टादशनाडीभिर्दूषयन्त्युत्तरां तिथिम्। कामो: षोडशना
डीभिः सूर्यस्यैव तु सप्तभिः। इत्यादिसामान्यवचनप्रतान्तरेणुवोद्धव्यम्। तत्प्राप्तवणयोगिनी द ८३
शम्येकादशी व्रतस्कन्द षष्ठीन्। नायराव्रतशिनी यान्यमाश्रा [illegible] तान्तरपूर्वा इति क्रमेण। नत्यम
८३ व्रतं वदन्ते॥ तत्स्मारणाद्वर्जयित्वा तु तृतीयाद्विजसत्तम। अन्येषु सर्वकार्येषु गणनाथ [illegible]
चतुर्थी युता तथा। तत्रैव। द्वितीयादेशसंयुक्ता तृतीयानुकरोति पः। सर्वमासनक्षत्रेन हन्ति रोग [illegible] ताम्
प्यते। इत्यादि वाक्याद्बहुविधम्। एताम स्याज्ञपत्नी तृतीया। अस्यामेव मत्स्यावतारः इमा मु
पास्य मत्स्यरूपीभगवान्मधुहा:। इदं व्रतमुपासकानां नित्यमन्येषां काम्यम्। एतापनयुतेव उग [illegible]

कीर्तिर्युक्तपञ्चम्यां मत्स्यावतार [illegible] नित्याप्यिपनयुता [illegible] ब्रह्मवैवर्त्ते। पञ्चमी तु [illegible] षष्ठ्या युक्ता
नारद। नहि षष्ठी नागविद्धा कर्तव्या तु कदाचन। एकैककल्याणदिनस्यानि [illegible] योमन्वादि [illegible] चैत्रशुक्लस
मीकमलसप्तमीव्रतं स्यात् [illegible] जन्मानिनामि [illegible] मेकवारभुक्त्वा तृतीयस्यां व्रतो [illegible] सर्षपैः स्नात्वा कृतनि
त्यो हेमदलकमलं सौवर्णं ताम्रपात्रे वा लिखित्वा। पञ्चपुष्पैर्गन्धवस्त्रमादित्यं संपूजयेत। गन्धादिनाच
स्त्रयुग्मेन च पूजनम्। पूर्वोक्तपात्रनागः दानं कपिलादानम्। उदकपूर्णकुम्भदानम्। एवं शीतिमासं प्रात
रष्टम्यां स्नात्वा द्विजान्भोजयित्वा पारणं कुर्यात्। पूजामंत्रः। नमः कमलहस्ताय नमस्ते विश्वधारिणे। दिवा
कर नमस्तुभ्यं प्रभाकर नमोऽस्तु ते। एवं वत्सरान्ते व्रतोद्यापनशक्त्या गोमहिष्यादिकं दद्यात्। व्रतारम्भे
चैत्रकृष्णे वगोद्दिष्टैव। एतन्मत्स्यपुराणे दिवञ्चम्। षष्ठीयुतो [illegible] सप्तम्यष्टमीयुग्मे पारणम्। भा
विकं तु नानोक्तं वनं वा वस्यति [illegible] सप्तमी नाष्टमी [illegible] सप्तम्यां तथाष्टमी। सर्वेषु चैत्र कल्पे
षु च षष्ठीपनतः शुभा। षष्ठीयुतानुकर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता। [illegible] पारणा देव [illegible] उपोषणाद्द
एकादश्यां शुक्ले [illegible] पवाः संमतो विप्रर्षे [illegible] एकादश्यो शिव [illegible]
देवं उपोष्यैतद्धरिमिदं द्वादश्यां धर्मसू [illegible] पारणं [illegible] तत्कालं स्कन्दे तिथिमुपोष्य भगवन्तमें

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दित्यंसप्तम्यष्टमीयुग्मभूतपन्निपारणामपिकुर्वन्तिबुधाः। चैत्रशुक्लाशोकाष्टमी। अस्यामशोकवन्नमाशित्
नामंसलीतमलन्नमरामसहन्नूमन्नंसपूज्याशोककलिकाष्टकंसवन्द्रंपिबेत्। भविष्ये। अष्टावशोककलि
काःपिबेधस्तुपुनर्वसौ। नामवन्दमयाभ्यर्थ्यनरसशोकमवाप्नुयात्। इयंपरयुताग्राह्या। अष्टमीपरते
युभेतिवचनात्। भविष्ये। नवम्यासहकार्य्यास्यादष्टमीसर्वदाबुधैः। उपवासेषुसर्वेषुधर्म्मराजस
नातनः। शुक्लपक्षेऽष्टमीयेवशुक्लपक्षेचतुर्दशीपूर्वविद्धानकर्त्तव्याकर्त्तव्यापरसंयुता। अस्याम
चपुनर्वसुचेत्तत्पुनायांप्रातःस्नाननजोषितुना। महानद्वाजपेयफलम्। तदभावेनचाद्य
पितत्फलम्। अस्यामेवभवान्याजन्म। इयमपिनवमीयुतापोष्यामहाष्टमीवत्। एनांतिथिंभविष्य ८४
वचनम्। अष्टम्यांनवमीविद्धानवम्यांचनयाष्टमी। अर्द्धनारीश्वरप्रीत्यैउमामाहेश्वरीतिथिः। रा
मनवम्यामकामानामिदंव्रतंनित्यमन्येषांकाम्यम्। चैत्रशुक्लनवमीनामनवमीव्रतम्। अत्राह्नमध्या
समयपुनर्वसूनामावतारः। इयमपिमध्याह्नव्यापिनीग्राह्या। दिनद्वयमध्याह्नव्याप्तौतदभावेवा
पूर्वदिनेपुनर्वसुयुतामपिविहायपरयुतापोष्या। तिथिनिर्णये। नवमीचाष्टमीवाष्टमी। विद्धात्या

८४

पु०

दीर्घिकाकूपवापीषुनियतात्माहरिंस्मरन्। मधुमासस्यशुक्लायामेकादश्यामुपोषितः। पञ्चदश्यांतुवावीरमेषंच
संक्रमणेऽपिवा। वैशाखमासनियमंस्नानानामनुज्ञया। मधुसूदनमभ्यर्च्यगृह्णीयात्स्नानपूर्वकम्। प्रा
तःसनियमःस्नास्येप्रीयतांमधुसूदनः। प्रातःस्नानंनमेतावथयथोक्तफलदोभव। इतिसंकल्पः। स्नानवि
धिःस्नानपद्धत्यांद्रष्टव्यः। महानद्योगङ्गागोदावरीनर्मदाद्याःपूर्वोक्ताः। स्मृत्यन्तरे। आद्यागोदावरीगङ्गा
द्वितीयाचपुनःपुनाम्हतीयाकपिलारेवाचतुर्थीजाह्नवीस्मृता। कावेरीगोमतीकृष्णाचान्याश्चैवतुगीतया।
विष्णुपादाग्रसंभूतानवधामुनिसंस्थिताः इत्याद्याः। महातीर्थम्। कुरुक्षेत्रनैमिषप्रयागपुष्करप्रभास
कामरूपकाशीगयामथुराद्वारकासमुद्रवेङ्कटस्मार्तिकम्। नदाः। शोणाख्यकोकहिरण्यपानजःसिन्धुःस्नोहि
तघर्घरो। रमोदनस्यविज्ञेयोब्रह्मपुत्रस्तथाष्टमः। सरांसि। मार्कण्डेयबिन्दुहृदैद्युम्नपंपामानसादीनि
स्थानेकानि। निर्मलाःपर्वताश्चैवविविधानिस्तुताङ्गतःशयानाजगतीर्थोदेवसिद्धाःभ्रमरागाइतिलोके
प्रसिद्धाः। त्वन्यत्प्रसिद्धम्। चैत्रैकादशीपूर्णिमामेजमंत्रकान्विष्णु। पूर्णिमायामारम्भोयुक्तः। वैशाख्यांवि
सर्जनदर्शनात्। मासस्नानेऽशक्तौएकादश्यादिदिनपञ्चकम्। त्रयोदश्यादिदिनत्रयम्। वासनियमस्नायादेवा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

एतद्वैशाखे युक्तं। अत्र मधुसूदनपूजा। तुलसीपिप्पलमूलसेकः। पुराणश्रवणम्। एकभक्तादिनियमा॥
हविष्याशिभोजनम्। दानानि देयानि तिलजलपूर्णः कुम्भः। प्रपादानम्। उपानद्वजलछत्रं स्नानवासांसि
चन्दनम्। जलपात्राणि पुष्पाणि गृहयानासनानि वापानानि वस्तुगन्धीनि कर्पूरादीनि पानानि च।
वन्दनम्। जलपात्राणि पुष्पाणि गृह्यानासनानि वापानानि चसुगन्धीनि कर्पूरादीनि पानानि च।
द्राक्षारम्भाफलादीनि मेऽजे देयानि धार्मिकैः। वैशाखमलमासस्थे तदा मासद्वयं स्नायात्। मासोपवा
सव्रतं पारणादिकेन लमासे समापयेत्। चैत्रपूर्णिमातोऽथवा कवेर्मेषसंक्रमणात्। वैशाखीप
र्यन्तं स्नायात्। एतस्य वृषसंक्रमणे चेन्नदानस्य पिन्नेद्याद्यायात्। व्रतोद्यापनं पूर्णिमायामेव। आसप्ता।
८१६ वैशाखेयः क्षिपेन्मासमेकभक्तेन मानवः। स या ति श्रेष्ठतां लोके पूजितो धनवानपि। भविष्ये वैशा ८६
खमासे तु उदये तु कुर्यात् नक्तभोजनम्। दध्योदनं च भुञ्जानो नागाश्वशायी दिवं व्रजेत्। वैशाखे पुष्पले
खमासे तु उदयेऽस्तु कुर्यात् क्तं भुक्त्वा विष्णुपदं कल्पे स्थित्वा राजा भवेदिह। अत्रापवासदिनं सप्तमी अप
वरांवर्ज्यापि त्वा गौ वृषम् भुक्त्वा विष्णुपदं कल्पे स्थित्वा राजा भवेदिह। अत्रोपवासदिनं सप्तमी अप
मत्वा मासं नक्तभोजनं कृत्वा रवेतागांव्राह्मणाय व्रतान्ते दत्वा सूर्यलोकमवाप्नुयात् इति वा वृहस्पतिः।
मिशः। महाभारते। निस्तरेदेकभक्तेन वैशाखं योजितेन्द्रियः। आयुष्यं धनवर्धनं स्थितघ्ने पापकर्मणोऽभूत्।

मपंपमासं... प्रतिमाकार्या। गन्धादिभिर्चयेत्। अपूपमोदकनैवेद्यमेकविंशतिपरिमितम्।
८६।

नारुमानेरुक्ते बुलासकरमे जनु धातः स्नायीमनरुभवेत्। हविष्यंब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम्।
अत्र कृष्ण चतुर्थी गणेश व्रतम्। ततः प्रातः श्वेततिलैः स्नानं प्रथमप्रहरे मध्याह्ने गणेशपूजनम्।
स्वर्ण रूपताम्रदारुगणपतिं वस्त्रसमर्पणम्। चन्द्रोदये चन्द्रमसेऽर्घ्यं दद्यात्। ततः ब्राह्मणाय
दक्षिणां दत्त्वा पारणं कुर्यात्। इयं तृतीयायुतायामस्या सर्वसम्मतिसम्मानम्। ब्रह्मवैवर्ते। चतुर्थीति
तृतीयायांमहापुण्यफलप्रदा। कर्तव्या व्रतिभिर्वत्स गणनाथसुतोषिणी। गणनाथे तिथिर्दहरणा
कृष्णेशव्रतं पूर्वविद्धकार्थेनतु देवतान्तरव्रतम्। तिथिनिर्णये। चतुर्थी विष्णुदेवस्य पञ्चमी नागपुर
श्चिता। देवतान्तरव्रते तु वाक्यानि। तिथिनिर्णये। निगमात्। युग्माग्नि कृतुभूतानां जगमुन्या
वसुरन्ध्रयोः। रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा। प्रतिपद्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफ
लम्। एतद्व्यस्तं महाघोरं हन्ति पुराकृतम्। कृतुभूतानाम् इति चतुर्थी पञ्चम्योर्युग्मं महाफलम्
मम सलशको कार्यः सधुयेन च कृत्वा तत्रवोढव्यः। वसिष्ठः। एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थी
काउपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः। इत्यत्र चतुर्थी विजयम्। गणेशचतुर्थी चन्द्रोदयव्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पिनीग्राह्या दिनद्वयेनव्याप्तौ पूर्वैव। अन्यत्र तु नातव चतुर्थीमिश्रपुनाति। चतुर्थ्यङ्गारकादिनेयदा भवति
सुव्रत। अदासा नन्दकुर्याद्वृतीमङ्गलमवेपत्। तत्रसायंकुंकुमरक्तचन्दनाभ्यां लिखित्वा कनक-
मयीं चतुर्भुजां फलद्व्यादिपूर्णांकरकां चतुष्ट्यमध्यस्थां कृत्वा प्रतिमां गन्धादिभिः पूजयेत्। पूजां
कृत्वा कपिलां गामनुलाघ्यभंद्द्यात्। अनाः रत्नवर्णभोक्त नवि सुज्जेनं प्रतिमां विप्राय दद्याति
ति। एवमाघाव तुर्थी पत्र पुना पुण्या। अत्र स्नानेन पूर्वोक्तिफलम्। वैशाखामावास्यास्नाद्वितिथिः।
अत्र पार्थस्नानाद्वमहाफलम्। इयमपरान्हव्यापिनीग्राह्या। दिनद्वयेतद्व्याप्तौ पूर्वैव। वैशाखशुक्लतृ-
८० तीयायुगादिः सा पूर्वाह्नव्यापिनी स्यात्। युक्ते पूर्वाह्निके ग्राह्ये। इतिवचनात्। ब्राह्मे। वैशाखे ८०
मासि शुक्लायां तृतीयायां जनार्दनम्। यवानुत्पादयामास युगं चारब्धवान्कृते। ब्रह्मलोकात्त्रि
पथगां पृथिव्याम वतारयत्। तस्यां कार्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत्। यवान्दद्याद्द्विजाति
भ्यः स्वयं च प्राशयेद्यवान्। पूजयेच्छंकरं गङ्गां कैलाशं च हिमालयम्। भगीरथं च राजानं सागराणां
सुखावहम्। स्नानं दानं तपः स्वाध्यायं जपहोमादिकं च यत्। सद्यः क्रियते तत्र तदानन्त्याय कल्पते।
सिन्धोस्तीरे विशेषेण सर्वमक्षयमुच्यते। होमो वैश्वदेवः। सिन्धुर्नदी सा च गङ्गा तथा क्रमादिशिवायस्य तिथिः
सिन्धुर्नदीति। अत्र यवनवान्नशाद्धमुक्तम्। युगादित्वात्पिण्डरहितम्। धर्मोशास्त्रे मन्नवसेनेभुनवान्न
सिन्धुर्नदीति। अत्र यवनवान्नशाद्धमुक्तम्। युगादित्वात्पितृणां हितम्। धर्मशास्त्रे मन्वादिशु नवान्न
स्यनित्यत्वात्। चैत्रे नवान्ननिषेधः। कात्यायनः। पौषचैत्रे कृतं यन्तु नवान्नं नाशयेद् ध्रुवम्। पितरस्तस्य
नरकं व्रजेत्। अतः शुक्लपक्षत्वात्जयत्वाच्च नवान्नयुक्तमेवाभविष्ये। यत्किञ्चिद्दीयते दानं
स्वल्पं वा यदि वा बहु। तत्सर्वमक्षयं हि स्यात्तेनासावक्षया स्मृता। अस्यां विष्णुप्रतिमादानम्। गङ्गा
जलं च गृहीत्वा महापुराणम्। विष्णुः। वैशाखशुक्लतृतीयायामक्षतैर्विष्णुमभ्यर्च्य पापेभ्यः पूतो भवति।
मक्षतैर्यवैः। अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ताः प्राधान्याद्भवन्तिते। भविष्योत्तरे। हयग्रीवश्च
अनेऽपि कोऽपि। यमः। वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायां तथैव च। गङ्गातोयेन रः स्नात्वा सर्वपापैः प्र
मुच्यते। अस्यां यज्ञारम्भः प्रशस्तो वा ब्राह्मणेभ्यश्च चन्दनदानम्। गौरीं पुना ताण्डुर्गां संपूज्योदकुम्भं
मोदकयुक्तं दद्यात्। एवं कृत्वा तृतीयायां सर्वपापैः प्रमुच्यते। घृतं च वस्त्रं च गां च दद्यात्। सर्वरसा द्याः
समिश्रं हि। देवी पुराणे। तृतीया या तु वैशाख्यां रोहिण्यक्षे प्रपूज्य च। चन्दनं च वैदपम्। ब्रह्मलोकं शाम्भिभिर्देवैः सह। गौरीं पार्थो हिरण्यस्य सूर्ये तत्रस्य चन्द्रं वा सोमवेदादिना
उदकुम्भप्रदानेन ब्रह्मलोके महीयते। गौरीपयः नो हिरण्यस्य सूर्ये तत्रस्यचन्द्रं वा सोमवेदादिना

पुनाग्निपुराणे। संपूज्य दुर्गां विन्मर्थः। कलधौतनगरा वा नंदनेनापि विरोचनः। दत्तं यस्मात् दत्तपंस्मात्तेने पन्तवक
यास्मृता। विष्णुधर्मे। भक्त्या भोज्यसमायुक्ता वह्नीयः प्रपद्यति। तृतीयायां तु वैशाखे ब्रह्मलोके महीयते।
वह्नी बुटी गुरुद्युत शत्रुपुना। वैशाखे पूजकान्ते तु तृतीया रोहिणी युता। दुर्लभा बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः।
रोहिणी बुधसंयुक्ता सर्वविघ्नविवर्जिता। भक्त्या कृतापि मांधातः पुण्यदान्नपुनाक्षतम्। गौरी विनायकोपे
ता रोहिणी बुधसंयुता। विनापि रोहिणी योगात् पुण्यकोटिप्रदा भवेत्। भविष्यपुराणे। रोहिण्यापि समा
युक्तात्तृतीयामाथ्यवयादि। विशेषफलदा स्नानुस्नानदानजपादिषु। वैशाखे तु तृतीयायां स्नातः समेतं युगदुर्भ
८८ नारायणं पूजयेत्तु पुष्पधूपविलेपनैः। वस्त्रालंकारसम्भारैर्नैवेद्यैर्विविधैस्तथा। तस्याविसो पुरतो तु ८८
तु वर्मोपरि नवणाटकेनधनुर्निर्मापतस्त्र तुर्यांशेन वत्सेन कृत्वा विप्राय दापयेत्। तत्फलमाह। अनेन वि
धिना दत्त्वा धेनुं विप्राय भारत। गोसहस्रं दशगुणं प्राप्नोतीह न संशयः। अस्यां तु त्रिभोजनेनाप्यस्थितमुत्त
मलमासे स्मृतितत्त्वे युगादिकार्ये। तत्र स्नाद्यकरणे दोषः। स्नाह्नमध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या। दिनद्वये तद्व्या
ते पूर्वा। तथा च दीपनेव शाठ्ये विकल्पो न वा च्यादो जपः स्नानादौ दिनद्वयव्याप्तौ परैव। प्रवेताः॥

ततो यागद्वये पूजामध्या न्हव्याप्यमाधवे। प्रपमेव न तत्कार्यो निष्फलं तु यतः स्मृता। गतुड पुराणे। वैशाख
स्यान्तो पांवैपूर्वविद्धा कनोतिपः। हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा। नारदः। पूर्वविद्धदिने दत्तं पितॄणां
नोपतिष्ठते। नैव गृह्णाति वैकुण्ठः पूजां तद्दिन सम्भवाम्। भविष्यवचनं कथमत्र मानमित्याह। कालादर्शे प्र
मावास्यानिर्णये स्नाद्यपनाह्निकी कुर्यादेवं मन्वादिनिर्णयः। महाकालस्य पन्नस्य त्रिष्टाकानोम
विस्मृतम्। तिथिनिर्णये। विहितस्नाद्यविषये मास्नाद्यवदपनाह्निकी ग्राह्या। जयन्तीया। अमा
स्नाद्यविधिह्निनेति। देवीपुराणे। युगाद्या वर्जवद्धिश्च सप्तमी पार्वती प्रिया। सूर्योदयमपन्ते नेनृतत्र
ति विदुम्मना। युगाद्याः पूज्याः। वर्जवद्धिर्जन्मदिनम्। पार्वती प्रिया पत्रिकासप्तमी। देवकर्मणि
संप्राप्ने या तिथिभास्करोदयोस्तु तिथिः सकलाज्ञेयाः स्नानदानादिकर्मसु। या तिथिसमनुप्रा
प्य दयं याति भास्करः। सा तिथिः सकलाज्ञेया दानस्नानादिकर्मसु। स्यादेशोद्धा जपहोमत
र्पणपूजादीनां ग्रहणम्। देवकर्मणीति ग्रहणान्नपेत्रे। पैत्रे नाह्निककुतुपकालव्यापहग
त्वात्। अस्यामपि तु नामावतारः। तन्निमित्तोपवासे प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या। दिनद्वये व्याप्तौ सम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

व्यासाव्यासौवापनोपोष्या। तथा सरोजकलिकाया तिथिर्भास्करः। चैत्राष्टमी माघसिताष्टमी च तथा
षष्ठी चाश्विनशुक्लपक्षे। एतास्तिथिष्वभिरतः पश्यमौक्तिकं पार्थ यावन्मासस्य तु यावन्तीयाः। वैशाखस्य शु
क्लसप्तमी कृत्यमाह। तस्यापि सप्तमी शुक्ला गङ्गायामति दुर्लभा। वैशाखशुक्लसप्तम्यां जाह्नवी
जह्नुना पुरा। क्रोधात्पीता पुनर्मुक्ता कर्णरन्ध्रात्तु दक्षिणात्। तस्यां समर्चयेद्देवीं गङ्गां गगन
८८ मेखलाम्। स्नात्वा सम्यग्विधानेन स सर्वपापैः सुकृती नरः। तस्याप्यपेक्षापि देवा पितॄणीमस्यान्यथा
विधि। सा तत्र स्पर्शितं गङ्गास्नानकं गतकल्मषम्। नमाधवसमो मासो न गङ्गासदृशी नदी। न ति ८८
थिः सप्तमीतुल्या त्रयमेतत्सुदुर्लभम्। दर्शनस्पर्शनस्नानकीर्तनध्यानसेवनैः। पुण्यात्पुण्यात्तु
पुण्यात्पापं दशसहस्रशः। गङ्गा गङ्गेति यः ब्रूयात्सन्ध्यं त्रिरात्रतम्। सूर्यस्याववलात्पापं हन्ति
जन्मत्रयार्जितम्। योऽसौ नानासहस्रेषु गङ्गोपः स्मरते नरः। अपि दुष्कृतकर्मासौ लभते परमां गतिम्
वैशाखशुक्लसप्तम्यां दुर्लभा सा तिरोहिता। प्राप्यते जगतां पालहरिविष्णुप्रसादतः। गङ्गादितिर्ध्वजयन्मा
न्या कुशावर्तस्नाप्यते। तस्यापि पुण्यं भवति। जलनिकुरा मयीतीर्थवारिति मज्जयते। मज्जयेत्तु यत्तु

द्विरपसोऽष्टभागफलं लभेत्। पाद्मे। कुशोसि कुशजूपोसि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा। त्वयि स्नाते च स्नातुं स्पर्शनं स्थि
रधनम्। अस्यां सप्तम्यां गिरिलं मधुदानेन महापुण्यमुक्तम्। पितॄणामक्षयतृप्तिः। इयं शिष्टाचारात्संध्याह्नव्यापिनी पाह्ला
दिनद्वयेसत्या तो एकदेशव्याप्तौ वा पूर्वा। इयमेव सप्तमी शर्करा नाम्ना। मात्स्ये। शर्करासप्तमी चेयं वाजिमेधफल
प्रदा। अस्या विधानम्। प्रातः शुक्लतिलैः स्नानम्। तामपात्रेस्थितं लेख्याकुङ्कुमेनाष्टदलं पद्मं सकर्णिकं लि
खित्वाग्निमध्यस्या स्वनिर्म्मापत्रं निधाय कलशे रत्नभूषिते सशर्करे भगवतः सूर्यस्य पूजा। नमः सवित्रइ
त्यादिमन्त्रेण। एवमहोरात्रं पूजां कृत्वा नाम्नोपश्याग्यं पिबेत्। प्रातः कलशादिपूजोपस्करं विप्राय दत्वा
तेन सह तैलपक्वेन नामिषमलवणं पारणं कुर्यात्। एवं प्रतिसप्तमी मुपोष्य वर्षान्ते सशर्करं सकलशं
सोपस्करं शयनं गां च गुरवे दद्यात्। हिरण्यार्थं दत्त्वोद्यापनं कुर्यात्। अस्याविशेषकर्माणम्। महाभारते
महाभारते। वैशाखमासे द्वादश्यां पूजयन्मधुसूदनम्। अग्निष्टोममवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति। विष्णुपू
जापन्नइयेतेषा। अस्याश्च निपात कालो भवति। ज्योतिःशास्त्रे। भानुमेषेकनेचन्द्रः सिंहस्थोपगुरुमङ्गलो।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द्वादश्यां माधवे शुक्ले व्यतीपातस्तदोच्यते। वृहन्मनुः। श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके। स्त्वमावेद्रवि
वारेण व्यतीपातः स उच्यते। चतुर्दश्यां यदा योगो व्यतीपातेन शार्ङ्गपा। तदा पुण्यतमः कालो गङ्गायामतिदु
र्लभः। तथाष्टम्यां यदा याङ्गो व्यतीपातस्तदैव तदा। गङ्गायां दुर्लभं स्नानं संयोगोस्यन्तिदुर्लभः। इति योगे
तत्कालव्यापिनी ग्राह्या। नारदीये। उदयव्यापिनी दैवे पित्र्ये मध्याह्निकी स्मृता। पारणे मरणे नृणां ति
थिस्तत्कालिकी स्मृता। स्कन्दपुराणे। अभ्यङ्गे चो दधिस्नाने दन्तधावनमैथुने। जाते च निधने चैव
८० तत्कालव्यापिनी तिथिः। मन्वादौ पुण्यदे ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः। व्यतीपाते यवे धन्यां तत्कालव्यापिनी तिथिः। ८०
नक्षत्रेव संप्राप्ते तत्कालव्यापिनी तिथिः। जनने मरणे भ्यङ्गे दधिस्नाने दन्तधामने। तिथिस्तत्कालिकी
ज्ञेया पारणे देवनेतथा। यात्रादिमङ्गले कार्य्ये तत्कालव्यापिनी तिथिः। अतो यस्मिन्काले पुण्ययो
गो भवेत्तत्रैव स्नानदानादिकं भवेत्। स्मृत्यन्तरे। फलप्रदं विवाहेषु संक्रान्तिग्रहणेषु च। पुत्रजाते व्य
तीपाते दानं भुवनियानृत्यम्। व्यतीपाते न्नमोजनं निषिद्धं। स्मृतके मृतके वापि ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः।
गजच्छायां व्यतीपाते च्चान्नभुङ्नरकं व्रजेत्। अत्रापि तर्प्पणस्याद्भुतं सर्वदाने हारकत्वा मि। छायागजस्य व्यतीपा

तकालइत्यादि। तर्प्पणं पञ्चावद्धि दातव्यम्। अत्र गवादिदाने नन्दादिग्राह्याः। वैशाखशुक्लचतुर्दश्यां नृसिंहावतारः।
सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या। दिनद्वयेन ध्याप्तौ वंशतः समव्याप्तौ परा। विजनव्याप्तौ अधिकव्यापिनी। दिनद्व
ये व्याप्त्योपन्नैवो न्तु शा। चतुर्दशीव्रतं नित्यं काम्यं च। वैशाखीकृत्यमाह। इपं कृत्यादिः। पद्मपुराणे। मेषस्थे
क्रममारभ्य तिथिः पञ्चत्रिंशद्दुनमा। सर्वयज्ञाधिकाः पुण्याः पुण्यास्वेता उदी जाः। विशोजनखतास्तिस्त्रः
पितृणामतिदुर्लभाः। ततोऽपि पूर्णिमा पुण्या माधवी माधवप्रिया। यस्मादहं हकल्पस्य तिथिना धाम
ह्माकृत्वा। पुनानारायणो नास्या मादिदैत्यो विमोहितो। हिनरग्या क्लोमधुरवैव पृथ्वी वसमुद्धृता। ब्र
योदश्यां चतुर्दश्यां वैशाख्यां वादिनत्रयम्। प्रातः स्नातः सुनियमः सर्वपापैः प्रमुच्यते। ततः प्रभृति वि
प्रेन्द्र विशेषादिह पूर्णिमा। कल्प्यादिः पावना ख्याता कल्पयोगस्य मानिनी। विशेषादिह दानव्यासि
नामधुसमन्विताः। धर्म्मार्थकामम् ... दीर्घायुर्दुरितजयहेतवे। वैशाख्यां पूर्णिमा स्यात्कृतिलान्द
धारि ... दू मानि पु। तिलाभक्षयितव्यास्वतर्प्पेवा ... तिलैः। आजन्मनमुद्द ... पापं नवघुमः।
सुवर्णतिलयुक्ते स्युग्रास्तलान्स्नमपञ्चवा। तर्प्पयेद्दपात्रे सग्रस्तहत्यां व्यपोहति। देवीपुराणे। इन्द्राग्नि दैवते
ब्रह्मणे पूर्णिमायां विशेषतः। पूजां कृत्वा भवेद्भूत्सान्निध्यनाब्रोरसंशयः। इन्द्रादिदैवते वैशाख्यां वैशाखापुता

महाशाखी। पूजा दुर्गायाः। सुवर्णलाभं कृत्वा तु सखुरं कार्मुमार्गवम्। तिलैः प्रच्छाद्य योऽदद्यात्तस्य पुण्यफलं
शृणु। ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकाननम्। चतुरन्ताभवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः। कार्मुमार्गवे कृत्ति
मृगचर्म। पाद्मे। वैशाख्यामथ शान्ताया वा भोजयेद्ब्राह्मणान्दश। शिवप्रीत्यै वस्त्रमेधस्य फलमाप्नो
ति मानवः। तत्रैवाप्यवैशाखीं च त्यामग्नौ तिलोदकम्। विप्रे भोजनं च त्वा भक्त्यादेनुसदक्षिणाम्। ये
न्नित्यं भापेपेनुत्स्य व्रतस्नातस्य भूसुतानिन। तर्पिताः पितरस्तेन तेन विष्णुः समर्चितः। योऽश्वत्थमथ वैपि
ष्टीनो देवास्तेनेव पूजिताः। दारिद्र्यरोगदुःखानि पापानि सुबहून्यपि। तुलसीतन्तेनेन्द्रियं नोग तिरिवस्
रीतकी जलधेनु च यो दद्याद्वैशाख्यां विष्णुतत्परः। त्रपातनमपि देवानां स व्रतं पूतसंशयः। मान्द्रुपि
णि तहायेत्र स्वर्णा हायु तु तत्स्वगः। जलधेनुं समाश्रित्य मुच्यते सर्वपातकैः। दश पूर्वान्दशान्वंश्यानात्मानं च
नार्यपिने। जलधेनुप्रदातृभ्यो वैशाख्यां विधिना यये। राक्षरा फलतां भुवलरा कूपा न च छत्रिका। त्रपा
द्यद्विंतायेभ्यो धन्यास्ते कीर्तिता नराः। मणिकोदककुम्भो श्वपक्व। मृन्मयं मिनकम्। यः श्रयछौतिवे
शाख्यां सोऽश्वमेधफलं लभेत्। दुर्लभा हि महानद्यो माधवे मासि [illegible] समृशाः। ततोतिदुर्लभा गङ्गा नर्मदा

८१ वापमातुजा ॥०॥ इति श्रीमद्भिन्नहीन्नामस्तनीजीवना। पर्णाधिनविनिमुखबोधे धर्म्मतत्त्वे वैशा ८१

रवपमानुजा ॥०॥ इति श्रीमन्द्विनहीन्नामस... पूर्णाधिन... महाभारते। ज्येष्ठामूले च यो मासमेकभक्तेन संक्षि
खविधि... नीपः पञ्च वः। अथ ज्येष्ठकृत्यम्। महाभारते। ज्येष्ठामूले च यो मासमेकभक्तेन संक्षि
पेत्। ऐश्वर्यमतुलं [illegible] श्रेष्ठं पुमान्स्त्री वा दगच्छति। निदाघकाले पानीयं पस्य निष्कृत्य वारितम्।
सदुर्गाद्विजमध्ये श्रेष्ठं न कदाचिद्वा सुपात। छत्रोपानहपोदीनाज्ज्येष्ठमासि हि ज्ञोत्तमाः। सत्यपफल
मा... नाक्लोकेरगच्छति। ज्येष्ठामावास्यादेशावाराहं त्रिसावित्रीव्रतम्। त्रिभिस्त्र वटमूलेवृत्त
सहिता सावित्रीपूज्या। इयं पूर्वविद्धामध्यान्हव्यापिनीयास्या। ग्रस्तवेवर्त्तैः। भूतविद्धानकर्तव्या
दर्शीपूर्णाकदावन। वर्ज्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम्। अत्रपाद्येर्गास्कान्दमुक्तम्। साप
नान्हव्यापिनीयास्या। व्रतोपवासनियमे घटिकैकापदा भवेत्। सातिथिस्सकला ज्ञेया पित्र्ये चा
पनान्हिकी तिथ्या वस्य तिनिश्चितम्। पाद्मे। मासि मासे क[illegible] दिवसे स्याद्दर्शविधानतः।
तस्यान्नित्यपितृभ्यो यज्ञानेधन्याः स्वर्गगामिनः। सोमो सते। वनस्पतिगते सोमे यस्त्या न यस्तु का
रयेत्। गावस्तस्य वनस्पति त्रिखिनकाः नार्जिता ऋपि। वनस्पतिगते सोमे पञ्चभान्यस्तु वाहयेत्
पितरस्तस्य न [illegible] हेशावर्जनि। यस्य यावनस्पतिगते सोमे परिछिन्द्यात्तनायी तु धः चन्द्रमाद्यो

२न१

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मितस्तेन सत्वहत्यां समविन्दति। तत्रैव। देवार्थे तुलसीच्छेदो होमार्थे समिधस्तथा। इन्दुक्षयेन दुष्येत ग
वार्थे तु तृणस्य च॥ इति सर्वामावास्यासु। अत्र तत्कालव्यापित्वम्। तावेदिन्दुदिने महापुराणा।
अत्रैव तन्मुक्तेमश्वत्थपूजा। भविष्ये॥ अमावास्यायदायापासोमवारयुताभवेत्। तस्यामश्वत्थ
मारित्यपूजनीयोजनार्दनः॥ इयमपि तत्कालव्यापिनी॥ ज्येष्ठशुक्लद्वितीयायां बुधावतार
स्तत्र तत्पूजोक्ता। तदुक्तानोनित्यउपवासः काम्योऽन्येषाम्। ज्येष्ठशुक्लतृतीया रम्भाख्या।
सा पूर्वविद्धा ग्राह्या। युग्माग्निकृतभूतानामिति कथनात्। रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां
८२ परतः शुभामिति कथनाच्च। अस्यां गौरीपूजनं रात्रौ कदलीमूलेनेति पापोपारणम्। स्मृत्यन्तरे॥ ८२
शिष्योक्तामेव सर्वासामुपोष्या व्रतचारिणी। निष्पन्नोपारणं कुर्याद्दिना शिव चतुर्दशी मृदके
पाद्धृतं तनीपार्यानु पीपुक्ता वेत्सोपोष्या। ज्येष्ठशुक्लदशमी दशहरा। सा कुजबुधहस्तव्यतीपा
तवृजस्यन्यैकन्यादन्द्युक्ता महापुण्यातिथिः। इयं पूर्वपनयोर्यत्र योगबाहुल्यं तत्र ग्राह्या।
ज्येष्ठेमलमासे सति तत्रैव कार्या नात्र शुद्धमासापेक्षा कार्या षष्ट्यस्य मर्त्येऽधिकफलनासाधीतः

अत्र गङ्गां षोडशधा धूपपुष्पदीपगन्धकुसुमान्दद्यात्। दशभ्यो द्विजेभ्यो दश नैवेद्यमेवादद्यात्। पूजितायां
न्तु गङ्गायां पूजिताः सर्वदेवताः। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पूजयेदमनापगाम्। भविष्ये। चतुर्भुजां त्रिनेत्रां
च सर्वावयवशोभिताम्। रत्नकुम्भसिताम्भोजवरदाभयकराम्। श्वेतवस्त्रपरीधानां मुक्तामाला
विभूषिताम्। ततो ध्यायेत्स्वरूपां च चन्द्रायुतसमप्रभाम्। चामरैर्वीज्यमानां च श्वेतच्छत्रोपशो
भिताम्। सुप्रसन्नां सुवदनां करुणार्द्रनिजान्तराम्। सुधाप्लावितभूपृष्ठामार्द्रगन्धानुलेपनाम्। त्रैलो
क्यनमितां गङ्गां देवताभिरभिष्टुताम्। दिव्यरूपविभूषां च दिव्यमाल्यानुलेपनाम्। ध्यात्वा जलेयथा
शोक्तामत्रोपामपिपूजयेत्। तथा कार्त्तिकवाक्ये तिकाम्यानाथ न तोपि च। व्रतपुनारो॥ ज्येष्ठस्य
शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्मृता। तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानं चैव विशेषतः। यां कांचित्सरितं प्राप्य
सलभैस्तिलोदकम्। मुच्यते दशभिः पापैर्महापातकसन्निभैः। तिलोदकं पितृभ्यो दत्वा। यत्र नदी मा
त्र स्नानेनैव पापफलयोभवति किं पुनर्महानदीषु। विशेषतो गङ्गायाम्। तथा ज्येष्ठसितेपक्षे दशमी
हस्तसंयुता। हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता। दशपापानिपद्या॥ कायिकं वाचिकं मानसं कर्मजं।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दुर्भोजन-जनापवाद-दुःस्वप्न-ग्रह-दुरुपदेश। इहजन्म-पूर्वजन्म-संभवानि। ज्येष्ठशुक्लदशम्यां तु यदि भौमदिनं
भवेत्। ज्ञेया हस्तर्क्षसंयुक्ता सर्वपापहरा तिथिः। वाचस्पतिमिश्रोऽप्येवं तिः राख्ये॥ ज्येष्ठे मासि क्षितिसुत
दिने शुक्लपक्षे दशम्यां हस्ते शैलान्निर्गता जह्नुकन्या मर्त्यलोकम्। पापान्यस्यां हरति हि तिथौ सा दशेत्या
हुनाप्याः पुण्यदेयादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य। स्कन्दपुराणे। गङ्गास्नानासितेपक्षे दशमी हस्तसंयुता।
हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृता। दशपापानि यथा। भविष्ये। परद्रव्येष्वभिध्यानं [ ] मनसा
निष्टचिन्तनम्। वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम्। पारुष्यमनृतं चापि पैशुन्यं चापि सर्वशः।
असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम्। अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः। परदारोपसेवा च ८३
कायिकं त्रिविधं स्मृतम्। ज्येष्ठशुक्लैकादशी निर्जला। निर्जलमेवेनामुपोष्य त्रिविक्रममभ्यर्च्य द्विजेभ्यः
सोदककुम्भं दद्यात्। निर्जलं जलपानरहितम्। महाभारते। अभ्योनावैशाखाद्दश्यां ज्येष्ठमासि त्रिविक्रमम्।
गवामयनमवाप्नोति स्वःस्वरोभिश्च मोदते। भविष्ये। यमुनासलिले स्नात्वा पुरुषो मुनिसत्तम। ज्येष्ठ
मासस्य मलेपक्षे द्वादश्यामुपवासकृत्। एकादश्यामुपोष्य गां विधाय द्वादश्यामित्यर्थः। समभ्यर्च्याच्यु

क्रायोमाषाढे भगवान्हरिः। भुजङ्गशयने शेते यदा क्षीरार्णवे सदा। तदा तत्प्रतिमा कार्या सर्वलक्षणसंयुता। सु
स्वापयोग्य पर्यङ्के शैलमद्रिः सुधा चतुर्भिः। ताम्रारकूट रजते तथा वज्रपटे पृथुना। लक्ष्म्या उत्सङ्गहस्तेन विन्यस्त
चरणाम्बुजे। नानाविधोपकरणैः पूजा च विधिपूर्वकम्। उपवासस्य कर्तव्यो नाभिज्ञागरणं तथा। द्वादश्यां
पारणं कुर्याद्द्विजभोजनपूर्वकम्। त्रयोदश्यां तथा नृत्यं वाद्यगीतं निवेदयेत्। चतुर्दश्यामुपोष्याथ पूर्णिमा
स्यां पञ्चेद्धरिम्। वामनपुराणे। एकादश्यां जगत्स्वामी शयनं परिकल्पयेत्। शेषाहिभोगपर्यङ्के कृत्वा संपूज्य
यादवः। कृत्वोपवित्रकं चैव समभ्यर्च्य द्विजान्। अनुज्ञां प्राप्य तोऽप्य द्वादश्यां प्रयतः शुचिः। लब्धापीताम्बरः
स्वस्ति निद्रां समानयन्। त्रयोदश्यां ततः कामः स्वपते शयने शुभे। कदम्बानां सुगन्धानां च कुसुमैः परिक
ल्पयन्। चतुर्दश्यां तथा यक्षाः स्वपन्ति सुखशीतले। सुवर्णपर्यङ्के कृते सुखास्तीर्णे सुप्रधाने ततः। पौर्णमास्यां
सुमानाथः स्वपते चर्मसंवे। वैयाघ्रे गजराभारं संरक्तु [illegible] यचर्मणि। ततो दिवाकरो नाम संयाति तत्र कर्क
रम्। ततोऽसौ नारायणो भवते [illegible] नेत्रपद्मानि लोचनम् मयेशुभे। तत्र स्वपिति लो
कानां दर्शयन्मार्गमुत्तमम्। [illegible] कर्मा द्वितीयोत्थापि [illegible] सुता। विनायकस्य तु [illegible] सर्वसर्वेन ८।

षष्ठ्यां स्वपिति वस्त्कन्दः सप्तम्यां भास्करस्तथा। नवम्यां कमलालया दशम्यां भुजगेन्द्र
स्तु स्वपन्त्येवाम्बुभोजनाः। एकादश्यां तु कृष्णायां भगवानच्युतः स्वपन्निति। इति वाक्येनैकादश्यामेव शयने नेतः पन
वाक्ये विकल्पदर्शनत्वात्रान्यथा भवति विकल्पस्तु कल्पभेदात् ज्योतिः शास्त्रे वेशाखे मासि द्
श्यते। यथा तत्र माकाराभात्र हरिशयनं तथा न पूर्णिमायामिति। ज्योतिः शास्त्रं यथा। माधवेशा
खाढ्वुजगवलिता कुम्भनाथा सुषिन्नो देवो दैत्य प्रवीभमनपतु पीवद्देकालसुपः। अन्तः शय्या
८५ पैरिशात तनुर्यौगनिद्रा मुपैति तावद्वर्षैः समयपडुजितो ब्रह्मणो भाषितेन। एकादश्यां तु शु
क्लायां कार्त्तिके मासि केशवम्। सुप्तं प्रबोधयेद्रात्रौ कुम्भवासप ज्ञोनः। इति शुक्लपूर्णा
रुत्रावचनादेकादश्यामेव शयनम् उत्थानं विधानात्। शयनमुत्थानं चैकत्वमहतः। विष्णु ८८५
धर्मोत्तरे आषाढ्यां शयने दत्त्वा श्रीशापे ऽगशायिनम्।। आषाढशुक्ले द्वादश्यां वि
वर्ज्य पशुलोकमहीयते। शयनदानं शय्यादानमित्यर्थः। एकादशी द्वादशी युग्मे व्रतं वक्ष्य
नमुक्तरूपम्। युग्माभावे द्वादशी प्रथमवरणेन तत्र योगे वाके विदिच्छन्ति। इदं मलमासे

न्पर्णैः ८

नकार्यम् चतुर्दश्यां द्वादशीयुक्तेति वचनात्। तत्रानुराधायोगस्तु उत्तरफलम्। अत्र पानमपि जलादीनां निनिद्रम्
स्मृत्यन्तरे।। मत्स्यपुराणे मद्गुस्थाने मत्स्यार्व्वपनिवर्तने। फलमूलपयोहारैर्हरिशयनं समाप्येत्।। त्वस्यां द्वादश्या
मनुराधायुतायां पारणनिषेधस्तत्रप्रथम चरणमनुराधया द्वादशी युतं विहाय तद्वर्जन योगेन पारण ज्यानहि
दुर्ल्लभपति। प्रयासमत्स्यनेते।। स्त्राभाकोसितपञ्चस्पमे श्रवणे रेवती। सङ्गमेन हि भोक्तव्यं द्वादश्यां द्वादशीं हि
नेत्।। अत्रैकं सन्न यहणे न तत्तन्मासानां पहणम्। छन्दोवत्। एकदेशे न समुदायोगम्यत इति न्यायात्।।
रेवतीसङ्गमइत्यत्रापि पदद्वय समासवृत्तेर्द्वित्रिवचनेष्वपि विरोधाकथनात्। मैत्राद्यपादे स्वपितीह
विष्णुर्वैश्व्यमध्ये परिवर्ततेव। रेवत्युपान्ते विजहाति निद्रां मत्रान्नभोजी भवतीध तोनः।। अत्र एष्व
नानाजुद्वादशीयोगेषु अन्नभोजी पारणकृत् व्रतीनः इति निर्ण[redacted]। द्वादशी द्वादशान्तपादिति
पाठात्। उपान्त्ये तृतीयचरणादारभ्य मानभ्यचतुर्थान्तं यावत् मैत्रेर्जय रेवत्यादर्जेतायां रेवती
त्यजेत्। द्वापने रेवत्यास्याकस्नेषु स्नवरणं त्यजेत्। अत्र द्वादश्याः संक्षेपत्विन व्रतस्यान्यथानुराने
वाहुल्ये ऽत्र मात्र पारणं द्वादश्यामेव। पानं अनुयोगोति क्रमे। चालिता नसिता यस्मात् पापो विदुद्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रीरिताइति। केचित्त्वत्रैवशयनादिकंचर्मसंशन्ति। तच्चैकादश्यां संभवपनम्। नतु दशमी द्वादश्यादिपनम्। तन्निषी
नकत्वानित्यत्वात्। व्रतेतिथिमूलमेव। नूनं न्न योगेसतिन ह्यधिकम्। नतु न्न न्नेणेवतिथिमूलत्वम्। प
पावैरात्री कानिवृत्यादौविशाखाकृत्तिकादियोगे मूहत्वम्। न तद्भावे तिथिनाम् हत्यादिनिर्णिते।
तद्वच्छयनपरिवृत्तेनोत्थानि। अस्यामेकादश्यां चतुर्मास्यव्रतारम्भः। अपेयपमानम्भः शुक्लस्यादेन
काप्यिः। अत्रशोदेस्मिन्द्वितीयाद्यारम्भः। ङीनीकुसुममालाभिर्विष्णुं संपूज्य तद्ग्रेव्रतग्रहणम्। तेषु
व्रतेषु स्नानवर्णेशाकत्यागः। भाद्रे दधित्यागः। आश्विनेनेन्नत्यागः। कार्त्तिकेद्विदलत्यागः। अद्विदलानि
८६ यवगोधूमशालिस्वरणादिकन्दादीनि। ब्रह्मपुराणे॥ एकादश्यां तु शुक्लायां संक्रान्तौ कर्कटस्य वा। ८६
आषाढ्यां वा नरो भक्त्या चतुर्मास्यव्रतक्रियाम्। मत्स्यपुराणे॥ आषाढादिषु वै पश्चु वर्जयेन्न
खकन्तनम्। वार्त्तिकेवचतुर्मासान्मधुसर्पिर्घृतघटम्। कार्त्तिके हेमसंयुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत्॥ शि
वव्रतमिदं प्रोक्तं शिवलोके महीयते। एतदेव गोनाव्रतम्। मांसत्यागव्रतं भोजनफलत्वमुद्दिश्यम्। तत्रैव।
महाफलानि यस्त्यजेच्चातुर्मासे द्विजातये। हेममानिकानि केदद्यात्समयेनाच्चितानि च। एतत्फलव्रतं नाम [illegible]

[illegible]विष्णुलोकफलप्रदम्। तत्रास्या मौननः [illegible] वासमाह्यघृतकुम्भकम्। वस्त्रयुग्मं तिलक्षटं ब्राह्मणाय निवे
दयेत्। लोकं सारस्वतं याति पुननावर्त्तिदुर्लभम्। एतत्सारस्वतं नाम रूपविद्याप्रदायकम्। इत्याद्येवं स्मिन्त्याग
व्रतफलानि नन्दि [illegible] निव्रतानि तु द्दशातः प्रोच्यते। अत्र शुक्रबीजफलानि नाजमाषजनजीरमूलक
कूष्माण्डवदनीधात्रीनिम्बतो पटोलेन्दु दण्डादीनि। चातुर्मास्येद्भवान्येतानि नवीनानि कन्दादीका
दीनि विष्णोतुत्थानावधिवर्ज्जयेत्। अत्रैतानि कृतानि। दीपदानेन भस्मत्वं गुडत्यागान्मधुनस्वनः
तैलत्यागात्सुन्दनता योगाभ्यासान्मोक्षः। ताम्बूलवर्ज्जनाद्योगः घृतत्यागेन्नावण्यम्। शाकपत्राशना
द्योगः। मर्मिशयनात्सु नित्यम्। एकान्ननाद्धर्म्यपदम्। नखलोमधारणात् उरुस्नानू फलम्। मौना
दव्याहताज्ञा। भूमिभोजनेनलभ्यपत्यम्। त्रिनादितासुकानिः। नक्तकालभोजनात्स्वर्गः। पत्रभोजनात्
तुल्यं नेत्रफलम्। प्रातःकालस्नानात्सूहेतीर्थावगाहनम्। तीर्थस्नानात्मन फलम्। रत्नामाजाउमोर
म्भः कान्तिभ्यांविस्मरणेनम्। विप्रभोजनमन्नदस्तुदानगोभूहिरण्यादि दक्षिणायथाशक्तिउपकल्पिता
विष्णुंसंपूज्यदेयाः सु। आषाढे आर्द्रास्थे सूर्य्ये निवादकरोदुक्रमे। चत्रादिनाशपती [illegible] त्वमुद्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

धारणं स्त्रह्मणानां तु द्विजस्य करोति वृद्धि । आषाढपूर्णिमायां गोकोकिलाव्रतम् । सा सायाह्नव्यापिनी ग्राह्या ।
अत्र शिवशयनम् इदं मन्वादिरपि । एतदपि पूर्ववत् । अस्यां व्यासपूजोक्ता । एषा त्रिमुहूर्तापि ग्राह्या ।
सोपि निर्णयः । आषाढ्यामस्तमुपैति सूर्ये तिथिं मुहूर्तत्रयवाहिनीं च । धर्मेषु कृत्येष्वखिलेषु पूर्णा
वदन्ति तां कालविदः पुराणाः ॥ इति माधवीये ॥ आषाढीकार्तिकीमाघी तिथयः स्मृतयस्त्रयः सम्भवाः । अत्रैव
दानतो याति पतनो न्यूनतां गताः । इयमाषाढी चतुर्मासहाज्ञा हि भविष्यपुराणे । आषाढस्य पौर्णमा
स्यां यो विधिवत् पूजयेत् शिवम् । सोश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते । आषाढ्यां पौर्णमास्यां च ८९
८ पादपद्मं द्विजो नरः । सोपि समनुभावं समवाप्नोति । आषाढे दशम्यादिसंहारपूर्णिमायां मूलेनकृतम्
न श्वेतेन चर्न्यादिदानम् ॥ इति मतद्वितीयद्विजनिनामसुश्री जीवनाथपणपिरविमुखबोधधर्म
नौपनकृत्ये आषाढमासकृत्यं नाम पञ्चमः परिच्छेदः ५ ॥ अथ श्रावणमासकृत्यम् । महाभारते ।
श्रावणं नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् । यत्र तत्राभिषेकेन पुष्पेणार्चयते । यत्र तत्र त्रिमेगं यमेवा ।

स्कन्दपुराणे ॥ श्रावणे सापि यो मासे नैवेद्यं तणे न्द्रपायसेना पत्यमताभ्यो निधनवानभिजायते । श्रवणाम
निकेत निवासः । अन्नदीप्ताचपित्रर्चनम् । स्नान पत्रवाद्यदितव्यम् । श्रावणस्य शुक्लद्वितीयायाम रूपस
पनवूतम् । मत्स्यपुराणे ॥ श्रावणस्य द्वितीयायां कृष्णायां मधुसूदनः । क्षीरार्णवे सलक्ष्मीकः सदा
वसति केशवः । अशून्यशयनं नाम द्वितीया संप्रकीर्तिता । तस्यां सम्पूज्य गोविन्दं सर्वान्कामान्समश्नु
ते । अत्र लक्ष्मीनारायणपूजा । नक्तमन्नाद्यलवणमाननम् । प्रभाते तौ सम्पूज्य सोपस्करां शय्यां
गोमयतःसूत्रमापुनां दद्यात् ॥ द्विजदम्पत्य पूजनं भोजनान्नं दक्षिणादानम् । अनेन विष्णुपदप्रभिः ।
चातुर्मास्ये द्वितीयास्वेवं व्रतकोप्येवमेकादशीके विसर्जनम् । इयं चन्द्रोदयव्यापिनी चेन्न द्वा पूर्वा पुनाने त्वत्यनु
नापूर्णा । ग्रनिपक्षु द्वितीयास्याद्वितीया प्रतिपद्युतेकपनात् । प्रतिपद्युतां परेह्नि परदिनस्यां त्रिदशकार्ये
नो च द्वितीया नतीया युतो योष्मा पूजा दोषकर्तव्या । युग्माग्नि कृतुभूतानां मिथि निगमवचनात् । वचना
न्तरमपि । तिथिर्निर्णयो वृहस्पतिः एकादश्यष्टमीषष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी । त्रयोदश्यमावास्या उपोष्याः
स्युः परेण [illegible] चिना । एतन्मैठीन स्विरपिद्वितीयाप्युक्ते उन्नाः । कृष्णे पक्षे मासस्येतिवारसितेनपि ॥ प्रति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पक्षं मुख्या कार्य्यापरस्यां तपनाह्निकी । पौर्वाह्निकी तु कर्त्तव्या द्वितीया नादृशी दिने । इति स्कन्दपुराणोक्तेरु
पवासप्रयोगवाक्यम् । अत्र हरिपूजा चन्द्रोदयव्यापिन्यां प्रोक्ता ततो नक्तं वदिषम् । कर्म्मलोपस्य पःकौ
स्तिलिखनात् । अस्यां नक्तभोजनेन मनैत्रोक्ता नत्वव्रतमुक्तेन तूपवासस्तत्र एव प्रति पृष्ठता । अन्योप
वासे पूर्वैव । भविष्येपि । अशून्यशयनेनाम द्वितीयां शृणु भारत । यामुपोष्य न वैधव्यं स्त्री याति धराधि
प । पत्नीवियुक्तः स्वनतो न कदाचित्प्रजायते । कृष्णपक्षे द्वितीयायां श्रावणे मासि भारत । इन्दुमुख्यानयेन्द्रौ
ज्ञः श्रुत्वा प्रकमलापतिम् । श्रीवत्सधारिन् श्रीकान्त । श्रीवास श्रीपतेऽव्यय । गार्हस्थ्यं मा प्रणाशं मे यातु
९८ धर्म्मार्थकामकम् । लक्ष्म्या न शून्यं वरद यथा ते शयनं सदा । शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथात्र मधुसूद ९८
न । फलानि दद्याच्छेतनोऽत्र भीष्टानि जगत्पते । नक्तं व्रतान्ते प्राप्य तु ते हरिं भुञ्जीत वाग्यतः । आत्मरगाप्यदि
तीयेऽह्नि शय्यां दद्याद्वदक्षिणाम् । फलानि राघवेन प्राप्तानि प्रातर्दद्यानि । उपोष्येत्युक्तोपोष्य मुपा
सनम् । नक्तं भुञ्जीतेत्यत्र विधादितिवा बृहस्पतिः । श्रावण कृष्णैकादशी शुक्लैवमान्या । शयनी बोधिनीमध्ये
या कृष्णैकादशी भवेत् । सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचनेति दर्शनात् । अत्र सौधनाथनम् । श्रावणामा

वास्या पार्वणे स्याद्धि तिथिः । तावेत्युक्त्यादित्रयपयोगिनी महाफला । तिस्तु पुराणे । अमावास्या यदा पुष्यसर्प्यन्ति
त्रयपयोगिनी । अष्टाविंशतिकान्तदानत्रिमामानि पितृणोऽर्पिताः । योगोयं माघादावपि पुष्येवस्यातेदेवेनत्क्लोवेदि
तय्या । श्रावणशुक्ले चतुर्थी मधुस्त्रवाख्या । सा परयुता ग्राह्या । अत्रोपवासो गोनासिपुत्र पञ्चमिका पूज्या । श्रा
वणशुक्लचतुर्थी गणेशव्रतम् । सा पूर्वयुता पूज्या । श्रावणशुक्लपञ्चमी नागपञ्चमीसंज्ञा । मा चैहति श्रा
पनयुता ग्राह्या । अत्र गृहाभ्युपपक्षे नागान्विलिख्य चन्दनपुष्पदूर्वाङ्कुराक्षता गन्धादिमोदकादिनैवेद्यैः
पूज्याः । कुलदेशाचारान्यथा हेलेत्यायाः भविष्यपुराणे । श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप । द्वारस्यो
भयतो लेख्या गोमयेन विषोल्बणाः । पूजयेद्विधिवद्धीमान् दधिदूर्वाङ्कुरैः कुशैः । गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानां
च तर्पणैः । ये तस्यां पूजयन्तीह नागान्भक्तिपुरस्सराः । न तेषां सर्पतो
वीरभयं भवति कुत्रचित् । अत्र नर्मदायां नागकन्यायाः पूजा स्मरणं च । देव । नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदा
यै नमो निशि । नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पतः । नागा वासुकिसापाश्च । स्मरन्तु नु ते । यान्तु कस्ता
न्तकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः । ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ । पञ्चम्यां पूजयेदेतानन्तं च महा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वलम्। इयं पञ्चमी षष्ठीयुता तु रूपा। तस्मात्विहायोक्त नवस्तृतीयायुक्तां चतुर्थीमनुपूज्य नाम्या। स्यात् पञ्चमी पूर्वयुता
नाप नागचतुर्थ्यां गामिस्तुनगादिह्युक्ते। शुक्ले पक्षे तिथिरेषा पस्याः पूरितानवि॥ ख्यापन्नो निःषिध्योसृ
पस्यामस्तमितो नविः। उस्तवेवते। पञ्चमी चम कर्तव्या पञ्चम्यां तु नागोरक्षा। ने हि षष्ठी नागविद्धा कर्तव्या तु अन्य
वत। इतिकाम्यमेतद्व्रतं पञ्चमस्य व्रतचतुर्थी युता पञ्चमी कार्या। युगमृतीनां चतुर्थी पञ्चमी वेधः। एकादशी
तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका। उपोष्याः परसंयुक्ताः परा पूर्वेण संयुता। पुनाएताभ्यो यायापःपन्नास्तास्ताः पूर्व
युताः कार्याः। एकादशी पराहादशीसैकादशी कार्या। नवम्यष्टम्यां सप्तमी षष्ठ्यां चेति पक्षमायां पञ्चमी चतुर्थ्याः
५५ पौर्णमासि प्रमोसप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी। प्रतिपन्नवमी चैव कर्तव्या सम्मुखी तिथिः। सम्मुखी स्व ५५
ग्रवर्तमाना पूर्वयुता पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता। अपनात्तु कर्तव्या पुत्रपौत्रविवर्द्धनी। अप
नाच्यन्याप ञ्चमी सम्पूर्णा कार्या। तत्वेना गौतमः। पञ्चम्यां तु सितेपक्षे समुत्तिष्ठन्ति पन्नगाः। पञ्चम्यां च
सुधादेवी या नानाहृद्वतायुता। चनाहृणाप्ययातचसाधूपानागसंयुता। पञ्चमीनन्दया विद्धा कर्तव्या
समाहितैः। हस्तनेत्रचसंयुक्ता नागास्तत्र तु पूजयेत्। भविष्योत्तरे। पञ्चमी तु परा श्रेष्ठा चतुर्थी घटिका

द्वयम्। हानौ तु श्वयमापूज्या वृद्धौ वा गामिनी तिथिः। चतुर्थीपदि सम्पूर्णा पञ्चमी वृद्धिनद्वयम्। उदयादा तु पूर्वेण तिथिः
पूज्या राजन् शनैः उदयादित्युदयव्यापिनी पनाशनैः स्वल्पापि पूतास्यापि देशानीत्यात्र न पना भूलभनुगाम्।
अस्मिन्पक्षे सामाकादिन वान्नम्। श्रावणशुक्लैकादशीमुपोष्य द्वादश्यां श्रीधरं सम्पूज्य सोऽकस्य ... व
दत्वा दधिव्यागव्रतं गृहीत्वा पारणं कुर्य्यात्। महाभारते। गृहे नात्रेण द्वादश्यां श्रावणे श्रीधरायेति पञ्च
परमवाप्नोति विमानस्यं प्रमोदते। दधिव्यागेतत्वेन वनीतादीन दोषः। अस्यामेव पवित्रारोपणं पूर्णिमायां वा
विस्वावेपज्ञोपवीतन्दद्यात्। श्रावणशुक्ल चतुर्दशी पूर्वविद्धा कार्या। मधोः श्रावणमासस्य शुक्लापात चतुर्दशी।
सानाद्विव्यापिनी यास्या नात्याः शुक्ला करा व न। पवित्रानोपणे विधा प्रश्चावणे न भवेद्यदि। कर्णिकपवधिः
श्रासु कर्तव्य मिति नानदः। देशाखे मदनानो पः स्यान्मधौ विद्वतापदि। पवित्रमदनानोप्रे पूर्वोक्तास्तिथि देवता। अत्र
स्वेष्टदेवता पूज्यते जनैः। श्रावणपूर्णिमायां छान्दसमुपाकर्म्मोक्तम्। तिथिनिर्णये। पूर्वाः पूर्वाः शिव दुत्रा
सावित्री श्रावणी वटः। तस्माद्धेर्वीचतस्त्रः ... एताः पूर्वाः पूर्वाः प्रशस्ताः। शिव शिव
नात्रि पुत्रोतस्यैतिरोजः। चतुर्थी स्कन्दषष्ठी सावित्री सिष्पन्दरी। वट इति द्विवचनम्। श्रावणी पूर्णिमा।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तन्मासेषास्त्कृत्तीयाहृष्टोभाद्रशुक्लाष्टमीवह्नन्नाग्न्येव शयनमारोहिणीपूर्वाषाढावृश्चिस्तरोका
त्रिकार्त्तिकशुक्लपेत्रपूर्व पञ्चयोदश्यो। श्रावणीपूर्णिमासीसमूह्यस्यापदा भवेत तदोदकोस्ता सा।
नान्यदादोषभराङ्कृदित छन्दसामुत्सर्गोपाकर्मचातिपिका ध्यम। प्रथमा नभस्यम। एतन्नाधि
मासेपिधेयम्। पाद्मवचनम्॥ अध्यायानामुपाकर्म्म श्रावणीश्रवणेपिवा। हस्तेनौषधिभाद्रेवाप
ञ्चम्याश्रावणेपिवा। पौजमासस्यनोहिण्यामष्टकायामथापिवा। जलन्नेछन्दसांकुर्य्युरुत्सर्गं
विधिवद्वहिः। अर्वीजनर्षि अध्यापावेदानोजामुपाकर्म्मपदं पेदिनः पूर्णिमायां कुर्य्यति सामवे
दिनोभाद्रमासिहस्ते कुर्वन्ति यजुर्वेदिनः पर्वणि। अस्यापूर्णिमायाम ऋग्वेदिनः श्रावणे श्रवण
नक्षत्रे। तथाभा द्रेश्रवणेनोविन्यसनेदिनाम्। हस्तेभाद्रस्यसामवेदिनाम। यजुर्वेदिनांपूर्णि
मायांस्वाध्यायानुपाकर्मक्रियाकुर्मीत्यानपुनः पक्षे। श्रुतिद्वयेपुनोकाध्यानोह्नन। १००
दुसंयुता। पवित्रःपरा रोतदृष्टो दृष्टाद्धशस्यते। पचोपाकर्म्मणोमध्यासहसंक्रान्तिवर्जिता।

सि.९२

ग्र:।

गर्गः॥ अर्द्धरात्रादुनरत्नायेनसंक्रान्तिर्ग्रहणंभवेत्। उपाकर्म्मनकर्त्तव्यंपनृतस्वेच्छदोषकृत्। वेदोपाकरणेप्रा
प्तेकुलीरेसंस्थितेरवौ। गर्गस्त्वाह नकर्तव्यं कर्त्तव्यंसंस्थिते [illegible] नर्मदोत्तरभागेतु कर्त्तव्यंसिंहयुतके।
कर्कटेसंस्थितेभानावुपाकुर्य्याद्वदक्षिणे। उपाकर्मतुकुर्वीतकर्कटस्थेदिवाकरे। हस्तेनपुस्तकंपञ्चम्यांश्रा
वण्यांश्रवणेपिवा। उत्सर्गोपाकृतंपरस्परारम्भाः प्रथमोवुधैः। नकर्त्तव्योःस्तगेशुक्रेवालेवृद्धेतथागुरौ।
ग्रहसंक्रान्तिरहिताःस्मृतिपर्वकनाः समाना। परविद्धाउपादेयाऋग्यजुःसामशाखिभिः। भाद्रश्रावणयोरिति
वसिष्ठः। अर्द्धरोजपंपस्तस्मिन्मासेतुनभवन्तिचेत। तदाभाद्रपदेमासिश्रवणेन दिहेष्यते। श्रवणोपन
पुनर्पुनरापन्न। धनिष्ठासंयुतंकुर्याच्छ्रवणेऽमपद्भवेत्। तत्कर्मसफलं विद्यादुपाकरणसंयुतम्। वृद्धग
र्गः। यदिस्याच्छ्रावणंपर्वग्रहसंक्रान्तिदूषितम्। स्यादुपाकरणंकर्मपंचम्यांश्रावणस्यवा। हस्तयु
तायामासंक्रान्तिर्ग्रहणंवापिपौर्णमास्यांयदाभवेत्। उपाकृतिस्तुपंचम्यांकार्यावाजसनेयिभिः।
मनुः। श्रावण्यांप्रौष्ठपद्यांवा उपाकृत्यर्थयाविधि। युक्तश्छन्दांस्यधीयीतमासान्विप्रोर्द्धपंच
मान्। सार्द्धमासचतुष्टयमित्यर्थः। अत्र पूर्वाह्नव्यापिनीदिनद्वयपूर्णिमातदानेतिरीयाः
पराग्राह्याः। वाजसनेयिभिस्तुपूर्वैव। पर्द्वयेपदिकेकुर्युः श्रावणेनेतितीदकाः। वह्वृचःश्रवणेकुर्युः।

गृहस्थं कामिवर्जिते। वह्वृच क्रमवेदिनः स्मृतिः। श्रावणी दुर्गा नवमी दूर्वा चैव हुताशनी। पूर्वविद्धा तु कर्तव्या
शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्। एतद्वाजसनेयिनामुपाकर्म पूर्वविद्धायामेव। यजुर्वेदिनामाश्वलायनीयानामुपाकर्मोक्तं
कात्यायनसूत्रं यथा। श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वा छन्दांस्युपाकृत्याधीयीतेति। आषाढ्यां वा
सप्तम्यां तन्त्रे चोपाकर्म यथोक्तं स्वगृह्यविधिना कार्यम्। यदि श्रावण्यामुपाकर्म तदा पौषे तैष्ये वोत्सर्गः
सर्गः कार्यः। यदि भाद्रपदे तदा माघशुक्ल प्रतिपदि उत्सर्गः स्यात्। भाद्रपदश्रावणमासि तिथिवचनात्। तदुपक्र
मं ये जानन्ति समाप्तात्। मनुः पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः। माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे संप्राप्ते
प्रथमेऽहनि। यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः। विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं यद्वाप्येकमहर्निशम्।
१३१ अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत्। वेदाङ्गानि तु सर्वाणि कृष्णपक्षे तु संपठेत्। मनुः उपाकर्मणि १०१
चैवोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम्। कुर्वीत ब्राह्मणः स्नानं देवानृषीन्पितॄंस्तथा। यथा पुनर्नाम्ना चैव शाखले
धारणीतले। संप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये। स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः। ततो देवानृषींश्चैव तर्पयेत्पितरं तथा। उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च। ऋषी
न्दर्भमयान्कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः। गोतमादीन्ऋषीन्सप्त कृत्वा दर्भमयान्पुनः। पूजयित्वा यथाशक्ति

१:२

तर्पयेदुदकं सम्यक् मुद्धरेत्। गोतमभरद्वाजभारद्वाजवैजवापनशाण्डिल्यकौण्डिन्यवानार्याः सप्तमाः। अस्यामेव भद्रान्ते
नं सिद्धार्थहेमपट्टसूत्रैः पोट्टलिकां कृत्वा करमूले बन्धयेत्। अपराह्णे रक्षाबन्धनात्। तत्र विधानं
नात्रावधि। तस्यां भद्रायां त्याज्यायां तदुत्तरदिनेऽपि न दोषः। अस्यामेव हयग्रीवावतारस्तस्मात्तं पूजयेत।
काम्यमुपोषणमपि सप्तर्ष्युपायम्॥०॥ इति मगद्विज हरिरामसुत श्रीजीवनारायणशर्मविरचिते सुख
बोधे धर्मतत्त्वे श्रावणमासविधिर्नाम षष्ठः पटलः॥०॥ अथ भाद्रमासविधिः। महाभारते॥ प्रो
पर्याप्त मासमेकाहारो भवेन्नरः। भगाय संकुलस्फीतमैश्वर्यं प्रतिपद्यते। भाद्रकृष्णद्वितीया
यां मृत्युशयनम्। भाद्रकृष्णतृतीया कज्जली संज्ञा माचरेति। सा परा ग्राह्या। गोत्रीपूजाव
कार्या। भाद्रकृष्णचतुर्थी बहुला संज्ञा। अत्रापराह्णे गोपूजा कार्या यवगोधूमान्नम्। सा याह्न
व्यापिनी ग्राह्या॥ दिनद्वये तद्व्याप्तित्वे पूर्वा कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्येति वाक्येन। कर्मणोपस्पर्शः
कालः इति वचनादपि। भाद्रकृष्णषष्ठी कुशग्रहणम्। तत्र कुशग्रहणं मूले गोत्रीमहाराग
णेशस्कन्दानां पूजनम्। सायंह घिप्पभोजनमपराह्णे तैलम्। पनासीनः। नागविद्धा तु याज

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ष्ठीशिवविद्धा तु सप्तमी। दशम्येकादशी विद्धा हन्ति पुण्यं पुराकृतं। तत्र सनोजकालिकायां तिथिभास्करः। नागविद्धा
पि कर्तव्या षष्ठी पौनागा आगमे। कृत्ये भाद्रपदे षष्ठी नागविद्धा कुर्यान्नयेत्। इति नक्तभोजनप्रसंगे। इयमेव ह
लषष्ठी। सा सप्तमीविद्धा कार्या। जन्मसुव्रतोः शिवावाक्यात्। व्रतोपोजनानुक्रमः। मान्यविवा न युता वेदतिपुराणा। भाद्रकृ
ष्णसप्तमी शीतलाव्रतम्। सा सपूर्वा ग्राह्या। भाद्रकृष्णाष्टमी केजारिन्मतेन मुख्यादिमासत्वेन श्रावणाष्टमी
मन्वादिरियम्। इयमेव जन्माष्टमी। अस्याः कृष्णावतारः। सा द्विविधा। जन्माष्टमी जयन्ती च। केवलाष्टमी जन्माष्ट
मीः। रोहिणीयुता जयन्ती। पुनरर्धरात्रान्तेप्येष पक्षः षड्विधा। पूर्वदिनार्धरात्रव्यापिनी। परदिनार्धरात्रव्यापिनी
१०२ पूर्वार्धरात्रयोगिनी। परार्धरात्रयोगिनी चेति भेदात्। उभयदिनार्धरात्रयोगिनी पञ्चमी षष्ठी क्रमः। आसां १०२
निर्णयो यथाक्रमं विलिख्यते। पूर्वदिने योगाभावे परार्धरात्रयुक्ते परास्ते परार्धरात्रयोगे पूर्वार्धरात्रयोगो ग्रा
ह्यः। कर्मकालव्यापित्वेन। कर्मणो यस्य यः काल इति वचनात्। पूर्वे परार्धरात्रयोगे परार्धयोगो ग्राह्यः।
केवलापाएव। किं पुनर्नवमीयुक्ते भिवचनात्। अन्यथोस्ति यदि नक्षत्रयोगे महत्त्वम्। पूर्वदिने योस्ति व्योपवा
सयुयोगे लभ्यते तामुपोष्य रोहिणीः पूजा कार्या। अत्र कृष्णजन्मनि जयन्ती नद्यन्तर्गताष्टमी कार्या। नानयोर्भे
देनोपोषणभेदः। अनयोरुपोषणमेकमेव। पारणे तु विशेषः। तद्व्याख्यानेषु यथा। ब्रह्मपुराणे। अष्टमी
स्व.नं
पदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे। अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोसौ देवकीसुतः। भारावतारणार्थाय जत्रियाणां
जयाय च। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पूज्यो यशोदा देवकी तथा। गन्धमाल्यैस्तथा धूपैर्यवगोधूमसंभवैः। सुगोरसैर्भ
क्ष्यभोज्यैः फलैश्च विविधैः पृथक्। नान्नोपजागनः कार्यो नृत्यगीतसमाकुलः। विष्णुधर्मे। रोहिणी तु
यदा कृष्णपक्षेष्टम्यां द्विजोत्तम। जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः। यद्बाल्ये यद्वकौमारे यौव
ने वार्धके तु यत्। सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु। तत्क्षालयति गोविन्दं तस्यामभ्यर्च्य भक्तितः। होमजप्या
दिदानानां फलं च शतसम्मितम्। संप्राप्नोति न सन्देहः फलं यन्मनसेप्सितम्। उपवासश्च तत्रोक्तो महा
पातकनाशनः। अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलया वा यदा भवेत्। जयन्तीति पूर्ववत् स्नानकुमाने। श्राव
णस्य तु मासस्य कृष्णाष्टम्यां नराधिप। रोहिणी यदि लभ्येत जयन्ती नाम सा तिथिः। तस्यां यत्र देवकी
सूनोर्जयन्तीसंभवं व्रतम्। कर्तव्यं वित्तमानेन भक्त्या भक्तजनैरपि। अकुर्वन्याति निरयं यावदिन्द्राश्च
तुर्दश। स्कन्दपुराणे। अर्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत्। तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम्।
प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता श्रावणस्यासिताष्टमी। वर्जेद्वर्जेत्तु कर्तव्या नुष्टेयं कपालिनः। यदिह द्विदिने गुरुरात्रे
छान्दसत्वात्।

ति॰

वाष्टमीतस्यांतेतामुपोष्यापरेद्युस्तिथिभान्तेपारणमुक्तम् । यथा । तिथिनिर्णयविरुद्धत्वाद्दर्शस्मृतिसमुच्च
यः । अष्टम्यांरोहिणीयुक्तायांतत्कालव्यापिन्यामुपोष्यकामुपोष्यामन्वादिनिर्ण्णयतवाक्यम् । जन्माष्टमीस्कन्दजयन्त्यादिपूर्ववत् । ज
चतुर्दशी । एवंविद्धाप्रकर्तव्यातिथिभान्तेपूर्वविद्धानकुत्रचित् । जन्माष्टमीस्कन्दजयन्त्यादिपूर्ववत् । ज
न्माष्टमीरोहिणीवशिवरात्रिचतुर्दशी । पूर्वविद्धैवकर्तव्यातिथिभान्तेचपारणम् । जयन्तीशिवरात्रिश्च
कार्य्येभद्राजयान्विते । कृत्वोपवासंतिथ्यन्तेतदाकुर्वीतपारणाम् । अर्द्धरात्रात्किंचिद्व्याप्तमीतदुपरि
अष्टमीरोहिणीयुताभवतितत्स्मृतिवाक्यम् । काश्यांविद्धापिसप्तम्यारोहिणीसहिताष्टमी । तत्रोप
वासंकुर्वीततिथिभान्तेचपारणम् । अनेनवाक्येनद्वितीयदिवसेर्द्धरात्रात्प्राग्व्यापिन्याष्टमीरो
हिण्योपद्विभवतस्तदाकर्थंपारणम् । यथा । तिथ्यन्तयोर्यदाछेदोनक्षत्रान्तमथापिवा । अर्द्धरा
त्रेतदाकुर्य्यात्पारणंत्वपरेहनि । अनेनवाक्येनतिथिभान्तापेक्षयाएकान्तनापेक्षयावापारणम्
द्धरात्रेप्युक्तम् । किंपुनस्तद्द्वादिनादौ । स्मृत्यन्तरे । याःकाश्चित्तिथयःप्रोक्ताःपुण्यानक्षत्रयोगतः
तान्तान्तेपारणंकुर्य्याद्रोहिणींश्रवणंविना । अतएकान्तनापेक्षापिमुच्यते । यदिपूर्वविद्धार्द्धरात्रेऽष्

प्र॰

मीद्वितीयेर्द्धरात्रेरोहिणीनिशीथव्यापिनीप्रातरष्टमीसंयोगमनुप्राप्यभवतितदापूर्वविद्धामष्टमीमुपहायपरो
मीद्वितीयेरोहिणीनिशीथव्यापिनीप्रातरष्टमीसंयोगमनुप्राप्यभवतितदापूर्वविद्धामष्टमीमुपहायपरो
हिणीनवमीयुक्तोपोष्याष्टमीस्यात् । स्कन्दपुराणे । उदयेवाष्टमीकिंचिन्नवमीसकलायदि । बुधवारे
णसंयुक्ताप्राजापत्यर्क्षसंयुता । अपिवर्षशतेनापिविधितेवानवाधिमो । चेतयोनिगतानादृयेतत्वंनाशि
तेनरैः । येःकृताभाद्रमासस्यरोहिणीसहिताष्टमी । मुहूर्तेनापिसंयुक्तासंपूर्णासाष्टमीभवेत् । किं
पुनर्नवमीयुक्ताकुलकोट्यास्तुमुक्तिदा । जयन्तीबुधवारेणसोमेनवविरोधतः । त्रुष्यतेदेवयोगेन
तामुपोष्यमहत्फलम् । इदंवाक्यंमुहूर्तव्यापिन्यामष्टम्यामेवयदिनोहिणीभवेत्तदासंकल्पंपात
तरर्वकृत्वाव्रतंकुर्य्यात् । मुहूर्तव्यापिन्यष्टमीस्यात्मुहूर्तैकव्यापिनीकृत्तिकातदुपरिनवम्यांयदि
रोहिणीतत्रोपवसेदष्टमीयोगाभावात् । अष्टम्यन्तेचपारणम् । वाक्यान्तरम् । नपुण्यावाष्टमी
प्रोक्तानपुण्यानोहिणीस्मृता । अद्धरात्रेतयोर्योगंपुण्यंवापेक्ष्यतेनृभिः । तिथिनिर्णये । नोहिणी
पुताकार्य्यापूर्वावायदिवापरा । नोहिणीनहितापूर्वातदन्तेपारणंभवेत् । पुण्याष्टमीनोहिण्योदिन
द्वयार्द्धरात्रव्यापिन्योतदोत्तरेकर्तव्ये । सर्वथासप्तमीविद्धासात्याज्यासर्ववैष्णवैः । उपोष्यानवमीयुक्ता

उपोष्यानवमीयुक्तातद्युक्तपुष्करेस्फुटम्। वक्तोनीयात्रपत्तेनसप्तमीसंयुताष्टमी। सकान्तापिनकर्त्तव्या
सप्तमीसहिताष्टमी। अष्टम्यांनोहिणीयोगेमध्यनात्रेदिनद्वये। तदोत्तनैवकर्त्तव्यानपूर्वात्वेषनिर्णयः।
भाद्रकृष्णनवम्यांनन्दायाजन्म। साष्टमीयुतोपोष्या। असमाप्तेव्रतेपूर्वेनवकुर्य्यात्तदन्तरम्। इतिसंश
येऽतेनाष्टमींसमाप्यनवमीव्रतमुभयमकानाम्। अस्यांदधिहारिद्रादिक्रीडा[illegible]श्रीतपेकार्य्या।
दानानिदेयानि। रोहिण्यांमहाफलानि। तथास्मृतिः। प्राजापत्यद्वितीयेचमुहूर्तेऽष्टमवेधयदि। त
दाष्टयामिकंज्ञेयंप्रोक्तव्यासादिभिःपुना। तन्त्रोपवासपूनम्। उपवासास्तव्रागान्ते। सम्पूर्णामात्राभि
१७०४ धानाच्च। तिथिवत्सानदानादिकर्म्मस्वेवमेव। हेमाद्रिदशानाद्। भाद्रासितैकादशीयुक्तैवमोन्या। द्वा २०४
दश्यांहृष्टीकेशोपिपूजनम्। भाद्रामावास्यांकुशानामुत्पाटनमुक्तम्। मरीचिः। मासेनभस्यामा
वास्यातस्यांदर्भोच्चयोमतः। अयातयामास्तेदर्भाविनियोज्याःपुनःपुनः। नभसीतिदर्शनात्तन्मा
सत्यादिपंमन्वादितिथिः। अत्रपाद्येरणस्नानमुक्तम्। पितृपुत्रारण्ये। अमावास्यापिदामेवचविश्राद्धस्व
तियोगिनी। तदाष्टवाजिकी। नमामापान्तापितनो। द्विताः। उपेषाःपुनर्वसुनक्षत्रयोगेप्यवम्। कस्यांदिद्यपयो

ग्वरात्। भाद्रशुक्लपक्षेपुष्पनक्षत्रेच्छन्दोगा[illegible]नामुत्सर्गाटयंकर्म। गोभिलः। अथप्रौष्ठपदेमासिनि
त्यप्रयोगेवसंस्थिताः। छन्दोगाभिलताःकुर्युपातनोत्सर्गिकींक्रियाम्। ततःप्रभृतिसूर्व्वेजां छन्दसामनु
दीनाम्। हस्तेनयावत्संयुक्तमुपाकरणवासनम्। शुक्लपक्षेतुहस्तेनेउपाकर्म्मापनाहिकम्। इति
गर्गः। भाद्रशुक्लद्वितीयायांवेलभद्रावताः। तत्रवल्लभइपूजा। तदानधर्मानांनित्यउपवासः। अन्ये
योकाम्यःपुनःपुक्ताकार्य्येयम्। युग्माग्नीतिवाक्यात्। भाद्रशुक्लतृतीयायांहरितालिकाव्रतम्।
तृतीयांस्त्रीणांनित्यमा। हस्तयोगादेयमतिपुण्यदा। चतुर्थीयुतैवोपोष्या। सामन्तोपिनद्वितीयायाम्। अ
त्रैगौरीसपत्तिकापूज्या। यथाबृहस्पतिः। एकादश्यष्टमीषष्ठीपौर्णमासीचतुर्दशी। अमावास्यात
तीयाचताउपोष्याःपरान्विताः। अतएवचतीर्थद्वितीयायोगेनसंयुक्तायोकुर्यात्तिथिमोरीता। सावैधव्यम
वाप्नोतिप्रवदन्तिमनीषिणः। तृतीयातुनकर्त्तव्याद्वितीयापिरतान्विता। तृतीयप्रायुतातानतपूःक
रोतिनचाधमः। संवत्सरकृतेनेहनतेधर्मेणमुच्यते। तत्रैवचतुर्थीसहितायायाज्ञसात्ततीया
फलप्रदा। अवैधव्यकरीस्त्रीणांपुत्रपौत्रविवर्द्धिनी। युग्माग्नीतिवचनेनम्मापन्नेनान्यचतृतीया

उपोष्या नवमी युक्ता तद्युक्ता पुष्करे स्फुटम्। वक्ष्णी यात्रय तेन सप्तमी संयुताष्टमी। सप्तम्यापि न कर्त्तव्या
सप्तमीसहिताष्टमी। अष्टम्यां रोहिणी योगो मध्यरात्रे दिनद्वये। तदोत्तरैव कर्त्तव्या न पूर्वा त्वेष निर्णयः।
भाद्रकृष्णनवम्यां नन्दायाजन्म। साष्टमीयुतोपोष्या। असमाप्ते व्रते पूर्वे नैव कुर्य्याद्व्रतान्तरम् इति संश
येऽत्रैनाष्टमीं समाप्य नवमीव्रतमुभयमकार्यम्। अस्यां श्रीहरिद्रादिक्रोडस्थितरूपे कार्य्या।
दानानि देयानि नो हि रूपा महाफलानि। तथा स्मृतिः। प्राजापत्यद्वितीये तु मुहूर्त्ते द्विमवेध्यदि। त
दाष्टयामिकं ज्ञेयं शोभ्यास्वादिभिः पुरा। तन्नोपवासपूनम्। उपवासाः सर्वा तिथ्यो। सम्पूर्णामात्राभि २०४
१७०४ धानाच्च। तिथिवत्स्नानदानादिकर्म्मस्वेवमेव। हेमाद्रिदर्शनात्। भाद्रसिते कादशीयुक्तैव मोन्या। द्वा
दश्यां हरी केशोत्पूजनम्। भाद्रामावास्यां कुशानामुत्पाटनमुक्तम्। मरीचिः। मासे नभस्यामावा
वास्यां तस्यां दर्भोच्चयो मतः। अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः। नभसीति दर्शनात् तन्मा
सत्वादिषमन्वादिनेति। अत्रापाह्णिकस्नानादि मुक्तम्। पितृपुनाते। अमावास्यायां मे वैधिराद्धास्त्र
नियोगिनी। तदाष्टवाजिकीति अमायां निर्दिता नो द्विता। उपेष्ठा पुनर्वसु नक्षत्रयोगे प्येवम्। कस्यादि दर्शयो

गवरात्। भाद्रकृष्णपक्षे पुष्यनक्षत्रे छन्दोगा[illegible]नामुत्सर्गाद्यं कर्म। गोभिलः। अथ प्रोष्ठपदे मासि हि
स्त्ययोगेषु संस्थिताः। छन्दोगा भिन्नताः कुर्युश्चातनोत्सर्गिकीं क्रियाम्। नतः प्रभृति सूर्यजं छन्दसामनु
दीक्षणाम्। हस्तेन पावत्से युक्तमुपाकरणावासनम्। शुक्लपक्षे तु हस्तेन तैउपाकर्म्मापराह्णिकम्। इति
गर्गः। भाद्रशुक्लद्वितीया यां वल्लभ इावतारः। तत्र वल्लभ पूजा। तद्दानं धर्मार्थं नो मिश्र उपवासः। अन्ये
नो काम्यः पुनर्युक्ता कार्य्येयम्। युग्माग्नी निगवाक्यात्। भाद्रशुक्लतृतीयायां हरितालिका व्रतम्।
तृपे रजोणी। नित्येमा। हस्तयोगा दिपमतिपुरापा। चतुर्थीयुते वोपोष्या। सा सन्ध्या दिन द्वितीयायाम्। स्त्र
त्रिगौरी सपतिका पूज्या। यथा बृहस्पतिः। एकादश्यष्टमीषष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी। अमावास्या त
तीया च ता उपोष्याः परान्विताः। इन त्वेवं वतें द्वितीयां ग्रजसंयुक्तां यो करोति वि मोती। सा वैधव्यम
वाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः। तृतीयां न कर्त्तव्या द्वितीया पि दिनाद्विभो। तृतीया संयुतां तां च पूः क
रोति नराधमः। संवत्सरकृतेनेह न नोधर्म्मेण मुच्यते। तत्रैव। चतुर्थीसहिता या या च सा तृतीया
फलप्रदा। अवैधव्यकरी स्त्रीणां पुत्रपौत्रविवर्द्धिनी। युग्माग्नीति वचनेन म्मापरं नान्यत्र तृतीया

नाशेमधिष्ण्यवचनम्। एकादशीत्तृतीयाचषष्ठीचैवचतुर्दशी। एताः पूर्वयुताः कार्य्याः पदिनस्युः परेऽहनि।
भाद्रशुक्लचतुर्थीसिद्धिविनायकव्रतम्। सामध्यान्हव्यापिनीग्राह्या। मध्यान्हव[redacted]पू
जनस्याचन्द्रलिखित्वार्घ्यादिभिः पूजयेत्॥ दिनद्वयतद्व्याप्तौ पूर्वा। यतः ब्रह्मवैवर्त्ते॥ चतुर्थीतृतीयायां
महापातकनाशिनी। कर्त्तव्या व्रतिभिर्वत्सगणनाथसुतोषिणी। अस्यांचन्द्रदर्शनंनिषिद्धम्। ब्रह्मपु
राणे। शुक्लपक्षेचतुर्थ्यांतुसिंहेचन्द्रस्यदर्शनम्। मिथ्याभिशापंकुरुतेतस्मात्पश्येन्नतंसदा। नारदीय
पुराणे। शुक्लपक्षेचतुर्थ्यांतुसिंहेचन्द्रस्यदर्शनम्। भ्रमेणचलेनलिख्यति
गोभिशस्तस्तुसुधाकरमनीक्षितु। स्थितस्तुचतुर्थ्यांमघायामनुष्येनैनुपतेद्वुसः। भ्रमेणचलेनलिख्यति
१०५ व्यञ्जनोपवेशोपूर्णेष्वेटेन्द्रिपातिपस्तुकनंमनुज्यः। चन्द्रविलोकयतिभाद्रपदचतुर्थ्यांदिनामकंसत्त्वभ १०५
तेयदिशक्रतुल्यः। अतस्तुनुष्यांप्रमादोऽन्यसयतःपोद्धावेधिकावाक्यंप्रोच्चरेतुदृष्ट्वास्तुः तथया।
स्त्रीभागवते। विष्णुपुराणेच। सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहोजाम्बवताहतः। सुकुमारकमारोदीस्तवह्येष
स्यमन्तकः। भाद्रशुक्लपञ्चम्यांऋषिव्रतम्। मध्यान्हव्यापिनीग्राह्या। दिनद्वयेतत्त्वेपरा। प्रतिमा
सुमुनीन्संपूज्याकृष्टभूमिशाकेनवर्तनम्। एवंसप्तमेवर्षेकुम्भसप्तकेतान्संपूज्यसप्तब्राह्मणान्भोज
यित्वातिलान्दत्वाजलाविसर्जनंकुर्य्यात्। इयमपिनविवाहयुतानविनाराव्रतम्। तत्रसर्पपूजागोधूम

शान्तिम। न्दरमितिमुक्तिर्मान्दनम्।

चूर्णदानम्। तन्नैवेधंभक्ष्याणामिति। भाद्रशुक्लषष्ठ्यांसूर्यव्रतम्। सासप्तमीयुताग्राह्या। पूर्ववदस्या
मिराम्यः। अस्यांभास्करपूजापञ्चगव्यप्राशनम्। अश्वमेधादिकफलम्। अस्यांस्नानदानादिकंम
न्नयफलम्। कार्त्तिकेयदर्शनंच। ब्राह्मे। येयंभाद्रपदेमासिजषष्ठीस्याद्द्वतन्नभ। पुण्यपापप्रियपुण्य
हराशिवाशान्ता सुभान्नृप। स्नानदानादिकंकिञ्चित्सर्वमक्षयमुच्यते। योऽस्यांपश्यतिगाङ्गेय
दक्षिणापथवासिनम्। ब्रह्महत्यादिपापैस्तुमुच्यतेनात्रसंशयः। तस्मात्स्यात्सदापश्येत्कार्त्ति
केयंसदेवहि। त्रिःकृत्योदक्षिणामाशांगत्वापःस्नद्वयान्वितः। पूजयेद्देवदेवेशंसगङ्गेऽस्यांनिम
न्दिनमौदक्षिणामाशामितिविन्याद्दक्षिणतःपुण्यमिदंनोत्तरइतिवाचस्पतिमिश्रः। इयमुद
यव्यापिनीग्राह्या। दैवेकमुलीतिवाक्यात्। स्नानदानादिकमस्तु। भाद्रशुक्लाष्टमीदुर्वाष्टमी
साग्रदाग्राह्या। दुर्गादुर्वातथैवचेतिवाक्यात्। इयंज्येष्ठामूलयोगेपरा। काप्यज्ञान्यपापरेव। इयम
गस्त्योदयेकन्यार्केवानकार्या। मलमासेसतितत्रैवस्यात्। इदंव्रतंस्त्रीणांनित्यम्। तत्रदूर्वायांशिव
लेनशाखुनेम्। पुत्रिस्थलेदूर्वापूजनम्। अत्रानग्निपक्वंहविष्यभोजनंकार्यमिति। स्त्रीपुराणे। सिंह
स्यवोतनारूप्येतुदिनेकेतराऽहवे। मदूर्वेनोपूजितादूर्वापूजास्तुवसुतापय। कन्यागतेतुपापस्यपेक्षरूपे

दम्पतोद्भवाम्॥ विणकन्याभवेन्मातृतपैव ओजवे। व्रात्ये दूर्वाष्टमीमिष्टपूजापवित्रानोपरागंहत्ते॥ अगस्तो
नुदयात्पूर्वं निष्फलं जायते ध्रुवम्। मेनविद्धा सदा कार्या ज्येष्ठा कामप्रदायिनी। मूलविनकर्तव्या ज्येष्ठाकाम
विनाशिनी। स्नावतोवेवमासिपित्र्दक्षोनोरयेद्यदि। पुत्रकेवाक्षतपन्नेव रुजयेस्म्लोद्भवाम्। दूर्वाविद्धे
ह्रिणीपुत्रकासिवजन्माष्टमीभवेत्। विनुद्धाशनान्त्रीणां नोपवासस्तु लुप्यते। अस्यामेवमरानन्दमीव
नारम्भो॥ ग्निमाष्टम्यां विसर्जनमि॥ भाद्रशुक्लैकादश्यां हरेः परिवर्तनमुत्सवम्। श्रवणयोगे तु द्वितीयोगे
वातीवशशस्तम्। तत्राध्याह्नो द्वादश्यां परिवर्तनादिकं चाहत्वामध्यं वरणाहं पारणं कर्तव्यम्। अस्यो १०६
फम्मथम्मास्याव्रतम्। कूर्म्मावतारो नात्रैव। तत्र केरल्वम् लेकूर्म्मस्य पितरो हनेः पूजोक्ता। भाद्रसितद्वाद
१०६ श्यांवामनावतारः। अत्र वामनं संपूज्य दध्योदनकं नराधनोदानं स्योदकं दद्यात्। अत्र दुग्धयोगव्रतान्नम्भः।
नत्रपायससन्नीरं त्यजेन्न दधि। महाभानते। द्वादश्यां भाद्रमासे तु हस्ते कीर्तिपूजनम्। सोत्राम रामवाभ्रो
तिपूजासाभयतीहसुः इयमेव श्रवणद्वादशी। इयमेकादशीयुता प्रशस्ता। तुदेशद्वादशीयुतेति कथनात्।
स्कन्दपुराणे। द्वादशी तु प्रकर्तव्या एकादश्यायुता विभो। सदा कार्या नुविद्धा विसिभुजै श्रवमानवैः। दिन
द्वये द्वादशी श्रवणायोगे किं कर्तव्यमिति। त्राह। यदेकादश्यां श्रवणद्वादशीयोगस्तदेकेनोपवासः द्वयफलम्।

तत्र श्रवणद्वितीयाश्रवणांमुता। पारणम्। यद्येकादश्यां श्रवणः। न द्वादश्यां तदा पूर्वोपोष्या। दिनद्वये द्वादश्यां
श्रवणायोगे प्येवम्। यदा निशीथात्स्यूर्ध्वं द्वाविधिका नाडूपमात्रमपि श्रवणं नदा पूर्वैव। अन्यथा तु पूर्वो
एकादश्यां न श्रवणं द्वादश्यामेव तत्स्यात्तदोपवासद्वयं कार्यम्। अपवादस्तस्याने कादश्यां श्रवणयुता द्वादशी
मुपोष्य पारणं कार्यं द्वादश्याम्। इयं तु बुधवारयुता वरेति पुरुषार्थ। दिनद्वये प्युदययोगे बहुश्रवणे तदा पूर्वैव
एतत्सर्वं माधवाक्यानि। असमाप्ते व्रते पूर्वे नैव कुर्याद् व्रतान्तरम्। एवमेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषये
दितिवाक्यादेकादश्यां द्वादश्यां च कथमुपवासद्वयं स्यादिति तदाह। हिमाद्रौ स्मृत्यन्तरवाक्यम्। एकादशीमु
पोष्यैव द्वादशीमप्युपोषयेत्। न वात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः। अनेन वाक्येनैकदेवत्वेना न यो
व्रतान्तरम्। उपवासद्वयासामर्थ्ये त्वेकेनोपवासेन दोषाभावः। यथा भविष्योत्तरे। एवमेकादशीं मुक्त्वा
द्वादशीं समुपोषयेत्। उदयव्यापिनी या स्याच्छ्रवणद्वादशी सदा। पूर्वोपवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम्।
१२ रेकादश्यां व्यक्तुत्या। द्वादशीपरमपि स्यात्। तत्रैव। पाःकाद्विविधाः प्रोक्ताः पुण्यानन्तयोगतः। तास्वेव

न द्रुतं कुर्य्याच्छ्रवणाद्द्वादशीं विना। श्रवणद्वादशीप्रसिद्धौ श्रवणायोगिनी कार्या। तेन घृतेन कृतस्य फलस्यावाप्तेः।
कृष्ण उवाच। द्वादश्यास्तु विधिः प्रोक्तः श्रवणेन युधिष्ठिर। सर्वपापप्रशमनः सर्वसौख्यप्रदायकः। एकाद
शी यदा तस्माच्छ्रवणेन समन्विता। विजयासा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा। एकादशीयुता यामिया
न्विरोजः। तत्र जनार्द्दनं कृत्वा पोद्दिरोपजनः। एतस्माद्धेतोर्नेतद्भावे केवला कार्या द्वादशी स्यात्। पुण्मोप
वासे पने घृद्ध्या द्वादश्यां सत्यां तस्यामेव पारणानुक्रमम्। यदि किञ्चित्त्रयोदश्यां सत्यां द्वादशीवोपलभ्यते द्वा
१०० दश्यां पारयेत्तत्र वक्रपे तु त्रयोदशीम्। महाहानिकरा ज्ञेया द्वादशी लंघिता नृभिः। करोति धर्म्महरणम् १
मस्नातेव सरस्वती। सरस्वती नदीस्पर्शात् स्नाता तामसती लंघिता धर्म्महरणं करोति तत्पेयम्। एतस्मा
कारणाद् द्वाः श्वत्पूजे स्नान माचनेत। पित्रा पश्य पुत्र मत्या अद्य द्वादशी भवेत्। अल्पायामपि विप्रेन्द्र
द्वादश्यामरुणोदये। स्नानार्चनक्रियाकार्या जपहोमादिसंयुता। आमध्याह्निककर्माणि प्रातरेव
विधीयते। त्रयोदशीगतं त्वद्य द्वादश्यामेव कारयेत्। स्वल्पायामपि तस्यां तः सर्वं कुर्वन्न दुष्यति। आदि

अग्निस्तु पारणां कृत्वा न स्वाहुं कर्तुमर्हति। वैश्वदेवादिकं कर्म्म स्नात्वाचान्तः स्मृतः। वैश्वदेवं कुर्य्यान्न स्वाहुमिति
... लिखितम्। स्कन्दपुराणे। कलाद्विपारणां कुर्य्यान्न तं धे ... द्वा
इत्यादिना नदीयपुराणवचनम्। हेमाद्रिलिखितम्। शंकुपारणां कुर्य्यान्न तो धर्म्मेण युज्यते। पारये
द्शीं कुर्वीत अश्रा कौपारणास्या पि कुर्य्याद्दुदकेनापरम्। राकुपारणां कुर्य्यान्न नो धर्म्मेण युज्यते। पारये
दशीं कुर्वीत। अश्राकोपारणास्यापि कुर्य्याद् दक नारणाम्। स्त्रीभागवते। हनेः पादो
दुदकेनापि चरवादुर्न्न दुष्यति। आशीतानाशितायस्माद्यापो विहुद्विनीरिता। स्त्रीभागवते। हनेः पाद
दकं कार्य्यं पारणां द्वादशीदिने। पश्चात्कर्म्माणि कुर्वीत स्वल्पा चेद्द्वादशी भवेत्। इत्याम्वनीजकपापस्ता
वे: केवलद्वादशीव्रते तत्रापेवा त्रयोदश्यां पारणेऽदोजाभावः। द्वादश्यां द्वितीयदिने वर्त्तमानायां द्वादशी
व्रते तदन्त एव पारणम्। श्रवणयोगिन्यामेव तत्नाशे त्रयोदश्यामेव। तिष्यन्ते पारणां कुर्य्याद्विनाशिव
वतुर्दशीम्। तथा नान्दीयपुराणे। उपोष्य द्वादशीं शुद्धां त्रयोदश्यां तु पारणम्। त्रयोदश्यां तु शुद्धायां
पारणे पृथिवीफलम्। पृथ्वीदानफलमित्यर्थः। गरुडपुराणे। संकीर्णेते न द्वादशीव्रतपारणे। पु
त्र शाख्या समृद्ध्या पौष्ट्या द्वादश्यामुपवासयेत्। अत्र क्रतु शतपुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणाम्। पुत्रपौत्रसम
ध्यर्थं द्वादश्यामिति पूर्ववत्। कारणः। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन संकीर्णैकादशीं त्यजेत्। द्वादश्यामुपवासो त्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रयोदश्यान्तु पारणम्। एवं त्रयोदश्यान्तु पारणमुक्तमेव। व्यस्तु जीवन्तो द्विनद्वयव्यापिन्यां द्वादश्यां पू-
र्वामुपोष्योत्तरदिने द्वादश्यामेव पारणम्। स्कन्दपुराणे। शुक्लापि द्वादशी कोप्यापन्नतो द्वादशीपदि पार-
णं न तु कर्त्तव्यमुपोष्य द्वादशीमिह। त्रयोदश्यां न तैर्नित्यं धर्म्मसिद्धिमभीप्सुभिः। कलाकाष्ठापि द्वादश्या
यदि स्यादपरेहनि। द्वादश्यां द्वादशी हन्ति पूर्वस्मिन्पारणे कृते। पूर्वस्यां द्वादश्यां पारणे कृते कलामात्रायां
द्वादश्यां पारणमुक्तम्। इदमुपवासाद्यैवाव्यम्। भाद्र द्वादश्यामेव शक्रध्वजोत्थापनेन इन्द्रपूजा।
दिनाष्टकमहन्नहः संपूज्य भरणपान्ते हि सर्ज्जनम्। ब्रह्मपुराणे। इन्द्रो भाद्रपदे मासि युक्ते पक्षे तु विष्णुना।
नियुक्तः सर्वसस्यानि शोधयत्येव फलानि च। उषधीश्च जनस्तस्मादुन्नेयन्यो न पन्यपि। तद्यानानि सर्व्वा
१०८ णि वर्द्धयत्यखिलं जगत्। तस्मात्सततं संपूज्यस्तभार्ष्यस्वर्दिने द्विजे। नरराजः सा पृथ्वीयैः सानुयात्रः स- १०८
वाहनः। पटैर्भित्तिकृतो देवो नाना पूज्यो विशांपतेः। भक्ष्यैरन्नैः फलैर्मूलैर्वस्त्रैश्च विविधैः ततः। तमुद्दिश्याथ
पेटिकांस्तस्यान्ततो पञ्चजीविनः। पटैर्भित्तौ वा लिखितः सानुयानः सपुत्रो वा सानुयात्रः। ज्योतिःशास्त्रे।
द्वादशी तु परित्यैषा तिष्यां वा पत्रशास्वतः। शक्रउत्थापितो हन्ति राजानं नात्र संशयः। शक्रमुत्थापये-

शक्रमुत्थापयेद्राजा उत्तरेणैकरावन। स्ववर्गे न धनिष्ठापान्तु क्रान्ता श्रवणेन वा। द्विनाजाटे तु कन्यायां शक्रमुत्था-
पयेन्नृपः। तस्य नाम्ना धनिष्ठे तु श्रवणे वापीयते। पूर्वाषाढोत्तरानाम्ना उपोः। अभिजिच्छ्रवणाधनिष्ठासु प्रश-
स्तं शक्रनम्रकस्य। वनाऽस्मि दनुः। गुरुस्तूपपासाधीर्विप्रा नम्पयद्दन्नि... भिश्च। स्ववर्गे न द्वादश्यां कुर्या-
प्योऽन्यत्र वा श्रवणान्ते। अस्यापि विधानं वनाहमिति विसर्हिताः। विल्लन्तूनोस्ति। आवाहनमन्त्रः। एहेहि
सर्वामरसिद्धसाध्यैरभिष्टुतो वज्रधरामरेश ❀ न्द्र। समुत्थितस्य स्वरवराय पादे गृहाण पूजां भग-
वन्नमस्ते। ऐरावतस्कन्धगो वज्रहस्तो महाबलः। शतयज्ञाधिपो देवस्तस्मै नित्यं नमो नमः। वज्रह-
स्तसुनाधीशवकुनेकपुरन्दर। नजाप्सरसंभूतानां पूज्यं प्रतिगृह्यताम्। नमस्ते देवदेवेश सहस्रा-
क्षनमोस्तुते। त्वाजितफलनमस्ते सुन्दपंदेश। रनयंस्थिताम्। भवरोपांविसर्ज्जनम्। साधुसुरास्तु
नगतोऽस्तु नन्दन शतक्रतो उपहारान् गृहीत्वेमं महेन्द्रध्वज गम्यताम्। नागमात्रे तदे। नक्षत्रकस्यां मिथ्या
न्नयदि स्याद्दशमे हनि। शक्रे दिसर्ज्जयेत्तत्र नो विधि स्वाष्टमोपरि। पातयेद्दशमे वाह्नि लोकपाल पमा
न्नके। निशायां सर्वनृत्याः नाकुर्वीत कुरालयेवधि। नवमे तु दिने दृष्टो नाशाय शक्रोभयप्रदः। ततोनाद्द
न्नयाम्याद्रनिशि सुप्तो निपातयेत्। अष्टमात्पनतः शक्रे याम्यात्तस्यानुनोऽक्षतः। जेवज्रधारिणं परपाति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तेष्यांनाथ्यं दिनस्पर्द्धि। ततोभगवान्लोपामुद्राप्रानाष्टमीं नात्रिंशं च प्रेदशिन्यामपितत्रैविसर्जनंकार्य्यम्। त्रषापि
सवितरि कन्यामगस्त्यमुनेः पूजोक्ता। सिंहेनाशिस्थिताक्रौं यामेकविंशतिसेवतुर्विंशतिमेसप्तदशमेस
घृविंशतिमेवादेशकुलाचानादस्यपूजानन्तरः। एतेषुसप्तदिनाद्यंशलमेवसद्योऽलिखम्। सदावर्जीवधिर
रानाह। एकविंशतिमानभ्यसप्तविंशतिमोऽसौपावन। वनाहमिदिचोमगाद्भूजः। अस्मिन्गणदोषपापमपाकु
रुते किमुतस्तुतिर्भिर्भुवनाद्भवः। मुनिभिः कथितोस्य यथार्थविधिः कथयामि नतेन्द्रतयैव हि मिद॥
संख्याविधानान्वितदेशमस्य विज्ञापसंदर्शनमादिरोऽज्ञः। तपोऽज्ञधिन्यामगतस्य कन्यांभागैः स्वना
ख्येः स्फुटभास्करनस्य। स्वनाख्येः सप्तसंख्येः। यथातेभास्करे कन्यासंविभागैस्त्रिभिर्दिनैः। कृतोपवा १०८
१०८ सः संप्रपश्येदगस्त्यमुदितं मुनिम्। सत्रिभागैरभिनिर्दशभिनखेः सहितैस्त्रिभिर्दिनैर्नभाग। विंशद्दशानामेक
विंशतिमानम्पदशभिनरैनाशस्तुतीयोभागस्तत्रपूजानन्तरः समधिंशतिमेविसर्गइतिन्हतात।
पूर्यपदधवतिदेशयकुलात्सप्तविंशतिविंशतिभिर्नवैदिनैः कन्यामप्राप्तदेशावानाक। एतत्स्फुटयन्नाह।
मस्यपवानो। अस्तस्नात्रोदयसमपूर्वमस्यदातव्यमेतत्स्नाकरणनेता। पोवत्समाःसप्तदशाख्येवास्या
दयोधर्मप्यत्रयदन्निकेचित। अस्तस्नाकोदयेपूर्वनमस्यदातव्यम्। मप्यीदापोगेहुतीया। उदयात्पूर्वमि

स्यर्थः। तस्यसमाप्तिस्तुसप्तमेवर्षेदशनेप्राप्तेकोदाकुर्यात्। तत्रैवसप्तैवलोकानाप्नोतिसप्ताद्योन्यःप्रवर्षणं
यावदाप्नुस्यपःकुर्यात्सनत्रैलन्सगच्छति। इमंसत्तोऊमाप्नोतियोधर्मकंप्रयच्छति। द्वितीयेनभुवःस्वर्गे
स्वःत्रीकंवततःपरम्। एकमर्थमेकस्मिन्वर्षेसप्तदिनंएतमेवमन्यत्रादिवोहृष्यम्। तत्रैवजलपूजनसमय
विद्वान्कुर्यात्तस्योदयेनिशि। स्नानशुक्लंनिलैस्तहृदुत्कृष्टमात्यमन्दनोगतः। स्थापयेत्कलशःकुम्भं
मात्यामवनीपिभूमिनम्। पञ्चरत्नसमायुक्तंघृतपात्रेणसंयुतम्। नानाभक्ष्यफलैर्युक्तंताम्रपात्रस
मन्वितम्। अङ्गुष्ठमात्रंपुरुषंतत्रैवसौवर्णमत्यासनपाहृदराउम्। चतुर्भुजंविशालाक्षंस्वसुरेविभ्राप्यभान्या
निसधान्वसंयुताभिः। सकांस्यपात्रान्कृतरक्तशुक्लंमन्त्रेणैदद्यात्द्विजपुङ्गवाय। अर्घ्यमितिशेषः। उत्थि
प्यदस्याच्छत्रदेवाकुम्भनन्यत्वेतापमगदिसुरस्यः। एवंतावदघाध्यादेशेनस्तिनोव्येःखुरैर्हेममु
खीस्मुक्ताम्। धेनुंनरःकौतीमंवत्सांसवस्त्राभरणांद्विजाय। वनाहमितिकः। कौन्तेयवेः
मुनिभिःकुसुमैःफलैश्चनत्वैश्चसागरभवैःऊनकाम्बंनेख। धात्याध्वरापुनमान्मपुतेस्वभक्ष्येद
ध्यन्नतैमुनिभिःपविलेपनाद्यैः। व्यवहारोनोर्वय। कारापुण्यमपीनम्यांकृत्वामूर्तिंनत्वातुतो। यदोविन्य

३३

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पोजलां २

न्यसेन्नान्नपूर्णां कुम्भे स्वलंकृते । तामावाहनपाद्यार्घ्याद्यैर्दिभिः संपूज्योपोषितो भक्तो जागरणं कृत्वा प्रभाते जलेना
न्यसेन्नान्नपूर्णां कुम्भे स्वलंकृते । तामावाहनपाद्यार्घ्याद्यैर्दिभिः संपूज्योपोषितो भक्तो जागरणं कृत्वा प्रभाते जलेना
न्यसेत्तान्नपूर्णां कुम्भे स्वलंकृते । तामावाहनपाद्यार्घ्याद्यैर्दिभिः संपूज्योपोषितो भक्तो जागरणं कृत्वा प्रभाते जलेना

शयं गत्वा तत्र तान् स्पृश्य पुष्पचन्दनाक्षतजलैरर्घ्यं दद्यात् इन्द्रियादिगुदितायाग स्त्वाय । देश कुलत्री
सौधि नेवापि कुलत्येन तं प्रभाते संपूज्यार्घ्यं दद्यात् तत्र मन्त्रः ॥ श्वराश्च मुनिशार्दूल तेजो नाशमहामुने । सो
दके पूजिते कुम्भे सफलं वास्तु नकुतु । आगच्छ मुनिशार्दूल तेजोराशे महामुने । गेहाण गार्घ्यं मया दत्तं विस्तु
पन मोऽस्तु ते । काशपुष्पप्रतीकाश वह्निमारुतसम्भव । मित्रावरुणयोः पुत्र गृहाणार्घ्यं मया दत्तं विस्तु
पन मोऽस्तु ते । काशपुष्पप्रतीकाश वह्निमारुतसम्भव । मित्रावरुणयोः पुत्र गृहाणार्घ्यं मया दत्तमीप्सितार्थप्रदो भवा
रूप नमोऽस्तु ते । कुम्भयोनिस्तु मुने मुनीनां मुनिसत्तम । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते ॥ विरत्र स्पोऽसि भगवन् कुम्भयो १२०
१२० जपुत्रि मुनेः पुत्रि लोपामुद्रे पतिव्रते । इममर्घ्यं मया दत्तं गृहाण पतिना सह ॥ विश्व रूपोऽसि भगवन् कुम्भयो
निमनुद्र वदन्निराग्रामा स्थितस्त्वा हि विश्वकर्ता नमोऽस्तु ते । एवं दुपादीनं मत्वा घृतत्यान्नलिनि ॥ अथ
यतानो यथाईदित याः । एष दृपो ऽगस्त्यः । पननदीतकमेणाग्न्याधादिकं निवेदनीयम् । त्वधिस्तु रवतंपा
ब्रह्मा शिवो ऽसि जगतः पिता । इमां मया कृतां पूजां गृहाण त्वं सुनेश्वर । एवं संपूज्य पश्चात्कलशं निमदि
नेत द्विसजे नं पूर्वकं किरानादि केदद्यात् । भाद्रशुक्लचतुर्दश्यामनन्तव्रतम् । गौतमः । अनादिनिधनं देवं बुध
ज्ञाकानासुपद्दिसु । ततः शिवचतुर्दश्यामनन्तं पूजयेद्धरिम् । भविष्योत्तरे ॥ अनन्तभमनन्ता संघ यापहं नृ गुभह

८५

सर्वकाम प्रदं नराणां स्त्रीणां चैव युधिष्ठिर ॥ शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् ॥ तस्यानुष्ठानमात्रे
सर्वपापं प्रणश्यति ॥ इयं पत्नयुता ग्राह्या ॥ चतुर्दश्यां पूर्णिमे तिथि गमात् ॥ तृतीयेका दशी षष्ठी शु
क्लपक्षे चतुर्दशी । पूर्व विधानकर्तव्याः कर्तव्याः पत्रसंयुताः ॥ तिथिनिर्णये । चतुर्दश्यां पुष्प शुक्ला
पूर्वी कन्या प्रकीर्तिता ॥ उदये त्रिमुहूर्तापि ग्राह्यानन्तव्रते तिथिः ॥ जया योगेन यः कुर्यात्द्व
त्वायां पूजनं हरेः ॥ वह्निपूजाफलं तस्य वाञ्छेलेष्या प्रगच्छति ॥ अतो मुहूर्तमात्रापि पूर्णिमायां
चतुर्दशी ॥ तस्यामभ्यर्थनं कुर्यादनन्तस्य विशेषतः ॥ पूजा पुराणे ॥ एकादश पञ्चमी षष्ठी उभे
पक्षे चतुर्दशी ॥ अष्टादश पतनी या चतुपोष्याः स्युः परान्विताः ॥ एतद्धि वक्त्रतव्यम् ॥ इयं अमु
हूर्तव्यापिनी परा ग्राह्या ॥ भाद्रपदे चतुर्दश्यां शुक्लपक्षे विशेषतः पूर्णिमासी समायोगे व्र
तं चानन्तकं भवेत् ॥ शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः मातिवचना द्विनद्वयेत द्या
तो पूर्णा स्यात्पूर्वैव ॥ भाद्रशुक्लपूर्णिमा भाद्रपदयोगिनी महाभाद्री । अस्यां गोप्रदानेन सर्वपापक्षयः ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

इति वह्नितः ।। ब्रह्मपुराणे ।। स्नात्वं तु प्रौष्ठपदां वै कृत्वा क्रतुफलं लभेत् ।। गोप्रदानादिकं कृत्वा स
र्वपापैः प्रमुच्यते ।। अन्यास्कपूर्णिमास्कन्धाद्धं नोक्तं मद्दश्चिन्निर्द्दिष्टं तत्पुराणम् ।। तत्र प्रपितामहात्पनाद्धीनु
द्दिश्य संहक्काम्यमिति केचित् ।। ०:।। इति मगद्विजहीननामसुतः नीजीवनानायणात्मके विनार्पितेसु
खबोधे धर्म्मतत्त्वे भाद्रमासकृत्यं सप्तमः पल्लवः ।। ७ ।। अथाश्विनकृत्यम् ।। वामनपुराणे ।। तिलान्‌ स्नात्
गंधमभं दधिनात्रायसादिकम् ।। प्रीत्यर्थं पद्मनाभस्य देयमाश्वयुजे नरैः ।। त्वादृश्या देनाभीष्ट भुविंद्र १११
व्यपत्तिरूवावस्पतिः ।। आश्विनं सकलं मासं आत्मरोगेभ्यः प्रत्यहं घृदायाश्विनो प्रीयित्वा रूपवान्भवति ।।
११२ भविष्यपुराणे ।। कृत्वा वाश्वयुजे मासि विपुलं धान्यपर्वतम् ।। स्कं वर्त्तास्यं वस्त्रगंधाद्यं संपूज्य पात्रेण निवेद्य
त् ।। सा विश्वेत्सुमहायोनेर्धनभोगसमन्वितैः ।। वर्षकोटिसहस्राणि तत्स्यलोके महीयते ।। अस्त्र पुराणे ।।
त् ।। स्वाविश्वेसुमहा योनेर्धनभोगसमन्वितः ।। नजाबान्वाहनौ व्यस्वब्रह्मपुत्र स्वजायते ।। म जाग्गुष्ठः । स्क
ओपि चाश्वयुजे मासस्मेकभक्तेन सन्नृपेत् ।। नजावान्वाहनौ व्यस्वबद्रपुत्रस्वजायते ।। म. ताम्बुष्ठः । स्क
न्दपुराणे ।। योपि चाश्वयुगं मासमेकभक्तेनातिस्मति ।। नानिरूपन्तुभवे तस्य कालिः पभुणास्तथा ।।

अत्र भुक्तमासादेः ।। क्रमाादिमासत्वेन कृत्यो ऽपनयनः स्यात् ।। अत्र जो ऽशाहानि स्नाद्धस्यान्तु यकान
कामिा ।। प्रौष्ठपदीमानभ्य दर्शपर्यन्तं महाफलम् ।। सर्व्वसिन्धयः ।। ब्रह्मपुराणे ।। कन्यांगते सवितनियान्यहा
नि तुलो ऽद्य । यदा ... दिवसभो ऽद्यो केविहितकाले ऽपनयन्दीनि तीनांप्रापि स्तर्थी भो ऽद्यभवतीतिक
ल्पतरुः ।। जयकस्तु । यदिभाद्रवतुर्दश्यां कन्यां संक्रमते तथा पर्णिमादि वृद्धप्रपितामहतिथिस्त्या यदि प्रति
पदादौ तदाश्विनभुक्त प्रातिपदन्तं मा ग्रामह... स्वादेवं भो ऽद्य । कन्यास्थे ऽप्यस्य यवना: भो ऽद्योशाः स्नाद्ध
कालइति श्राद्धविवेकः ।। सूर्य्ये संक्रान्ते तुलादिजड्शीत्यंशो जड्शीतिमुखं विदुनम् ।। न ब्रतुष्मेवस्या पूर्वजे
मा विष्णुनारीणां ।। जडविंशतुभोभागे ऽन्तद्वाविंशतिभिस्तथा नु । भिथुने स्यादशो भागे कन्यायाश्ववन्तु
दशे । अनुद्धन्तु कन्यायायामस्य हानि तुलो ऽद्य । कलुभिभिनिपवंत ।। तुलादि संक्रममानभ्यै कस्मिन्
न्वेभिस्याधिकश तत्रयमेषा भवन्ति भिद्धी दशभिस्तास्कजड्शीतिमुखन्तु स्यपि भवति ।। तस्यपूर्ति
स्यानं क्रमात्मादृशे च तुलो भा इति पद्येनोक्तम् ।। तत्क्रमः धनुरमः जड्शीतिमुखवान्... शाल्तु तनद
दुत्तनवन्मनव्याः इति लन्यते ।। अतः कन्यासंक्रान्तिसमय मानभ्य भो ऽद्योशाः स्नाद्धपुराणः ।। कन्या

श्री विजभट्टिः
नि व८

गतेसवितरिनैर्ऋतिंधवलात्॥ अपरपक्षानुमोचाद्य॥ अन्यथाकन्यागतेशांशापेन्सयाभुक्ष्यपञ्चप्राप्तेःपितृ
पञ्चाप्राप्तिः॥ अत्रपुराणे॥ आश्वयुक्कृष्णपक्षेतुश्राद्धंदेयंदिनेदिने। त्रिभागहीनंपक्षंवात्रिभागंत्वर्द्धमेववा॥
तत्रप्रतिपदमारभ्यदर्शान्तंमोउशापेञ्जस्याभुक्ष्यप्रतिपदतोवापञ्चम्याद्यम्। त्रिभागहीनंपञ्चम्याद्यवा॥ पञ्चा
द्वमस्यम्याद्येवाद्विभागंदशम्याद्यवाअष्टम्यादेकाद्येकम्॥ अथवा॥ अस्यकान्वेस्यकात्रयोदश्यादर्शान्तंतुकार्य्यम्॥
भृशकोतुदिनेकमपि॥ श्राद्धकालेतुवृद्धितिलोदकंदानमपिप्रशस्तम्॥ तत्रपनःश्राद्धेपूर्णिमाद्येप्रतिप
दाद्येवा। नंदाशुक्रादिनचतुर्द्दशीभरणीजन्मभपूर्वोत्तरोहिणीमघानैवत्यादिदोषंनाविनयेत्॥ पंच
म्यादिश्राद्धेविनयोदितिजेनुपते॥ दयातिथ्यावापिनविनयेत्॥ अमायांपातेभरण्यांतीर्थेवाद्वपांपञ्च
र्म्यादिश्राद्धेविनयोदितिजेनुपते। पितृपितामहश्राद्धेसकन्नमहालयाश्राद्धेतुतिथिनक्षत्रादिदोषंनाविनयादितिकविन। पंच
श्राद्धेमातृपितृपितामहश्राद्धेसकन्नमहालयाश्राद्धेतुतिथिनक्षत्रादिदोषंनाविनयादितिकथित॥ पूर्णिमादिश्राद्धेशेयः। अत्रवि
म्यादिश्राद्धेचतुर्दशीश्राद्धंनिषिद्धम्॥ नन्दादिनिषेधस्तुमहालयातिक्रमेपूर्णिमादिश्राद्धेयः॥ अत्रापेतकेभुक्तादिमा
चवालुस्वभर्त्तातास्वभर्तृपितृभ्यो दद्यात्॥ सन्यासिनांद्वादश्यांश्राद्धम्॥ अत्रापेतके भुक्तादिमा
मत्वेनकार्त्तिकक्षयापन्ने॥ आश्विनापरपक्षत्यकथंनसमायातितदुक्तंयोगकोपीन। आजातीमवृ
षींकृत्वायःस्यात्पञ्जस्तुपवमःसपरावरपञ्चास्याकन्यांगच्छतुवानवा। नविशितिशोस॥ अत्रश्राद्ध

११२

११२

दिनेदिनेश्रुक्तोत्याश्विनेदिनमुक्तेतिथिक्षयादेकपक्षकर्त्तव्यताननाहवाचस्पतिःस्मृत्यन्तरात्। तिथिनैकेनदिव
सश्चान्द्रोमासःप्रकीर्त्तितः। अहोनात्रेणक्षेत्रेनसावनोदिवसःस्मृतः। इतिवचनात्तिथिवृद्धितःश्राद्धंतिथिपु
स्कानेतोदभवति। चतुरन्तपक्षस्मिन्नपनान्तेतिथिद्वयमग्राह्योपाह्नुगाश्राद्धंसम्पद्यते। अपरपक्षेश्राद्धाकरणे
दोषःस्मृतेःस्मृत्येकन्यांगतेश्राद्धंयोनकुर्याद्गृहाश्रमी। धनंपुत्राःकुतस्तस्यपितृनिःश्वाससपीडिताः। अतो
स्मिन्पूर्वोक्तकालेश्राद्धमावश्यकंकर्त्तव्यम्। अत्राश्विनशुक्लपक्षेपञ्चमीपर्यन्तंकार्य्यम्। अत्राभावे
दीपमालिकापक्षेकार्य्यम्। अत्राभवेतुलामध्येतवाप्यसंभवेवृश्चिकेदिनैकमपिकार्य्यम्। एवंकनलोनि
नाशाःपितरःसदेवाःशापमुग्रस्यसृजन्ति। इदंश्राद्धंनित्यंकाम्यञ्च। नित्यमत्यावश्यकत्वात्काम्यमित्यो
फलदर्शनात्। मार्कण्डेयपुराणे। प्रतिपद्धनलाभोयद्वितीयायांद्विपादप्रदा। वरार्थिनीतृतीयायांचतुर्
थीशत्रुनाशिनी। श्रियंप्राप्नोतिपञ्चम्यांषष्ठ्यांपूज्योभवेन्नरः। गणाधिपत्यंसप्तम्यामष्टम्यांबुद्धिमु
त्तमा। स्त्रियोनवम्यांमाप्नोतिदशम्यांपूर्णकामनां। वेदांस्तथाप्नुयात्सर्वानेकादश्यांक्रियापरः। द्वा
दश्यांजयलाभस्तुप्राप्नोतिपितृपूजकः। प्रजांमेधांपशून्स्वातन्त्र्यंपुष्टिमुत्तमाम्। दीर्घमायुस्तथै

स्तु।
ऽप्यषुवानः पितनोपस्पम्रताः यस्त्रोण
स्वर्प्यंकुर्व्वाणाः चूयोदशीम्।संघाम्नोतिन सन्देहः स्यादेस्वद्वापनोनरः। पुत्राः। सर्घी
वाहताः।तेनकार्य्यंचतुर्द्दश्यांतेषांत निमभीप्सिता।स्याद्कुर्यन्नमावास्यांपत्नेनपुत्रुणः पइत्नेवेदृष्टव्यम्।
न्कामानवाप्नोतिस्वर्गवानन्त्यमश्नुते। इत्याद्यन्यपुराणवाक्यमन्त्रेकाम्यश्राद्ध पिण्डदान काय्यम
इदंश्राद्धंपाकान्नेनाहुतैःकार्य्यम्।नामान्नेन।अन्यत्रहस्तोद्वाहेनवर्जपर्य्यन्तंनपिण्डदानं।चरुकामला १२३
चतुते नापिकर्त्तव्यम्।एतास्तिपेपोमहालयास्मन्ता कार्त्तिकामावास्यावद्धिगापान्वष्टकामला मातामह
त्रयीश्
१२३ त्यारस्याद्वनवदेवतंमहाद्वादशदेवतंवास्याद्भिष्ठन्तिकेचित्।पित्रादित्रयी।मात्रादित्रयी।मातामहादित्रयीचेतिद्वादशदैवतम्।पत्नीमासनाघ्योरिकम्।पिण्डदानमात्रमन्येषांगोत्रवर्गगुरुश्व
स्पादित्रयीचेतिद्वादशदैवतम्।पत्नीमासनाद्यारिकम्।पिण्डदानमात्रमन्येषांगोतवर्गगुरुश्व
सुगदुहितृपितृव्यस्वस्मातृव्यस्वसृभगिन्यपम्यादीनामपीच्छन्त्यन्ये।पतिपुत्रवत्याः स्त्रियाः केचित्।शि
ष्यनाशाद्योमहालयाःस्याद्येयोग्याल्पप्रयोगावोग्यावाभवन्ति।एतत्सन्यासिपुत्रेणाकार्य्यम्।कि
न्तुजीवत्पितृकेणाविस्तु नहिनंकार्य्यम्।तत्रार्थत्तम न्त्रावाहनाग्नोकरणविकिरपिण्डानां।अयस्व
स्वधाशब्दावर्जनीयाः।इदंमलमासेनकार्य्यम्।शुद्धविधेयम्।अत्रकेचलेभनरणीकन्ते इत्याद्युक्तं महाप

लं द्वितीयोगेततोऽधिकान्॥ इयं द्वितीयाऽशून्यसयनम्॥ अत्रपञ्चम्यादिश्राद्धं कात्यायनेनोक्तम्॥ आश्वि
नकृष्णमस्यीकपिलाप्रसिद्धा।गोहिणीव्यतिपातेयोगेमहाफला। तत्रस्नानाभास्करंनसप्तकपि
लोगोदद्यात्॥सगोडांकालिकायान्॥ अथभाद्रपदेपक्षेकृष्णेतेजष्ठीतुयाभवेत्॥ सेशयाकपिलाज
ष्ठीतिथिः परमदुर्लभा।चन्द्रोदयेयदाकृष्णांभवेत्पात्रुवनोहिणी। चन्द्रजष्ठ्यासितपक्षेसेवोपो
ष्यापलतः॥स्नानादोषना।गोमीसो नीतिवचनात्॥ इयमेवचन्द्रजष्ठीसाचन्द्रोदयव्यापिनीग्रा
ह्याः॥दिनद्वयेतत्वेपूर्वा। अत्रचन्द्रव्रतंकार्य्यम्॥ आश्विनकृष्णराजष्ठीमहालक्ष्मीव्रतम्। अस्यप्र
थमारम्भःकन्यागतेसूर्य्येनकार्य्यः॥ हस्तान्नचनाग्नोनास्याधसर्जनम्॥ प्रथमभियमवदिनेनकार्य्या॥ अ
क्रमदिनंयथा॥श्रीपतिः॥ येत्रकः स्यशातिलिपिच्छायावसानंवानरवेदवमादितेनकार्य्या॥ यः स
र्वा द्वयातितिथिअयस्यपान्स्त्रियस्य गेवपुनानिदं द्वयंवनेस्पम्। प्रथमानम्भेदोजोनान्यत्र। इयंचन्द्रो
दयव्यापिनीग्राह्या॥ परदिनेचन्द्रोदयाद्वंद्विमुहूर्त्तव्यापिदिनेवपनानोचेत्पूर्वैव॥ कृष्णापञ्चो

॥ ११४ ॥

ष्टमी चैवाष्ट्ङ्क्त्यपन्नेव चतुर्द्दशी पूर्व्ववत्। स्मृत्यन्तरे॥ महालक्ष्मीव्रतं तस्यां चास्यामुदयते शशी। यस्या
मुदयते सूर्य्यः सा भवेज्जीवपुत्रिका॥ इयमेव जीवपुत्रिका॥ इयं पत्रपुत्रा गौडा॥ वक्ष्यमाणयोर्नित्यक्ते॥
पुत्राणां वचनम्॥ अष्टम्यां नवमीयुक्तां नवम्यां वाष्टमीयुता। अर्द्धनारीश्वरं [illegible] उमामहेश्वरी तिथिः॥
अष्टमी नवमीयुक्ता महालक्ष्मी महोत्सवः। शिवशक्त्योः शिवन्द्रे त्रैपन्नयोरुभयोरपि॥ पित्रादिस्मृ
कारव्येयम्॥ अत्र श्राद्धं सौकोपस्कं महाफलम्। वर्ज्जा तुमध्येशाके सर्वं चतुर्थ्यामेव सर्वदेतिवच
नात्॥ चतुर्थ्यं स्मृकायाम्॥ गाजमार्त्तण्डे॥ संप्राप्ते भास्करे कन्यां कन्यापर्वे विशेषतः। अष्टमी त्व
ष्टका कार्य्या साकेनापि न हापयेत्॥ न कृष्णन्व ष्टकारव्या। अस्यां मात्रपूर्वकं मातृ मध्यम्ला पा
र्वनश्राद्धं न वदेवतं हादशदैवतं वा कार्यम्। अन्वष्टकाकं बृहोवन्नयाहितं पितृतया। तीर्थस्तो मुपः
पथगद्याद्न्पत्रपीतनासह। तीर्थंगयापनम्। तथाच्चदत्तत्रैत कर्म्मणीति कविसाहः इति निर्णय
सिन्धोहस्यम्॥ ब्रह्मपुराणे॥ अन्वष्टकायां गयायां प्रेतसंत्यां [illegible] मृते हनि॥ मातुः श्राद्धं
अत्र स्वमातरि जीवन्त्यां सपत्नमातृभ्यो दद्यादित्युक्तं॥ सर्वासामेव मातृणां श्राद्धं गन्धागते रवौ॥ नवम्यां

अन्वष्टकायां वृद्धौ च गयायां च क्षये हनि। मातुः श्राद्धं

७३

अत्र दशम्यादि तिथिनु महाफलम्॥ मनुः। कन्यापन्ने दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्द्दशीम्। श्राद्धप्रसन्ना
तिथयो यथोतानतथेतराः। देवीपुराणे॥ तत्रैव कथिद्देवीं पितृरूपां महोदयाम्। कन्यां नो चतुर्दशीवर्ज
पंचमी यायथा विधिः॥ नोजकेति तिथिमासाद्य यावद्वृश्चिकं गतम्। मोजक्ती पञ्चमी॥ तत्रादौ देवीप
जा ते श्राद्धं च कार्य्यम्॥ आश्विनकृष्णात् त्रयोदशी युगादिः। अत्र श्राद्धं महाफलम्। इयं मघायोगेति
फला। अत्र मघात्रयोदश्योः पृथक् श्राद्धं मिलितयोरेकत्रैव॥ देवीपुराणे॥ तत्रापि महती पूजा कर्त्त
व्या पितृदैवते॥ अन्ये पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्रो विवर्जयेत्॥ किंतु। ज्येष्ठपुत्रिणोऽनेनवाक्येन साद्धुनि
कि द्विपिनशकाः कार्य्या पिण्डदानं कर्त्तव्यमेवा परपक्षत्वात्। किंतु। केवलमघानिमित्तकेनन्तु श्राद्धे
पिण्डनाहितं ज्येष्ठपुत्रिणा कार्यमिति वाचस्पतिः॥ नन्वत्र श्राद्धं काम्यं श्राद्धपक्षं वा द्वितीनःप्रथमम्। अत्रपि
पन्नत्वान्नतिनिषिद्धम्॥ मनुः। यत्किंचिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम्॥ तदप्यक्षयमेवाहुर्वर्षासु च मघासु च॥
घासु च। अपि नः सकुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम्॥ पायसं मधुसर्पिर्भ्यां वर्षासु च मघासु च॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शंखः। प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम्। प्राप्य श्राद्धं प्रकर्तव्यं मधुना पायसेन च। ब्रह्मपुराणे।
प्रजामिच्छन्पुत्रकाम्यायां त्रयोदश्यां मघासु च। प्राक्छायो मनःप्रीता पितृं स्वापि महालयान्ते। विसृज्य यति
मानुज्येकृते शून्यं स्वकं पुनम्। नृधात्रीः कीर्त्यमुं स्ववद्ध्ब्रह्मकृतं तु स्वर्णकृतम्। पायसं पुत्र योत्रेभ्यः फा
ल्गुनो मधुसंयुतम्। तस्मात्तास्तत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन वा मधाज्यतिलमिश्रेण तथा शीतेन वारि
णा। पायसमात्रं परं गच्छ यत्कंपः प्राप्नुयान्नरः। मे जन्मात्रेणायः प्राणान्संधारय दिवा स्वपम्। पौत्रास
वेद्ये पेद्दंहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रमात्। श्राद्धं तेनापि कर्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैस्तु सम्मतैः। त्रयोदश्यां प्रयत्नेन वर्षासु
१२५ च मघासु च। नास्मात्परतरः कालः श्राद्धेष्वन्यत्र वर्तते। यत्रैव स्यात्तत्र पितरो गच्छन्त्यमृतमक्षयम्। १२५
वसिष्ठः। पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। उपासते सुतं जातं शकुन्ता इव पिप्पलम्। मधुमांसैश्च शा
कैः पयसा पायसेन च। एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मघासु च। अतो मघायां केचित्तु त्रयोदश्यां
वापन्नपन्नत्वात्तु त्रयोदश्यपि श्राद्धकरणे न दोषः। कार्यस्त्वमुष्य। त्रयोदशी श्राद्धं तु नित्यं प्रौष्ठपद्यो
भिति वर्ज्यग्रहणा पुत्रवादित्वात्। महाभारते। अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम्। मघासु

सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणायने। केवलत्वात्संयोगे महत्त्वम्। ततोपि मघात्रयोदशी हस्तार्कयोगे गजच्छाया
त्वम्। अत्राग्निफलं श्राद्धम्। स्त्रीपतिः। कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः। यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पु
ण्यैरवाप्यते। ब्रह्मपुराणे बृहस्पतिः। योगो मघा त्रयोदश्योः कुञ्जरच्छायसंज्ञकः। भवेन्मघायां संस्थे च श
शिन्यर्के करे स्थिते। यावद्योगस्तावत्ताव च्छायाशरोर्नभोक्तव्यम्। तथा स्मृतिः। स्मृतं ते मृतके वापि
यस्त्वेषोः चन्द्रसूर्ययोः। छायायां कुञ्जरस्यान्नं भुक्त्वा तु नरकं व्रजेत्। गजच्छायाव्यतीपातेष्वन्नं भु
ज्नरकं व्रजेत् इति क्वचित्पाठः। भ्रमाद्वा भुक्त्वा ततः स्यान्दापरं व्रजेत्। ब्रह्मपुराणवचनम्।
कृष्णाष्टिव न चतुर्दश्यां प्रायान्नशनादिमतानां श्राद्धमुद्दिष्टम्। वायुपुराणे। प्राणान्नशनसत्याग्निविषो
द्बन्धनिना तथा। चतुर्दश्यां भवेच्छ्राद्धं तत्परं भिः निश्चयः। मनीषिः। विजशस्त्रहतानां यदा हि तिथौ प्रास
तावाति नोम्। चतुर्दश्यां भवेत्पूजा त्वन्येषां तु विगर्हिता। ब्राह्मोऽस्यास्त्री तिथानी। एतत्तु द्वादशस्य चतुर्दशी
युकाम्यम्। अपरेऽपन्न चतुर्दश्यां नित्यमिमि वाचस्पतिः। मार्कण्डेये। युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रे
ण वा हताः। तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां तृप्तिमभीप्सता। देवीपुराणे। श्राद्धं वेणुद्विपज्ञानां जलाग्निभ्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गुणातिनाम्॥ चतुर्दश्यां भवेत्पूजा मातास्यानुकामिकी। यौवने मृतानां योऽशवस्याद्धोग्निं राहुर्ज्यपर्यन्तं यौ
वनमिति वाचस्पतिः। कामिकीति काम्यश्राद्धमेकामवाणां [illegible] भवति निःस्वम् चतुर्दश्यामेव।
स्त्रीणामपि शस्त्रहतानामत्रैकोद्दिष्टम्। न तु पुंसवत्समवयतिसहगमने मृतानाम्। आसां तु त्या
सह श्राद्धं दर्शनात्। स्मृत्यन्तराद्वाचस्पतिः। नपोजिह्वः प्रपन्थादवमानादिनाहते स्वभर्तृपित्रु
मात्रादिस्वस्तिनासांपतेः स्मृता। अवमानादिनाहतेइतिसाम्बरीकव च्छिन्नयान्वष्टकारश्राद्धव्य
तिरिक्तमिति लभ्यते। जपाहान्वष्टकावृद्धिसपिण्डीकरणादिकम्। नारीणां स्यात्पृथक्श्राद्ध
११६ मन्यत्र पतिना सह। आदिशब्दान्मृतश्राद्धगयाश्राद्धपात्रहणम्। एकोदिनापत्नपुत्रश्राद्धं वा ११६
चस्पतिलिखितम्। आनाथ्याः पश्चमे पन्ने कन्यास्तस्थे दिवाकरे। मृताहनि पुनर्यद्वै श्राद्धं दा
स्यन्ति मानवाः। तस्य संवत्सरं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवम्। कस्मिंश्चिन्मासि मृतस्य पार्वणविधि
स्तस्याप्तिथौ प्रेतपक्षे श्राद्धं स्यात्। अत्र चतुर्दश्यां करणेन दोषः। पापविन्नार्यज्ञत्वादि मरणे।
न चतुर्दश्यां कार्यम्। चतुर्दशीश्राद्धं वैश्वदेविकमेकोद्दिष्टं कार्यम्। श्राद्धविवेकगौडवाक्यं यथा।

चतुर्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सपितृणां कृते॥ तदेकोद्दिष्टविधिना कर्तव्यं शस्त्रघातिनाम्॥ अपरपक्षे मृतस्या
मावास्यायां तस्य वसेद्दैवमेकोद्दिष्टं स्यात्॥ पितामहादिहते तत्पित्रादीनाममावास्यायां पार्वणं कार्यम्। द्वयोः
शस्त्रहतयोरेकोद्दिष्टद्वयम्॥ अज शस्त्रादिहते तु चतुर्दश्यामेव पार्वणं [illegible]म्॥ यत्तु तस्यामेव शस्त्र
दिहतस्य वार्षिकमेव पार्वणमेकोद्दिष्टं वा कार्यम्॥ न तु साधुद्वयमिति॥ आश्विनामावास्यायामे
वसाग्नेः पार्वणमन्वष्टकाश्राद्धं वान्यत्र तिथिपितृतेनाकाम्यम्॥ सर्वस्वमावास्याश्राद्धसामिकं तेजानि त्यम्॥
मत्स्यपुराणे। पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य तर्पणाख्यं तु योऽग्निमान्॥ पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यात् [illegible]कु
ध्रुवमित्यनुजयेत्तथा। मनुः। पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान्। पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्या
न्मासानुमासिकम्। तिथिनिर्णये गर्गः। अहः पञ्चदशो भागो मुहूर्त इति कथ्यते। अष्टमः कुतपः स्त
त्रश्राद्धारम्भः प्रशस्यते। श्राद्धकालं तु सच्छिद्रो कुतपाल्लोकपञ्चकम्। दर्शश्राद्धे तु साग्नीनां सायान्वयो
प्यसंभवेत्। पितामहः। सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि। स्त्रीशूद्रैर्नरकैरन्यैस्त्रिभिः कार्या [illegible] कर्मास्तु
सदा कुहूः। तिथिन्नयेसिनीवालीति धिवढे कुहूः स्मृता। साम्पिपिवकुहूः [illegible] दर्शश्राद्धादिकर्मास्तु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दजः। अपराह्णश्चमावास्या श्राद्धकर्म्मणि सद्गुरः। तस्मिन्नमापदा न स्यात्तदा मध्यंदिने मनोः। यो यत्र विहितः
कालः श्राद्धस्यात्रस्वयंभुवा। तत्कालव्यापिनी सास्यात्तैव कार्य्यास्त दा तिथिः। मात्स्ये॥ पितृभ्यः स्वतिथ्यान
नं सुरेभ्यः प्रातरेव च। अपराह्णे तु संप्राप्ते पूर्वोविधिमतेन तु स्यात्। पूर्वाह्णे वै स्वकं साऽमापराह्णे तु मातृकम्।
एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्। इति याज्ञवल्क्यः। दिनद्वयेपि सम्पूर्णा स्वकालव्यापिनी भवेत्।
तदा पूर्वापि तत्श्राद्धे मातृश्राद्धे पेनास्मृता। असम्पूर्णापराह्णे तु व्यापिनी वोर्द्धिने इयम्। तदा सम्पूर्ण कुतप
व्यापिनी गृह्यते तिथिः। हारीतः। अपराह्णद्वयव्यापिन्यमावास्या यदि तुल्या स्या ११२
दूषध्वंसोपनास्मृता। श्राद्धे पराह्णगामिनी स्यान चेत्सापान्याऽतिथिः। अपराह्णस्मृतापादुपेत कमातके
यश। अनन्यकालवर्तित्वात् यो केन विधीयते। साम्ये पूर्वापरा वा पितृकार्ये पूर्वा। नृपपराह्णापितामहः।
दर्शे च पूर्णमासे च पित्रोः सांवत्सरं दिनम्। पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते। स्वकर्मकालव्यापिता
तिथिनेस्यामुभयत्रापि। तस्यां तस्यां च कुर्वीत प्रारम्भं वा समापनम्। साप तत्र न त्वेवं न तितिथि
स्तेवार्षिके मासिके वा। स्यादपराह्णोपादित्यापद्मा अधिका सो मता। तुल्या चेदुभयापराह्ण समये
पूर्वा नोवेत्पनेदा वित्ता॥ पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः। तदामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः।

११२

पिंडान्वाहार्य्यकं पिंडानामनु पश्चात्करणीयमित्यर्थः। अनुमासिकं मासिमासि करणी
यमित्यर्थः। आमिषेणामिषादिगुणविधानायेति भावः। बृहस्पतिः। आमिष
णेति मांसादिना कर्त्तव्यं नत्वृधये दिति वा॥ अपि मूलफलैर्वापी त्यादि वत्। केचित्तु
पिंडपदमात्रपितृपरमाहुः। ततः प्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञां लेभिरे॥ इति देवीपुराणवचनात्॥
अनेन वाक्येन पिंडानां पितॄणां श्राद्धं मासिकमन्वाहार्य्यमिति॥ पिंडपदश्राद्धपरमे
व पुनः तत्रायमर्थः॥ पिण्डानां श्राद्धं पिण्डदानात्मकमन्वाहार्य्यं विप्रभोजनानन्तरं कार्य्यमि
ति। मनुः। पिंडेभ्यस्त्वल्पिकामात्रां समादायानुपूर्वशः। तानेव विप्रानासीनान्विधिवत्पूर्वमा
शयेत्॥ इति वचनेन षड्ढृत्तूनां पिंडदानानन्तरं विप्रभोजनादिकं तदग्निहोत्रभिर्न कार्य्यमि
ति लक्ष्यते। तत्र सागतीनां चन्द्रक्षयनिमित्तकं प्रक्रमः॥ मार्कंडेये। दर्शस्तत्र निमित्तं वै कालश्चन्द्रक्षयं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यात्मकः॥ अत्र निमित्तवचनाद्दर्शश्राद्धस्यापि नैमित्तिकमादाय तन्मन्येषां नित्यं काम्यं च॥ अमावास्या
ष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम्॥ द्रव्यब्राह्मणसंपत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः॥ व्यतीपातो गजच्छाया
ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः॥ श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः॥ अन्यश्राद्धपक्षे वै दृष्टव्याः॥
११८ एतेषामवश्यकर्तव्यतया नित्यत्वम्॥ अमायां सर्वकामावाप्तिरित्यादिकात्यायनवचनैः काम्यत्वम्॥
कात्यायनः॥ न निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः॥ इन्दुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः॥ ११८
वास्पतौ पाशो नातिसत्वासमीपतः॥ चन्द्रक्षयमाह कात्यायनः॥ चतुर्दशपञ्चमे भागे क्षीणो भ
वति चन्द्रमाः॥ अमावास्याष्टमांशे च ततः किल भवेदणुः॥ चतुर्दश्याष्टमे याममारभ्यामावास्या
ष्टमयामो ऽभोग्यावदिन्दुक्षयस्ताव[illegible]त्स्यात्॥ अनेन वाक्येनामावास्याष्टमे यामे चन्द्रमसः
कालोत्पत्तिः॥ केचित्तु नवयामांश्च क्षयकालमिच्छन्ति। इष्टिकालमाह गोभिलः॥ पूर्वाह्णे वा

पमुख्याह्ने यदि पर्व समाप्यते। उपोष्य तत्र पूर्वेद्युस्तद्दहे यागइष्यते। उपोष्य तु पञ्चाधानादि
कर्म॥ त्रिमुहूर्ता द्वितीयायां चेत्प्रतिपद्यापराह्णिकी॥ अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शन
त॥ चतुर्दशी च संपूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी॥ चतुर्दशीष्टिरमावास्या भूतेन कृत्यादिकी त्रि
या॥ यागकालतिथिर्दैवाब्दकाले यदि दृष्यते। पर्व तत्रान्तरं ज्ञात्वा हीनपूर्वमकल्पयेत्॥
याताजपः। तिथेः परस्याघटिकास्तु याः स्युर्न्यूनाः तथैकाभ्यधिकास्तु तासां॥ अर्द्धं क्षियोऽ
व। संधिश्च संगवा दूर्ध्वं प्रावपूर्ववर्त्मना दृवेः॥ मापौर्णमासीति विज्ञेया संधिः कालविधौ ति
थिः। कात्यायनः। तथा प्रयोऽन्यहासे च वहद्धो प्रथममपरं च॥ अपराह्ने तु परात्रौ यदि पर्वसमा
प्यते। उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यते। पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिकं चरुम्॥
पूर्वाह्ण एव कुर्वीतेति विद्वान् यस्मिन् हर्षपः। पूर्वप्रहरे द्वितीयप्रहरे वा यद्यमावास्या हानिस्तर्हि
चतुर्दश्यामुपोष्य प्रतिपत्संधौ यागकालः स्यात्। अपराह्णे रात्रौ वा पर्वसमाप्तौ निस्त

श्रा

दातामुपोष्यश्चः प्रतिपद्येव यागः स्यात्। बौधायनः ॥ पर्वणो यश्चतुर्थांश आद्याः प्रतिपदस्त्रय । यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिः ॥ श्राद्धकालमाह । प्रदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् । अमावास्या क्षीयमाना तदैव श्राद्धमिष्यते । चतुर्भागा चतुर्दशी तुरीयभागमनुपूरयेत् समाप्तिं करोति अमावास्या क्षीयमाणा चेत् द्वितीयदिने नापरान्हयोगिनी तदा पूर्वेद्युः श्राद्धकालः । कात्यायनः । वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरे हनि । यामांस्त्रीनधिकान्वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥ यद्यमावास्या वृद्धिमती दिनद्वयापरान्हव्यापिनी तदा परेद्युरेव श्राद्धकालः । समाया दिनद्वयापरान्हव्यापिन्यां पूर्वेद्युरेव श्राद्धकालः । दिनद्वये परान्हव्याप्तौ मध्यान्हव्यापिन्यां परेद्युरेव श्राद्धकालः । एतद्योगश्राद्धं मासत्रयं तद्विकारकमिति स्मृतेः । एतद्वा वर्षं स्यदर्शमावास्यामतिरिक्तं । एतयोर्वर्द्धमाने वर्द्धमाने वा चतुर्दशीसंधौ श्राद्धकालः नान्यासु चन्द्रतयापद्मया । कात्यायनः । आग्रहायिण्याममावास्या तथा ज्येष्ठस्य यागो भवेत्

विशेषमाभ्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥ अत्रेन्दुर्वा ह्येव ग्रहैः व्रतिष्ठते चतुर्थभागोनकलावशिष्टः । तदन्त्ये चेन्दुर्लयमेति कृत्स्न एकं योतिश्चक्रविदो वदन्ति । तदन्ते चतुर्दश्यन्ते ऽमावास्याप्रवृत्तिः तस्यामादौ श्राद्धकालः । अपरान्हे सति संभवे नान्यथा । एवं वारं च श्मा सा विद्दित्वा क्षीणा तस्मिन् अपरान्हे चरद्यादिति विशेषात् ॥ कात्यायनः ॥ यदुक्तं तदहस्त्वेव दर्शनं नेति चन्द्रमाः । तत्तया पेक्षयक्षैय क्षीणो राजनि चेत्पापि अनेनेत्युक्तं ॥ क्षीयमानपक्षेयच्चतुर्दशीदिने श्राद्धं तदप्यमावास्याकाल एव न चतुर्दश्यां भवेत् ॥ कात्यायनः । संमिश्रायां चतुर्दश्यां अमावास्या भवेत् क्वचित् । अर्चितान्तां विदुः केचिद्गताध्वामिति वापरे ॥ गताध्वामन हो होमः ॥ इत्युक्तं तिनेक्रतीति प्रकरयन्ना ह ॥ हारीतः ॥ त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या दर्शो पूर्वापि वह्वृचैः ॥ मुहूर्त्तद्वयुभिः कार्या ग्रहष्टसामगैरि ह ॥ ऋग्वेदिभिः पूर्वा यजुर्वेदिभिः परा ॥ सामवेदिभिरनयोरन्यतरकृतवित् ॥ पूर्वोक्तकाले सति संभवे श्राद्धम् ॥ अमावास्याप्रतीकेत्तु तदन्ते वापि निर्वपेदिति कात्यायनः । तत्र तु परान्हकाले भवेच्छ्राद्धम् ॥ अमावास्याप्रतीकेत्तु तदन्ते वापि निर्वपेदिति कात्यायनः ॥ एकोदिष्टवेलायाम् पिपाविरामममावास्यायामेव । श्राद्धे प्रधानतिथित्वात् वाक्यमिदम् ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

६

नचतुर्द्दशी प्रतिपदोः क्वचित्॥ अत्र पार्व्वणश्राद्धं सर्व्वजातिसाधारणम्॥ मात्स्ये। एतच्चानुपवी
तेनापि कुर्य्यात् सर्व्वेषु पर्व्वसु॥ श्राद्धं साधारणं नाम सर्व्वकामफलप्रदम्॥ साग्नेरत्र सहायाः कोऽपि
ऽदानमात्रमुक्तम्॥ निगमः। आहिताग्नेः पित्र्यर्च्चनमपि गृह्य एव। निरग्नेः सर्व्वश्राद्धभागस्यावि
न्नपुराणोक्तविधिः कार्य्यः। श्राद्धपद्धत्वे दृष्टम्: श्राद्धभाक्तोग्न्यादिना तदभावे वनयाचाक
ज्ञामूलं दर्शयेत्॥ मात्स्ये। एतच्चानुपवीतोपीत्यादि। भार्य्याविरहितोऽप्येतद्दत्तासंस्थाऽपिस
वेदाः॥ स्त्रैः स्वमंत्रवर्जं कुर्य्यादनेन विधिना पुनः। अनुपवीती तु शूद्रः। श्रौतपौराणिकवर्ज्यम्।
कोचित्पुराणमंत्रपाठमिच्छन्ति। अस्य स्वाहा स्थाने नमः प्रयुज्यते॥ याज्ञवल्क्यः। भार्य्यारतिः १२०
शुचिर्भृत्यभर्त्ता श्राद्धक्रियापरः। नमस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञान्न हापयेत्। एवं शूद्रः सामा
न्यवृद्धिश्राद्धं च सर्व्वदा। नमस्कारेण मंत्रेण कुर्य्यादामान्नवद्बुधः। अपरपक्षश्राद्धेनापि श्राद्ध
मावमासृश्यपकं कार्य्यमेव॥ एषामावास्याह स्ताद्धे हस्तास्य चं द्रमहापुराणागजच्छायाख्या ब्रह्म
पुराणे। यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः॥ तावच्छ्रेतपुरं शून्यं यावद्वृश्चिकदर्शनम्॥

स्वंजनको नामायं यो विहारस्तस्य दर्शने च पमे। श्रोक्तानि यानि मुनिभिस्तानि फलानि वत्र। सामि
एतेन यदन्न तुलायामपि श्राद्धमायातम्॥ तत्पूर्व्वोक्तक्रमाद्बोद्धव्यम्॥ अत्रापि ख
स्युः क्षयतिथि पूर्व्वदिने जीवत्पितृकस्यापि ऐहिकस्य मातुले जीवति त्पपि मातामहस्य श्राद्धे पि
त्रुत्रहितकर्त्तव्यमुक्तम्। अमीतपितृकस्य पिण्डादिकं अत्र संगच्छापि नीनाधा।
एतदापरपक्षिकश्राद्धं मलमासे न कार्य्यम्। अमाश्राद्धं मलमासेपि स्यात्। महाल
पाश्राद्धविधिनेति। अमायां वत्सरेपि यस्य प्रेतपक्षे पावासुतः। सपिण्डीकरणादूर्द्धं न
स्योक्तः पार्व्वणो विधिः। एकोद्दिष्टापवादेन पार्व्वणं पक्ष कीर्त्तितम्। तत्र पित्रादयः पूज्याः
न तु मातामहादयः। सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं पित्रो नेवहि पार्व्वणम्। पितृव्यस्याप्यपुत्र
स्य नैकोद्दिष्टं न पार्व्वणम्॥ हस्तार्के विधिमाह। तत्र स्वक्लृप्तीदृदर्शनमुक्तम्। मगाद्धिज
वाचाहमिहिरः। हस्तगते दिननाथे पयादिरास्वस्तु तपांजलम्। पद्मपत्रमागतस्य

१२

न्विषमना तिर्वशमुपैति। स चतुर्विधः। स्फुत्यन्तनेत्रावस्यन्तिः। समन्तस्तस्तुप्रभङ्गस्ततोऽनुभङ्गो
वलभङ्ग एव च। एषां चतुर्विधानां स्वेच्छानानां संवन्द्य हेसंप्रतिलन्तनानि॥ यः कन्धरोन्न
तिन्नसास मन्वाङ्घ्रि भर्त्तिकाप्रपंसर्मन्तभङ्गः। कृष्णेनयुक्तः शिरो नसो न्नसाव भवेत्प्रभङ्गः
१२१ सितकण्ठपृष्ठः॥ कण्ठो न सीमस्यतु चैव कृष्णे स मन्तुतोप नुसितोऽनुभङ्गः। कृष्णाभवेत्कण्ठ
मुख्यः ६ गते च नखायस्याप्यसौ यवलभङ्गनामा। एषां चतुर्णामपि कार्यसिद्धैर्याप्यामवस्पूर्व १२१
मतः सौख्य॥ वराहमिहिरः। स्थूलाननुन्नतकण्ठः कृष्णगलो भङ्गकारको भङ्गः।
आकण्ठमुखात्कृष्णः संपूर्णः पूरयत्याशाम्॥ कृष्णे गलेऽस्य बिन्दुः सितकनन्त
न्तः सन्निकृष्टकृत्तिकः। पीतोऽग्रपीत इति भृशाकन्नःखवञ्जनाहृष्टः॥ स्फुत्यन्तने॥
आकारभङ्गागलमात्रकृष्णः सितानन्नः कार्यविनाशनाय। न्याघोहनिज्ञा इव सन्निका
शगो मुत्रनामा खलखंजनीरः॥ निनीन्सितः आखिवसेज्ञभन्तै कुवोऽप्यसंशति

६१

मैथुनमेति।

म॥ हजवराहमिहिरः॥ अप्यसुरभिकुसुमतजुषसलिलाशयेषु पुण्येषु कनिन्नराग
जः। मूर्ध्नि धस्मातेयानहर्म्येषु। गोगोष्ठसत्समागमयज्ञोत्सवद्विजसमीपेषु। हस्तितु
रङ्गमशालाछत्रध्वजवाम नोघेषु। हेमसमीपासिताम्बरकमलोत्पलपूजितोपलिप्तेषु।
दधिपात्रधान्यकूटेषु शोभीषा निखञ्जनः कुरुते। पङ्के स्वादुन्नाम्निगीनसम्पत्कुगामया
पगते। शाद्वले गावस्त्वाग्निः शकटस्थे देहविध्वंसः। गृहपटले र्थविभ्रंसो वध्ये वधो गुरो
भवति रोगः। पृष्ठे त्वजादिकानां प्रियसंगममाहरति स्वायुः। महिषोष्ट्रगजभुजङ्गस्थिरम
शानुग्रहकोणशर्करास्कन्दे। आकन्तकेशभस्मसु निपततन्मरणानुभयदः॥
पत्तो धुन्वन्नशुभः। पिवन्नापि वा निवाहस्यः। सत्पथिपिः। प्रशस्तो निष्फलः खंज
नोऽस्तमये। तस्मिन्निधिर्भवति यस्मिन्पास्मिंश्च बच्छर्दयति नत्र तल्ले स्तिकाः च। स्वंगारमुप
दिशान्तिपुनीषणे। यस्यन कौतुकं पननपनापरयनेऽनिवीम्। मतविकलं दिशि भोगिनिः
नः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सतुसम्मानफलदःखगः।धनमभिनिजोसमानकोविधत्ते बंधुसमागमप्रदः।नृपतिरा
पियुभयुभद्रदेशे खगमवलोक्य महीतले विदध्यात्।तेन भिक्षुसम भूपपुरुष मर्दयुभमानि
नन्दितमेमेति वृद्धिम्।।अशुभमपि विलोक्य खंजनं हि जातु सा पुरुषो नाश्रितः।।
ननृपतिरशुभसमाप्नुयायदि नादिनानि वसुपनमा सप्ठकु।।तद्दर्शने प०जोयाम
१२२ त्रैः।।स्मृत्वा नते।नीलकराठ शुभगोवस घेकामफलप्रदा।पृथिव्यामवतीर्णो
ऽसि खंजनीट नमोस्तु ते।।वामस्या शि।।अजेषु गोषु गजवाजिमहारगेषु नाग
पंकजकुशाद्रिजलेषु विशाद्वलेषु।।भस्माखिकाष्ठनखलोमतुषेष्वदृष्टो दद
ति नियतं खलु खंजनीटः।।कर्णामान्तने।विचित्रतलपा कोद्यसिद्धिर्न तुला
शक्रे हुताशे च नेयाप्येनो।।भर्पचनद्विषि कलिली भःसम ठदालये।।वायव्या
व्यां च नैरृत्ये नन्दिग्राः।।गङ्गा नावोत्तने रेशा न्यां मनराप्तु वै

का०

निगा॰दितो।लब्धराः खंजनः।स्मृत्वा ततो नते।आपांसमीपे गजमस्तके वा सूर्योदये वा
स्तराससन्निवौ वा आकाशमध्यगहने वने ध्वन्यो जनः प्रपश्यति खंजनीटम्।।नमस्कारम
न्त्रैः।।संयोगादुक्तोपतिपुत्रवृत्त्वमदृश्यतामपि शिखाद्रुवेन।।त्वं दृश्यसे प्रावृषि निर्गता
यां त्वं खंजनाश्वय्यमयानमस्ते।।अशुभदर्शने कर्मणि।।मासं न भुञ्जीत शयीत भूमौ त्रि
धनं सेवेत दिनानि सप्त।स्नायाज्जपत्तं गृह्याच्च वह्नौ पापं पुमान्खंजनमर्दयेच्च।।इति राजः।।
एतत्फलं नोऽकुरते।भवानां स्यान्मानवानां मुनयो वदन्ति।प्रवल्पयेदल्पकुलोद्भवानां
ननु दुनस्य कुलानुमानात्।हस्तस्थे केषाउशादिनानि हस्तिगोनीप्रतमृ।नारीभिर्ने नाकंन
स्थासौ शिवा रीता पूज्या।श्वत्रहस्तस्थाद नः।अदनात्रा वावे हस्तागमे पूर्वदिने नातेनदुत्तर
दिनानि भः।।आश्विन शुक्ल पक्षे कृत्यमाह।भविष्योत्तरे पुविनेद्रो रेधोम्प्यवाकाप्य।आश्विने

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मासियुद्धेतुकर्त्तव्यं नवना। त्रुवाद्गाक्रमात्स्वतिपदादौतु यावद्धुनवमी भवेत्। त्रिना नेवापि कर्त्तव्यं स
कम्यादियथाक्रमम्। लोहाभिसारेनेव नैवधूना। तावद्विजया यिना। त्रिनात्रैपत्तनात्र नाननात्रमप
पिवा। कर्त्तव्यंभूतिकामैस्तु स्वाकुनानेपासिद्धये॥ विनायकं वद्दुर्गां वन्हं हरेदेवसरित्वपनीय
दिशश्चविदिशश्चैवकुर्यात्सेनापतीस्तथा। शस्त्रा। रिवायसंथोषनाद्याद्यंकनरागानिव॥ प्र १२३
१२३ सहंपूजयेदेतउपहारैश्चदेवताः। प्रतिपत्कन्यदेवीपूजनेप्रतिपदाद्यघोउदयव्यापिनपरापपूजान
मस्मत्तुयुद्धासाम्नाद्या प्रतिपद्द्वितीयायांद्वितीयाप्रतिपद्युतेति वाक्यात्। अमावास्यायुक्तन
पायुताप्रत्याज्या शुद्धाभावे द्वितीयायुताग्राह्या। मदपिकोष्ठे [illegible] मूढ्वोपिग्राह्या। सोवेदिनद्व
घव्यापिनीस्तुभावा तदापूर्वैव। साहस्तनन्दत्त्वयुताहिपुराणपा। विद्वावेधस्तिपोगिनीनिषिद्धा।
तस्यातथोनेकतमान्तेएकवनत्रोन्तेवापूजानम्भः। नाभ्यांयुताद्वितीयायुतावेन्ननत्रदोषः॥

पूजारम्भः प्रातनेवप्रशस्तः॥ पूर्वाह्नेवमवरात्रानुनेन्द्वेनप्रच्छाद्येपिकार्यः॥ न
ञातुरात्रो॥ आरम्भप्रवेशाविसर्जनानि प्रातनेवकार्याणीति स्मृतेः॥ अत्रप
नारूप्यानम्॥ आकृशसुपवासादिति॥ अत्रनवनात्रासंभवेऽष्टनात्रपूजापि
व्यसादोनदोषः॥ नवत्राप्तनात्रपञ्चअकनात्रंवाशक्तिमनतिक्रम्यपूजादि
कंकार्यमेव। प्रतिपत्पञ्चमीसप्तम्या [illegible] पञ्चकमात॥ एकनात्रमष्टम्यांनव
म्यांवापूजारूप्यादि यत्किचातादिभिन्नप्रिहितनवरात्रिमन्त्रहीनकार्या॥ भविष्ये।
पूजनानाम्लिङ्गगौरोः पूज्यतम्सर्वदासुभि॥ अकुर्वन्कलिकाःस्वर्गे [illegible] विनेकिन्न
न्तेशाकैः॥ पूजाक्रममाह॥ तत्रादौ प्रातःस्नातोगरुत्तनशुक्लवसनःकृतनि
त्यानवभवनेपूर्वपूजादिमवनेवा॥ शुद्धासनोपविष्टः प्राङ्मुखउदङ्मुखः
प्रतिमामिपुरवावाचिप्रागुपास्तत्कृतः त्वस्थापनठपरपवापीनेदिकाया

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पं ४

यत्वा सम्पवं हि नराप कृष्पताम्रकांस्य मदोसिकतमस्य कलशमानीय मृत्तसी
यत्वा सप्तवं हि नरप रूप्पताम्रकांस्य मदोमि कतमस्य कलश मानीय सत्तसी
त्यादि मन्त्रेण गोमयोपलिप्तभूतलो कलशं निदध्यात्॥ ततः पञ्च पल्लवं पञ्च
त्वा मयपवदू रोछ्कि का वस्त्रादि शिरलंकृत्य तदुपरि वन्तु मुखला सि पुरव वा
दौ निदध्यात्॥ तत्राश्वत्थ मा स्कन्दगङ्गा त्यादि मन्त्रेणाना वा नाम लगति सप्त
देव[illegible] तादित्यादि नवग्रह पञ्च लोकपालादि कालमात पाणिनी नामपूजा की
र्या॥ कलशा मे नाम श्रीपुद्ध पीठं निधाय पाद्य दल पञ्चान्त गत षट्कोण मध्य
ते लिखित॥ तन्मध्य दुर्गा ध्यात्वा न्यसेत॥ तत्स्य प्राण्या निके लिखिल्वा
स्वदं लेप पल्लवन्दनागुरु कुङ्कुमैः॥ षट्कोण तदुत्तं केवादवीत न्यस्य तो न्यसे
त॥ अत्यसकल्पः॥ ॐ अद्येत्यादि सकल दुःखनिवृत्ति दुःखतो त्यसम सतापे
द्वव गीहितदा निप्राभवनेष विये योगनहितशात्रुदस्य नाज शास्त्रानल तपि
त्य सर्वदा भयाभाव सधीः वा पापाविनिमुक्त पूर्वन पापा न्यष्टतान्वितादि प्रा
प्ति दुर्भिन्दादुःखनिवृत्तिमुसिन्दर्थाप्तिपूर्व नषपन्नमपदामनन्दशास्व
कृ ४

भ ७

तागस्थिरो सप्तदशं यथकामो दुर्गापूजनमहं करिष्ये। तत्रामुकगोत्रममुकशर्माणं
मेभिः पुष्पचन्दनताम्बूलवस्त्रालंकारैर्नानावाप्यत्वेन त्वामहं वृणे। वृतोस्मीति प्रतिवचनं
एव स्तोत्रपाठं कृत्वेन पाठकं वृणुयात्। तस्य प्राधान्यिके॥ इत्युक्तानेस्वनुपारि
मूर्तीनां तद्वपार्श्वे। उपासनं जगन्मातुः पञ्चगा सां निवोधय। तत्र महालक्ष्म्याः।
महालक्ष्मी पदापुत्रस्या महाकाली सरस्वती। दक्षिणोत्तनयोः पूज्ये पृष्ठतो मिथुन
त्रयम्। विरिञ्चिर्विभानते तेष्वनु दोगौ प्रागादि दक्षिणो। वामेलक्ष्म्या सञ्जकरः पुरतो देवता त्रयम्।
अष्टादशभुजामध्ये वामे अस्यादशाननम्। दक्षिणे दशवक्त्रे तु कालीं
रुद्रं तु सम्पूजयेत् सर्वारिष्टप्रशान्तये॥ अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्रभुजा सती॥ दशाननाः॥ दक्षिणा
पूजा लक्ष्मीर्महिता तिसमन्विता॥ अष्टादशभुजा पूज्या महिषासुरमर्दिनी॥ म

कु॰ मं

हादृशाभि स्तका जीसेप्या नासन स्वनी॥ ईश्वरी सर्वदेवानां सलोकदेह स्वनी॥ वामभ
गास्वनीहं स्यान्निष्ठ न्तधार्यं महासुनाम॥ एजंये न्नौहि स्थिये नप्रापदासोऽस्यमीशया
दन्दिरोपुत्रः सिंहस्कंधधर्मसंशोस्वनाम॥ वाहनपूजयेद्व्याप्तं तंयेन वनावनाम॥ को
आतीवाह लोकेशं स्तनवन्दनवर्द्धिनः॥ अन्यशुम्भ [illegible] घातिन्याः॥ यदा वामभुजा
न्याशुंभासुनवैहिंसी॥ नवास्याः शान्करः पूज्यास्तदा उद्दविनयकी॥ पूवनन्दानन्द
दन्तिका॥ शाकंभरी सिवशताक्षी सेवदुर्गा भीमा भ्रामरी एतासामेकैकां वनुभु
जामष्टजांवा पूजयेत॥ अथवा। अन्नपूर्णासिद्धस्वनी बालामलाविनजाल्वा ले
मुखीछिन्नमस्तापिन्याकामारम्भा पंचाड्कुल [illegible] दद्याः पूज्याः। पूजापद्धतेवा [illegible] न्काम
विध्वप्रतिमासु लेप्यलेख्यासु पूज्याः॥ अथवा। एकवर्षाद्विवर्षा ला
सु दशवर्षा कन्यासु या भवन्ति पूज्याः। एकैकासु रूपाकन्यानि त्यमेकैक वृद्ध्या
वा पूजयेत॥ सर्वकामा वाप्यते वत्सराव्य कन्या जपार्थं न्दं त्रियस्यः लाभार्थि
वैरस्य सूताग्रेपूजस्य दाउरा कमिता वारां लादेः पूजयेत॥ पूजाक्रमः॥

सा ४ का ३८ २११

ॐकारेणापीठार्चनं गणेशार्चनम्॥ आवाह्य वरणाम्॥ आसदलमस्यामूर्तिन्यासः। आ
र्घपात्रार्चनम्। मुद्रादर्शनम्॥ ध्यानम्। आवाहनम्। पाद्यम्। अर्घ्यम्। आचमनम्॥ च
न्दनपुष्पदानम्। वस्त्रदानम्। धूपः। दीपः। नानाविधनैवेद्यम्। पुनराचमनम्। ताम्बू
लम्। दक्षिणामाषभक्तबलीनिवेदनम्॥ सुगन्धादिबलिः॥ एलाकर्पूरफलादिनिवेदनम्॥ गीतम्। नृत्यम्। स्तु
वामचान्दोलनम्॥ प्रदक्षिणाम्। नमस्कारः। शंखघण्टादिवाद्यम्॥ एकसंख्यादि समर्पणं त्रिसन्ध्यं
तिः। स्तोत्रपाठः। स्तवराजः। क्षमापणम्। प्रतिदिनमेवं ध्यानम्॥ ऐं ह्रीं श्रीं त्रस्तारोपनमः॥
वाप्रजयेत्॥ न्यासमाह। ॐ ह्रीं बाराह्यै नमः। करिकायाम्॥ ऐं ह्रीं उं कौमार्यै नमः॥ दक्षिणास्याम्॥
मूर्धदेवे। ॐ ऐं ह्रीं ईं माहेश्वर्यै नमः॥ आग्नेय्याम्॥ ऐं ह्रीं ऋं चामुण्डायै नमः॥ पश्चिमायाम्॥ ऐं ह्रीं ईशाना
ऐं ह्रीं अं वैष्णव्यै नमः। नैर्ऋत्याम्॥ ऐं ह्रीं ऐं ऐन्द्र्यै नमः॥ उत्तरस्याम्॥ ऐं ह्रीं औं शिवदूत्यै नमः॥ ऐ
नारसिंह्यै नमः। वायव्याम्॥ ऐं ह्रीं ऊं कालिकायै नमः॥ ऊर्ध्वायाम्॥ ऐं ह्रीं छं दन्ते कपालापन
चान्याम्॥ ऐं ह्रीं अः चण्डिकायै नमः॥ ऐं ह्रीं त्रं संहारभैरवाय नमः॥ कुसुमाञ्जलि
मः॥ ॐ ह्रीं अं संहारभैरवाय नमः॥ मे॰

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नार्घ्यं। ततो न्यासः। ॐ सर्वमंगलमांगल्ये हृदयाय नमः। (ऐं ह्रीं त्र्यं सं ह्रां भैरवाय नमः)
ॐ शिवे शिरसे स्वाहा। ॐ सर्वार्थसाधिके शिखायै वौषट्। ॐ शरण्ये कवचाय हुम्। ॐ त्र्यम्बके गौरि
नेत्रत्रयाय वौषट्। ॐ नारायणि नमोऽस्तु ते अस्त्राय फट्। एभिर्मन्त्रैः षडङ्गन्यासः। अ-
ङ्गुलिभिः करन्यासः। अथ ध्यानम्। तत्र महालक्ष्म्याः। सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा पर-
१२ मेश्वरी। लक्ष्यालक्ष्यस्वरूपा सा व्याप्य कृत्स्नं व्यवस्थिता। मातुलुङ्गं गदां खेटं पा-
नपात्रं च बिभ्रती। नागं योनिं च लिङ्गं च बिभ्रती नृप मूर्धनि। तप्तकाञ्चनवर्णाभा तप्तकाञ्चनभू-
षणा। शून्यं तदखिलं स्वेन पूरयामास तेजसा। महाकाल्याः। सा भिन्नाञ्जनसंकाशा दंष्ट्राङ्कितव-
रानना। विशाललोचना नारी बभूव तनुमध्यमा। खड्गपात्रशिरःखेटैरलंकृतचतुर्भुजा। क-
बन्धहारं शिरसा बिभ्राणा हि शिरःस्रजम्॥ कालीकमलेवदनेत्यादि वा॥ महासरस्वत्याः। श्वेता
शितुलेन्दुभा देवी शुक्लमाल्यानुलेपना। अक्षमालाङ्कुशधरा वीणापुस्तकधारिणी। मधुकै-
टभमोहिन्याः॥ दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा। विशालया राजमाना त्रिंशल्लोचनमालया

स्फुरद्दशनदंष्ट्रा सा भीमरूपापि भूमिप। रूपसौभाग्यकान्तीनां सा प्रतिष्ठा महाश्रियः॥
खड्गबाणगदाशूलशंखचक्रभुशुण्डिभृत्॥ परिघं कार्मुकं शीर्षं श्च्योतद्[illegible] बिभ्रती॥
महिषघ्न्याद्याः। श्वेतानना नीलभुजा श्वेतस्तनमण्डला॥ रक्तमध्या रक्तपा-
दा नीलजंघोरुरुन्मदा। सुचित्रजघना चित्रमाल्याम्बरविभूषणा। चित्रानुलेपना
रूपकान्तिसौभाग्यशालिनी॥ अक्षमाला च कमलं बाणोऽसिः कुलिशं गदा॥ चक्र-
त्रिशूलं परशुः शंखो घण्टा च पाशकम्॥ शक्तिर्दण्डश्चर्म चापं पानपात्रं कमण्डलुः॥
अलंकृतभुजामेभिरायुधैः कमलासनाम्। अथवा। जटाजूटसमायुक्तामर्धेन्दुकृतशे-
खराङ्गविभूषिताम्॥ लोचनत्रयसंयुक्तां पद्मेन्दुसदृशाननाम्॥ अतसीपुष्पव-
र्णाभां [illegible] लितलोचनाम्॥ नवयौवनसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम्॥ सुचा-
रुदशनां तद्वत् पीनोन्नतपयोधराम्॥ [illegible] सिंहवाहनसंयुक्तां [illegible]
नानाविधायुधोपेतां [illegible] ध्यायेदिति शेषः। कात्यायन्याद्याः [illegible]
[illegible] त्रिनेत्रा [illegible] महिषा [illegible]
[illegible] चन्द्रदेवी [illegible] लेपना॥ २॥

उपारूतेजुवृत्तिभिःस्वरूपमानाविनोदिनी।समापुधाष्टमहाबाहुनत्नाभरणभूषिता॥धनुःख
ड्गचर्मासिशरवज्रगदाधरा॥ अथवा।दधत्यष्टभुजाबाणांमुशलंवज्रखड्गकं॥शंखंचवराटां
कुशंचैवकार्मुकंवसुधाधिप।बलाक्यादीनांनक्षत्रवधूशोकनूपाणिध्यायेत्।अथध्यान
न्तरं।कनकाभकान्तिःसाक्षकान्तिःकनकाम्बरादेवीकनकवर्णाभाकनकाभरणभूषणा॥
१२ कमलांकुशपाशाब्जेनतं...चतुर्भुजा॥अथवा।धनुःखड्गचर्मासिइत्याद्यष्टभुजा॥अथन १२०
न्दादन्तिकायाः।नन्दाम्बनान्दावर्णानक्षत्रस्फुरद्भूषणा।नक्षापुधानक्षनेत्रानलेकेयूरा
भीषणा।नक्तीन्दुनखानक्तदशनानन्दादन्तिका।वस्त्रधेवविशालवासासक्षमनुपुरलस्तना।
खड्गपात्रंचमुसलंलांगलंचविभर्तिसा॥शाकंभर्याः॥शाकंभरीनीलवर्णानीलोत्पलविलोचना।
गम्भीरनाभिस्त्रिवलीविभूषिततनूदरी।सकर्कशसमोत्तुंगवृत्तपीनघनस्तनी।मुष्टिंशिलीमु
खैःपूर्णंकमलंकमलालया।पुष्पपल्लवमूलादिफलाढ्यांशाकसंचयम्।कार्मुकंविस्फुरत्कान्ति

सोसेवदुर्गाप्रकीर्तिता।भीमायाः।भीमापि नी
बिभ्रतीपनस्विनी।शाकम्भरीशताक्षीसासेवदुर्गाप्रकीर्तिता।चन्द्रहासंच
लवरीवदंष्ट्रादशनभासुरा।विशालजलोचनानन्दकरनीलकुञ्चपयोधरा॥चन्द्रहासंच
डमरुंशिरःपात्रंचबिभ्रती।भ्रामर्याः।तेजोमण्डलदुर्दर्शाभ्रामरीचित्रकान्तिभृत्॥
चित्रभ्रामरवर्णाचसमस्तभ्रामरीतिगीयते।एवंभ्रामर्यादलेपत्राणिलिखितांपूजयेत्॥
नरःस्यवेक्षकैता॥कृत्वानुपूर्वंपीठेसंस्थाप्यासनकोपरिःविशेषतस्तुसंपूज्यात्रैलो
तापायप्रकपुना।नाक्रानंकुर्यात्तस्याःपुष्पधूपादिनैवेद्यैः॥पूजायित्वाततो ध्यै
दवींप्राणोपचारमापयेत्।जपनिष्कुलोकालीपूजननरा।सर्वेस्वेशुद्धिरूपेना
नारायणीस्तुतिःस्तोत्रमन्त्रेणनामन्त्रपांप्रत्नकंजपेद्॥मूलेशुद्धिमन्त्रैः॥
वितःलाहवपिशावास्वभूतनन्दःसनोसपा॥जोपसर्गान्तुतंभूतासखेदुर्गांघ
जोंकतोस्यहम्॥एवमादिबलिदानानांपूजांकृत्वादुर्गांशिवांशान्तिकर्णीति॥
नाहिषादिरितिस्तोत्रंपठनीयम्॥ॐभूर्भुवःस्वनित्यावाहनम्॥ॐह्रींदुर्गा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१४ ३

दुर्गानन्दप्रदायिनि दुर्गे हिरण्यदा नमः । श्रीखण्डं मया नीतं तेन के नम्स्पन्दाप्रियम् ॥ बिल्वपत्रं प्र
यच्छामि पवित्रं ते सुरेश्वरि । चन्दनेन समुत्थेन कुंकुमेन विलेपितम् ॥ बिल्वपत्रं प्र
यच्छामि दुर्गे हि त्वं रता गतः ॥ पवित्रं च शिवादीनां देवि सदा प्रियम् ॥ तं त्वं दु
र्गे प्रयच्छामि सर्वकार्यसिद्धये । इत्यादि पल्लवमन्त्राः । अन्यथा । एष माल्यं दुर्गायै नमः
एवं दीपादिदानम् । बलौ तु विशेषः श्रुतिः । अजितश्च पशुनां सिद्धि नाय जं नमः
एतच्छ्लोक मन्त्र पश्याम्यहं नाशिनः सते लोका भवि ष्यति तजे प्यासापिवेताम् ॥ एवं स्तु
त्य । एवमेव वाड्ः । एभिर्वा मन्त्रैः जलं पाप यित्वा । ततः कुशैः प्रोक्षणम् । ॐ बीर्
ते तेसु ध्यामि । एवं नेत्रकर्णनासिकाशिरोवक्त्रः पार्श्व पृष्ठ मध्य गुह्य पादपृष्ठे
दीनि शोध्य । सितशिखा सु चिनवन्द नाये नमः इति तच्छिन्नासि सिन्दूरं दद्यात् ॥ मु
खकालिकापेन नमः ॥ पृष्ठ लोहदण्डाय नमः ॥ सर्वाङ्गे छगल्लोहज्वालायेन
मः । पशुस्नानं ॥ कापेशावन्धभागा वेसि सुमे नयसा गता । छागस्य व पशाष्टि
नेसान्ति ध्यामि हकुर्वताम् ॥ करष्ठ पूतां विष्णुः पृष्ठ उद्धृ न नाद्दिनः ॥ शि र

ना०

१२८

१२८

मात्रैव नमः सिं हमृमर्थं शान्तवकेशवः पशुगात्री । पशुपाश य विलो ॥ शि न श्वदाची
मांहि । त्रियाया नः प्रबोदयात् ॥ तत्कौलिपाठः । ॐ हीमिति पूजनार । अन्यथा
पशयोनिप्रसूतोऽसि बलिस्त्वं दारिकाप्रियः ॥ नुष्मा न वतु मे दुर्गा सन्नेकैः पाशिते सं
वति करोमि स्पृष्ट्वा पाठः । बलि ख पिः ॥ महिषाश्चा गमिषा राणां चिन्तरा तन्मानपः ॥ मा
समेकं व वनदा तस्मा भवति वारिका । आयिकदानेन तु भविष्य । चुचितेन रात्रराप्रि
मातीर्थिता विप्रि ष नतः ॥ आजस्य दश वर्षाणि तु चितेन प्रतर्पिता ॥ महिषस्याश तं
चौत तस्मा भवति वरिका ॥ सहस्रं तर्पिमा माणि स्वो दत्तुच्चिते रानुः । प्रीतिपरि
केशतं स्का नं द्व्या रिणा सु जा स्वैतैल केश शा प्रशान्य नादीनि सर्पी पे चाप्यारिणि ॥ अ
प्सु दुर्गा स्त्रोत्र पाठमाह । मपुस्त का व्याने रा कार्यं । पुस्त पीठादो नि धाय पुष्पे
नीयम् ॥ न हस्तेन भूमो । शूद्र लिखितं पुस्तं वर्ज्यम् । तत्र बलि त्रयम् ॥ अव
न म अमाशनाय मे हृदन । म चुके दूम व च: प्राणमम । मद्दिषासुरनेत्स वच

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पे

दभानन्यशाकादिपूर्वकं नमत्यमम। शेषमुन्नमम। एषवनितादीन्जपेत्। दोषदर्शनात् श
त्मात्रयं पञ्चदश। केनमपथाल्पम्। तस्य देवत्ये। ततः क तान्ज निर्भ त्वा स्त्वे मध्ये नि
वेदिमेः। कुर्यात्स्वयं तोर्थीमां स्तव्यमलाग्नमानसः॥ इमे विनिद्राजन्दसमर्मिन्निम्ययः॥ एके
न वामवर्थमेन एकेनेत पोरिह। वनितादीन्तुजपञ्जपन् छिद्रमवाप्नुयात्। नमोनमःपर दे
१५८ वीं पूजयेत्क्रमस्मा फितः॥ तत्र ॐ अस्य मन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छन्दो महाकाली देवता २
नरहाशक्तिः नक्रदक्षिकादीन्नमन्निक्तं ३ अस्य मन्त्रस्य विष्णु ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दो
महालक्ष्मीर्देवता शाकम्भरी शक्तिः दुर्गाबीजं वायुस्तत्वम्। ॐ अस्य मन्त्रस्य रुद्र ऋषि
स्त्रिष्टुप्छन्दः सरस्वती देवता भीमाशक्तिः भ्रामरी बीजं सूर्यस्तत्वं महामायाना धनेन पवितियो
गः। ॐ नवार्णमन्त्रस्य [illegible] वासुदेव रुद्र ऋषयो महाकाली महालक्ष्मी सरस्वत्यो
देवताः गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छन्दांसि [illegible] शक्तयः [illegible] बीजानि अग्निवायुसू
र्यास्तत्वं [illegible] पठित्वा पदन्तरम्पद

न्यरमात्राहोनं तपद्रवेन। न सर्वं तत्पूजार्थं [illegible] कस्य वनितवृत्तमनः॥ इतेष्ठमापचेत्। तस्यैवं ह
निके। एवं यः पूजयेद्भक्त्या [illegible] भुक्त्वा भोगाननर्थकामान् [illegible] मार्गुदः
योवेन पूजयेन्नित्यं वनिताभिः [illegible] भस्मीभूत्यास्य पुण्यानि निर्दहन्त्य [illegible] नी।
यथोक्तेना विधानेन विधानेन [illegible] सर्वमाप्स्यति। इति नित्यपूजा। इयं पूजा मन्त्रमासो
न भवति। गुरुकाल्लादेव भवति। केचिदेकैकगुणाधिकं ब्रह्म स्वयं [illegible] दर्शितां पूजामिच्छन्ति
तत्र स्वयमधिकारी। अथ [illegible] हस्तकाः। तेषां [illegible] द्विधाः। नवनात्रेण्यार्ध्यदेवे
शेषोत्पत्तिः [illegible] पूजा कार्या [illegible] हस्तकाः [illegible] धा
न्यकुशासिद्धार्थ [illegible] पाटलिका [illegible] नागें वर्धापयेत्। द
यावा [illegible] तानामपि। अथ द्वितीयाऽऽकृत्यम्। अत्र पूजा पूर्ववत्। अत्र पञ्च [illegible] समीधा [illegible]
अत्र लालीयोगेनगा [illegible] नीराजनविधिनुक्रमः। ब्रह्मपुत्राः। अथ दत्पुष्पत्रयं पत्रे होतु स्वातेषा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२ सं३

भमानस्य शाक्तादिपूर्ण्यन्तं मध्यमम्। शेषमुत्तमम्। एवं वनिताद्युन्नं जपेत्। दोषदर्शनात् श
त्मा त्रयं पञ्चदश स्येकमप्यधमम्। तत्स्थदेशकाले। ततः कृतार्थस्त्रिभिर्वा स्ववेशगुरवि
नेतिमेः। कुर्यात्सौपतोर्वीमां स्तव्यमेकागमानसः॥ इमेनितिछान्दसमभिनिमर्यः॥ एके
न वा मध्यमेन एकेनेतयोरिह। वनिताद्युन्नजपञ्जपन् छिद्रमवाप्नुयात्। नमोनमः पर दे
वीं पूजयेत्कासमाहितः॥ तत्र उत्तमवर्णितस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्री छन्दो महाकाली देवता २११ २
न स्वाहा कीलकं कदम्बादीन्नमनिष्ठत्वं उत्तमध्यमवर्णितस्य विष्णुर्ऋषिर्त्रिष्टुप्छन्दो
महालक्ष्मीर्देवता शाकम्भरी शक्तिः दुर्गा बीजं वायुस्तत्त्वम्। उत्तमवर्णितस्य रुद्र ऋषिर
नुष्टुप्छन्दः सरस्वती देवता भीमा शक्तिः भ्रामरी बीजं सूर्यस्तत्त्वं महालक्ष्मीप्रीत्यर्थे जपे विनियो
गः। उत्तमाङ्गे न मन्त्रस्य हि न्यास भवाः कवचं तु अथ धर्मो महाकाली महालक्ष्मी सरस्वत्यो
देवताः गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छन्दांसि नन्दा शाकम्भरी भीमाः शक्तयः रक्तदन्तिका दुर्गा भ्रामर्यो बीजानि अग्निवायुसूर्
यास्तत्त्वं सर्वाभीष्टसिद्ध्यर्थे जपे सार्धशतत्रयं विनियोगः। पठित्वा पदन्तरम्यद

भ रमा शाकाद्यं नवदूर्वं नत्सर्वं तन्मन्त्रतां चास्य वनिष्ठं तमनः॥ इतीच्छमापयेत्। तत्स्थवैम
निके। एवं पः पूजयेद्दयावन्तं जपनमदनीम्। भुक्त्वा भोगान्यथाकामान् देव्याः सायुज्यमाप्नुयात्॥
यो वेन पूजयेन्नित्यं चण्डिकां भक्तवत्सलाम्। भस्मीकृत्यास्य पुण्यानि निर्दहेत्परमेश्वरी॥
यो येन विधानेन विधानेन चण्डिकां स्तवमाप्नुयात्। इति नित्यपूजा। इयं पूजा मन्त्रमासो
न भवन्ति गुरुकालादौ भवति। केचिदेके कगुणाधिकां तस्य हवं न्यासे वर्षे तां पूजामिच्छन्ति
स्वत्रस्वयमधिकारी। अथ कोपघ्नि हस्तकाः। तेकालपञ्चवाहे दिव्याः। नवनात्रैव्यापार्घ्ये वेप
शैशोत्पन्ने स्वल्पदिस्वयं पूजाकार्यायाहरणावश्यकोषः। स्वनानग्रपाते हस्तकाक्षयोग्याः। धा
न्यकुष्ठाभिद्धार्थकं वराभं शतकानां पाटलिकाप स्वर्णान्ते तरस्यानागेनैव बध्नीयात्। द
यावाहुल्यादीनामपि। अथ द्वितीयाहृत्यम्। सत्रपूजापूर्ववत्। सत्रपद्धोरर्कसमीपधारणम्।
स्वबलावीपोगेन्नगानां नीराजनविधिं तु कः। व्रतस्य पुनातो। अवचपुच्छं कृपन्तो हस्वा ततोऽयो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२३०

गेस्तसोमने। पूर्वमुखेः स्थाना [illegible] नन्मं सूर्यवाहत। नस्मिन्नवैमेखेस्त्रप्रज्ञेया
उसोश्वकृष्णसदा। पूजनीयाः स्वनुगा नवमी चावदेवाहि। शान्तिस्वस्त्ययने
कार्यसदोतेषादिने दिने॥ अत्रस्यातिथिगाधिकारः। द्वितीयाद्वौ च तन
योनयिपदास्यानृदानी नाजनानम्भः। अन्यभज्ञाता केकुष्ठं च वासिसिद्धा
लोकेतव्या। पत्र नडुराम्सू त्रेण गलितेषां तु व स्व पेत॥ वापमेघौ उग्राः सौरैः
शाक्तैर्मन्त्रैश्चैववैष्णवैः। वैश्वदेवैस्तथाग्नेयै होमः। कार्यादिने दिने॥ तु नागार
द्वराणां याश्वयुत्तेषः शास्त्रपारगाभिः। नैतेताडग्राः कुर्वितेनु नववारोः कत्व व
ना। मद्विजव वाहमिरिहि नः। द्वादश्यामसप्तम्यां कार्तिकशुक्लस्यपञ्चदश्यांवा।
आश्वयुक्ते वा कुर्यान्नोराजनसंज्ञितां शान्तिम्। व्रतिम नया तु नागारा
रां भद्राते कशालिकुंभसिद्धान्तेगा॥ करोपुनिवन्नी पलुकृष्णर्ल्व शान्ति
गरुगा नाम। नचिवतुगाधिश्वदेवप्राजेया उक्तहूत● वैष्णवैर्मन्त्रः॥स

[illegible] नगारा [illegible] श्रीणा [illegible] नम्। १ षविष्यिवाउर्हं [illegible] यां त्रिस्तुश्रिता॥ आग्नि
नश्च कृतं पादितिः लिकुचक्री पर्वनौ [illegible] तादिरूर्ध्वचत्। कमः स्तिन्नूनदर्थाया लक्ष्मी
[illegible] निष्यार्थ [illegible] वलुम्सी [illegible] पर्कूटिलको त्रैनीनि। पञ्चमयेमगू [illegible] पद्मन
नदीमयन्म्यलेकनक्तानि। षष्ठ्यां छत्रां नानलाडुकादी [illegible] दानमाषकादि क
[illegible] नि। आ अम्यामाडुचाम्। नवम्यानान [illegible] पुनगाणा। समिध्याध्यानि। आ
नदस्वलमुपकुमालिता प्रतान्वतम्। स [illegible] नि भादिनी मासा। आत्मप्रलन
धात्रेसास्वत्माः रजनमेः नवमानेविसर्जनम्। तावन्तःपीयीतनः [illegible] पदिन
लिविवः आखिनसितसपमाश्व महदमि पुगावायाद्वयं [illegible] स्वर्ण [illegible] पार्यतो [illegible]
पा: नव रुद्रप्रसिद्धनि [illegible] त्रितिः विष्णु [illegible] नं नपाटः ताननरू [illegible] बनर [illegible]
[illegible] लोपि [illegible] पूजनम्। तन्त्रो सोमन्त्रः। नमादिसूर्यानं रूतामशोषे मूबना [illegible] पार।
म० [illegible] हस्तर्क [illegible] शनीनः सर्वसिद्धये। नामपात्रेतिलपत्त्वन्का [illegible] नन्दम [illegible]
वाक्तेन्या त्रोविप्रपदेयम्। पञ्चाम्य [illegible] श्यम् सोस्वि [illegible] अतनक्रूर [illegible] नैः [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्री ८२ श्री

त्वातेन ह: दन्तिनां न स्या। एवं प्रतिपत्ति: मुखे स्थापयेत्॥ नो ह सर्व संपत्प्रद सर्वं गा
स्थापितो पद पादि तिमत्स्य पुनाती: नम:। अस्मात्किं [illegible] पूर्वेत वैश्य खदूप:॥ श्रीवि
नशान् षष्ठ्यां त्वेष्ठ्वापुनाथ: केवलाय स्नासाय: विष्णवे नम: श्री॥ तत्र पूर्वपूज्य
१३२ गादुर्गावाहनं। परमा गन्धार्क विल्वपत्र न्यादनमइति पूजनं नं। गायत्रीति दिनत्री १३२
रात्रौ दुर्गा: पूजनम:। गीतवाद्यादि दिने देवी विल्वेषु पितोत्रये॥ अष्टमी प्रदेषष्ठी स
पांगे रोत्र स्रोत्र तस्यां तस्याने उत्पत्तौ संनन्दा नवा यामपरो वाहनेन नत्राता:॥ को
वा परया नसाभुपपतिः तिव नाक्षु ल्कलां स्तात्रि पुर्त्ती हृदये नर: हि न एवनिमन्त्र्य राम
स्तव्या पूर्व हि दिने। पूर्वे हि दिना त्रयादि नत्र सांपदि प्रोक्त सप्तमी॥ ॐ नाथ्व वत्स स्वव
पाली पुनोध्यान न्नत्र हादपर। अभिषेक नानोचोदिदमा स्ववपिकल्प॥ ॐ स्व
प्यात्त्र नेप च्छ्वास: नैवद्य चपं। प्रिय न्नत्र के आश्रित मवक्षिष्टदेनेनो। ग्रा
त: शाफल व चन्दन व मानव का पा: सदा प्रियं:॥ श्रीशैलेशिखरे जा:श्री फल: श्री नि
केतनः। नेतव्या इति स्मयाहन्तां प्रत्यहं पूज्यतां स्वरूपत:॥ ॐ केलास शिखरे नाहं विविल्वा
दिहिमपर्व तान्तर। ज्योः गात्र दे वेशी सायाया बृहि के कुसमन्ति चिम: स्यादिताशिस

मे१

पादे पिस्ती। केलास नमपिव। त्वादुनानोग धूरवक्षीति दृष्टिविनमीस्यति। इत्याह्वय नहं सा गोष्ठेत्वा
अपसम पिलस॥ पूर्वाह्ने पत्रिका पूजा भक्ती सजीर्ण मिह्रपद्मा॥ आनीय च नदाकनोति विज्ञ
पत्रि गमेश प्रा। मसां के उनपि दुन्न्दायकति संत्रा मनी नावहा॥ शायाके वक्षन ना
दिकेले हकुर्यादवस्पशाशा॥ तत्र प्रभाते पूर्वे निमन्त्रितं त्वां गत्वा संस्थिति देवत॥ विल्वेशन्द
मह। मासधेर्दोशम् नविष्मा। गल्वा तवशा स्वानुरूपी वृजांक नाम्यह॥ शा स्वाक्षि देवृहे
कुः स्वं नवका खल्व मापि मो॥ ॐ छिन्धि छिन्धि ॐ फट् स्वाहा॥ पूर्तिकले हदय संहिता शास्वा
किन्त्रात॥ मूले पूर्वी पाठ्या पत्रिकास्लय नम:॥ पत्रिका पल्या कदली दाडिमी धान्यं
हरिद्रा मानकं धुकाः। बिल्वशोक जयन्तिवविज्ञेया नव पत्रिका:॥ ब्रह्माणी नवं
श्रव्यं मान्या म्बिका देवी शिवा च्चो कवजिंता॥
पुरर्णा। लन्दीवाडागौ यात्यमुपमार॥ तत्र देवता आहरितां कृत्वेति शार्षपा वि
कान्ति कीर्ति सर्व पूज्या सा नमस्वं देवव कोशकी। तत्र देवता:॥ भूताः प्रेताः पिशाचाश्च ये ति ष्ठन्ति
कोषे प्रदक्षिणा पल्लव बलिदानम। तत्र मन्त्र:॥ भूताः प्रेताः पिशाचाश्च येति ष्ठन्ति
भूत ला तेना गच्छन्तु मया दत्तं बलिमिमं तेन शान्ति नाम॥ इति वायव्यां दद्यात्॥ तत:
भूतले ते गच्छन्तु मयापातं विप्रि विशापू आत्मेय मितिवृश्री फलम धौदनधौत्य
उत्पलं वलपीलपरीषुमस्वि केना विशापूजा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्री

गा१८ १ ता १७५

दुर्गाप्रतिमां पत्रिकां स्वपरस्वान्मुखी दक्षिणाभिमुखं वा निवेशयेत्। ॐ मुखे दन्तम इति स्थिरी नं

कुरु नाम। स्थिरीभव तावत्पूजां यावत्... पिता मि भगवतीं दुर्गे इहागच्छ इह तिष्ठ अत्र संनिहिता भव पूजा

गृहाण। एवं पूर्वोक्ताः स्थापयेत्। आमंत्रितो नाम नृपाः... त्वां विल्वम... पत्र... आवाहनम्।

कैलासशिखरोद्भिन्ने। ॐ ह्रीं दुर्गायै नमः इत्यनेन पाद्यार्घ्य गन्धादिकं दद्यात्। नाज पूजामाह।

१३८ तत्र ज्येष्ठा योगे गन्नाः पूज्याः। ब्रह्मपुराणे।। ज्येष्ठायोगे गजारूढा ... स्वाष्टोम... पृथि

मावहन् पूर्वं सशैलवनकाननाम्। तमुद्धारितः पुष्पदन्तोप्यवामनः। सुप्रतीकाश्च २३

गजेन्द्रपूजानो वृत्तान्तनमयाः पूज्याः। सप्तम्यां त्रिपुरतानम्यः। इत्यर्धरात्रेः धिक्... गते

द्यपिकीर्तिना... पूर्वैव पूर्वान्ह्रेपूजोक्ता। स... म्पासमस्तगायां प्रतिदिवि

तिरहृदत्क्रियाशीफलाख्यानाः सप्ताङ्गान्यंजनकारवमरविवंतः... भृतानोधात्।

तस्मात्स्थपीठ पालानस्यतिशु मंदासप्तमी प्राप्य देवीरूपालोविशवेशन्तोशकलजनीहिता

चान्द्रमसन्दे विशाखापत्राण्डवशानेनात्रो विस्मै... नमवाकनोतिमः। तस्य नाशस्मिनाशस्या

ज्यज्वविकलोमवेत्। अध्याशिवनाध्वमिमाक्षसम्।। क्षलपुराणे।। तत्राक्रम्या भद्रकालीदक्ष

यज्ञविनाशिनी।। प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनी कोटिभिः सह।। अतोत्यं पूजनीया सा तस्मि

न्नहनि मानवैः। उपोषितैर्वस्त्रचूपदा गन्धानुलेपनैः। आमिषैर्विविधैश्चापि हि। मेधा

स्तरातप्पेरोः। विल्वपत्रैः श्रीफलैश्च वन्दनेन तु तेन वा। पुष्पैर्मिहिः... मन्त्रैश्च डागन

रानस्तवेन च। दुर्गा... तुशास्त्रोक्तिपूजितं मानि परितोः वाच्युभारता निविन्दो निव

ववान्याण्डु चानिवा। अत्रेशा स्यप्रजादिपर्ववत्। कुलदेवताचनम्। भविष्ये। यस्य य

स्याहि या देवी कुलमार्गेणासंस्थिता। तेन तस्यां समाम्यर्च्य पूज्या गन्धानुलेपनैः। आ

त्रनिस्याहामः। सनाव... विहा... पानेन केनाख्यः। पूर्वपत्यादिविश्वोहामक... त्वाजाल

वेदस्वहेति होमः। तदनेन... समचुरुं पायसं प्रतिश्लोकं जुहुयात्।। त्रहस्वं

क्रन्य। प्रतिश्लोकं च जुहुयात्पायसं चसर्पिषा। जुहुयात्... त्रमन्त्रैश्च... काये

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२३३

९२

मांसानि विविधानि सुरा

गुभक्ष्यैः । भविष्ये । भाल्लिकस्यार्धभागः । कफादि लेपनादिकम् । ... भक्ष्यैः । सर्वार्थसिद्धिहेतवे । ॐ जातवेदसे इति सप्तम्या पर

त्रा अपराजिताविशेषतः । होमस्तत्रैव कर्तव्यः । सम्मन्त्रे राजपार्थिवैः ॥ मांसानि तत्र होमार्थ्यं मेषादीनि वसावसः । त्र्य

म्बकेन च मन्त्रेण ... याम्यायाः । होमः ... वर्तते ॥ मांसानि तत्र होमार्थ्यं मेषादीनि वसावसः । ...

... विशेषतः । ... होतव्यो गौरीति नेवेद्यं । होमार्थमि

... ष्टम्यामिच्छन्ति । नित्यं प्रतिपदो होमं केचिदिच्छन्ति ।

तिवचनात्रवम्यर्थं दानपदेतिक्रविदष्टम्यामिच्छन्ति । नित्यं प्रतिपदो होमं केचिदिच्छन्ति ।

न त्वेव । नोऽहितं मत्स्यमांसं वहोतव्यं भूमिमिच्छता । युक्तं प्रतिपदानवम्यावस्याम्भवमीतिपि ।

... नदीस्नानं न कुर्वीति नैत्याभ्यं गं विशेषतः ॥ ए

कमेणानेनहोतव्यं नाज्ञा । तेऽभिमतीप्सिता । नदीस्नानं न कुर्वीति नैत्याभ्यंगं विशेषतः ॥ ए

केकषोऽनलादीनामाहुतिसंख्या ॥ देवीपुराणे ॥ होमोऽनलादि पूजायाः ... अधिकमेव

नामुष्टाविंशतिर्नष्टोवापयाशक्तिविधीयते । ओंजातवेदनामंत्र्यैः । पयु होतव्यान्

विधेर्निर्दिसन्यते । विशारदानुपवादेनपापसमोद्धर्तभात्स्य श्रीहिपूरणानि कनकफलादि होमः ।

त्र्यष्टम्यामहती पूजा प्रोक्ता । नात्रावपिफलाधिक्यम् । देवीपुराणे ॥ देव्याः क्रमेण पूजा दा

कन्यास्थे तु रवौ विष्ठे ॥ भद्रकालीं प्रयत्नेन शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ॥ सोपवासो दिनिशा ॥

र्द्धे तु महाविभवविस्तरैः ॥ सोपवासोऽत्र विनात्रादि व्रती न केवलाष्टमीव्रती ॥ अष्टम्यां वन दुर्ग्या

वतगन्मातनमम्बिकाम् ॥ पूजयित्वाश्विने मासि विशोको जायवान्भवेत् ॥ शुम्भासुर विना

शायनकृबीजो महाबलः ॥ अष्टम्यां निहतो देव्या नानैवैवानुरागाद्ये ॥ ततः प्रभृति विख्यातै

स्थिता पूजा प्रवर्त्तिता ॥ अतोऽर्द्धरात्रे पूजा होमश्च कर्तव्यौ ॥ इयं मनुनता महाष्टमी तस्यां

ससप्तम्यामपि पूजा कार्या ॥ विश्वरूपनिबन्धादावस्पतिः ॥ महाष्टम्यामाश्विने मासि शुक्ला

कल्याणकारिणी ॥ सप्तम्यामपि युता कार्या मुलेन तु विशेषतः ॥ महाष्टम्यां भगवतीं

भद्रायामपि पूजयेत् ॥ ददाति वायुनानोऽयं यतो स्वरूपिणी ॥ कुलं पुत्रं धनं राज्यं दीर्घ

मायुस्तथैव च ॥ प्रथमा वाष्टमीपूजायैकांक्षिसदा शुभम् ॥ आश्वयुजाष्टमी

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पत्रपूजा न वमिश्रिता॥ दुर्भिक्षं तत्र जानीयाद्धावर्ष्यारिणापञ्चव॥ देवी निर्वपते यत्र
नवम्यां तु नश्चिपः॥ राष्ट्रपीडा भवेत्तत्र कुप्रणाप्रहानिरणी॥ अष्टमी नानौ बलिदानमुत्तमम्॥
सप्तव॥ ततो नाश्चपने भागे महि॰ तत्र दापयेत्॥ पश्चाद्लक्षणोपेतमजमेकं तथैव च॥
इयं स्थलयोगत्वात्पूजादावेव न दिनपूर्वोपवासादेः॥ यद्यपि यत्र नाष्टमीप्राप्तिस्तत्रापि
१३४ पूर्वैव॥ यद्दिने नजनी पूजा वा स्नानं वा सोभयत्र व्याप्तौ पूर्वां हेतु तनाम्याह्यानपूर्वां॥ विष्णु १३५
धर्मोत्तरे॥ अष्टमी नवमीयुक्ता नवम्या वाष्टमी भवेत्॥ अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्व
रीति थिः॥ एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी॥ चतुर्थी वा अमावास्या उपोष्याः स्यु
परान्विताः॥ इत्यादि पूर्ववल्लिखितम्॥ अस्मिन्नुपोषणासु क्रमम्॥ सप्तम्या वाष्टमी युक्ता
नाष्टम्या सप्तमीयुता॥ सर्वेष्वव्रतकालेषु अष्टमी परतः शुभा॥ इत्यनेन सर्वव्रतमहारो

॥ न सोपवासोऽनर्थार्द्धौ वितिसप्तमीयुतोपवासः कथं स्यात्॥ सत्यम्॥ सर्वोपवासो हस्वस्तत्र पूजाप्रधानम्॥
॥ नहि प्रधाने सति हस्वाधिकारः॥ अपवादिनात्राष्टम्युपवासलक्षणः॥ नतु केवलाष्टम्युपवासविषयः॥७॥
॥ त्रयोदिति लिखनात्तत्र पूजायाः प्राधान्यावसायादिति वा वस्यमिमिश्रोपि॥ सप्तमीवेधनिर्णयमाह॥ स्मो॥
॥ त्रिकलिकायाम्॥ सप्तमीपतिविद्धापि यदि स्यादष्टमीकृतिः॥ निहन्ति पुत्रपौत्रांश्च तस्माद्वेधं विवर्जयेत्॥ ग
॥ सर्वैः सप्तमीविद्धा पूजिता यमहाष्टमी॥ तेषां सन्तानविच्छेदस्तस्मात्तां परिवर्जयेत्॥ जम्मेन सप्तमीविद्धा पूजि
ता यमहाष्टमी॥ इन्द्रेणानिहतो जम्भः तस्मात्तां परिवर्जयेत्॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सप्तमीमिश्रिताष्टमी॥ व
र्जनीया प्रयत्नेन मनुजैः शुभकाङ्क्षिभिः॥ देवांशं कुमनस्ता पंकुटम्ब धननाशनम्॥ सप्तमीवेधसंयुक्ता
नुते वाष्टमीं न सणाम्॥ सप्तमीसंयुतानित्यं शोकसन्तापकारिणी॥ सप्तमीलेशसंयुक्ता वर्जनीया सदा
ष्टमी॥ अष्टमीं सप्तमीयुक्तां यो ऽर्चयेदिह मानवः॥ धनपुत्रविहीनः स भवेज्जन्मनिजन्मनि॥ वाचस्पतिमि
श्रनक्षीता नि देवदाशालिखितानि यत्नाः॥ जम्भेनेत्यादि पूर्ववत्॥ अस्य चतुर्थचरणो यादवपुङ्गवेति
॥ पाठः॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेनेत्यादि पूर्ववत्॥ सप्तमीशल्यसंयुक्तां मोहाद्ज्ञानतोपि वा॥ महाष्टमी प्रकुर्वी
॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रोनरकं प्रतिपद्यते॥ अत्र विश्वरूपनिबन्धान्नवमीयुताष्टम्यां दुर्भिक्षनाशपीडादिकं दर्शितम्वा
वस्पतिनापुनरपि नरकाशुभायुः त्वयादि बोदेवदासनिबन्धे सप्तमीयोगे दर्शितः॥ सनोजकलि
कादौ दोषद्वयं दृश्यते॥ नानयोरेकोप्यमूलकः पक्षः किमत्र करणीयमिति॥ ... यातकः पक्षो
यकनादि ... भिः प्रकटीकृतः॥ तद्यथा॥ अत्र विश्वरूपनिबन्धे सप्तम्यापि युतेति पाठाद्दुपिशा ... स १३५
प्तमीनिषेधे मूलयोगविषयोगबलात्पनदि नाष्टमी हानित्वाच्च सप्तमीयोगग्राहको न तु द्विवा मूलविधि
१३५ योगे सति सम्भवे पूर्णाष्टमी वर्द्धमानाष्टमी नवमीवेधनिवारकः॥ यथा च स्तनपुनारा॥ सनोजकलिकायाम॥
सूर्य्योदयस्तु [redacted] सप्तम्यामष्टमी वनदृश्यते॥ मूलर्क्षविधिसंयोगे सैव ग्राह्या मनीषिभिः॥ तिथिनिर्णये
सप्तमीमस्वेल्य संयुक्तात्वा ... क्ता सदाष्टमी॥ सो ... सातिथिः पुराणा यस्यां सूर्य्योदयो भवेत्॥ ... सू
र्य्योदये नस्यान्नवमी वा परेहनि॥ तदाष्टमीं प्रकुर्वीत सप्तमीसहितां नृपः॥ नवमीत्यत्र अष्टमी वा परेहति पाठः॥
व स्तनपुनारो ऽष्टमीदर्शनाच्च॥ विकल्पो वा न तद्विवादास्य॥ इयमेकादशी वर्द्ध्यते॥ गौडनिबन्धे भविष्ये च
व स्तनपुनारोऽष्टमीदर्शनाच्च॥ ... यो ... येति ... नित्या
वनेयया॥ एकादशी ... नवर्द्धते॥ ... वसेवीयो ... येतिथिनित्या
दिवर॥ ... न्यथा अष्टम्यां नवमीयुतेत्यादि विरुद्ध ... दिवाक्यानि स्युर्नवमीयोगोपवासप्रकाश

कानि॥ किंतु॥ विद्धंपा सत्या शुद्धाष्टमी विधेया मूले सत्यपि तत्र पूजा कार्य्या न विद्धि मूलयोगमु
द्देश्येत्यर्थः॥ नासम्भवे येनाकरणीया॥ वाचस्पतिमिश्रः॥ विद्धे त्यक्त्का महाष्टम्यां पूजायां कुर्वते
न॥ तस्य पूजां न गृह्णामि तेन हृष्यमानिता॥ [redacted] इति यथा दादशपा सत्यात द्वर्वनेपारणादो दोषो नासंभवे
तथात्रापि॥ अथाष्टमीनवमीयोगफलमाह॥ पूजाशनः धनुःस्थे वनिशानाथे अम्बिकापूजये बुधः॥ नै
र्ऋत्ये त्वेवाम्बुदेवत्येन तुल्येश्वरेकदाचन॥ मूलपूर्वाषाढयोः पूज्यानो तनाषाढे॥ अष्टम्यामुदिते सूर्य्ये दिन
त्रेनवमी भवेत्॥ मूलाक्क्वविधिसंयोगे पूजनीया प्रयत्नतः॥ मूलाभावे तु कर्तव्या अष्टमी तोयसयुता॥
विश्वयुक्तापि कर्तव्या नवमी वाष्टमीयुता॥ कन्याससमाश्रिते भानौ ... मूले तथाष्टमी॥ महती साष्टमी ज्ञेया
तत्र देवीं हृताल या॥ यत्र मूलं तिथिः पोपो क्वचाम्बुदैवतम्॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन नोत्तमास्वम्बिकार्चनम्॥ इति
नानन्दोक्तं सनोजकलिकायाम्॥ ... नाष्टमी कार्य्या नवमीसंयुता सदा॥ पुत्रपौत्रधनं नाशं ददाति नव
मीयुता॥ नानदिवे॥ देवे कर्म्मणि सम्प्राप्ते यातिथिर्भास्करोदये॥ सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु॥
सूर्योदये ऽष्टमी किंचित्पनतो नवमी भवेत्॥ अष्टमी सा ... ज्ञेया कर्तव्या फलकांक्षिभिः॥ त्रया बविज
यावैवत्र यन्तीपापनाशिनी॥ सर्वपापहना वैव कर्तव्या फलकांक्षिभिः॥ मार्क्कण्डेय॥ अष्टम्यां च वर्तद्द

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग

ष्पांनवम्यांवेकवतस्य॥ स्तोष्यान्तवेव॥ शभ त्याममाहात्म्यमुत्तमम्॥ स्तोष्यन्तीतिवापाठः॥ यथा
शवरोतथाराजादावपि॥ वानाहे॥ अष्टम्यांवानवम्यांवा उपवासीन नाधिपः॥ संवत्सरेणलभते ना
ऽपंनिःकराठकं पुरं॥ मूलेवअने प्यथवाम्युदे वे धनुः स्वबन्द्रकृतवासनेव॥ शुक्लाष्टमीवाथव
नके वमासिदेव्याश्वपूजामुनयोवदन्ति॥ ब्रह्मेनपुनारो॥ ... तव्यातथ्रन्ताविष्ठिहीनातिथिभ
वेत्॥ अष्टमीनवमीमिश्रापूजनीयाप्रयत्नतः॥ अष्टमीवयदापूर्णानवमीवदिनद्वयम्॥ अष्ट
५६ मींतुतदात्यक्त्वानवमीपूजयेद्बुधः॥ अष्टम्यामुदितेसूर्येपूर्दिनातेनवमीभवेत्॥ कुर्वनोभवे १३०
त्तत्रपूजनीयाप्रयत्नतः॥ तिथिनिर्णयेः॥ शुक्लपक्षेऽष्टमिवेरशुक्लपक्षेवतुर्दशीपूर्वविद्धान
कर्तव्याकर्तव्यापरसंयुता॥ नवम्यासहकार्यास्यादष्टमीसर्वदाबुधैः॥ उपकासेबुसर्वत्रधर्मर
घसना तनः॥ बृहस्पतिः॥ सप्तम्यांपत्रिकाद्रोनमष्टम्यांवप्रपूजनम्॥ नवम्यांपञ्चशुद्धानेवदशम्यांव
।वसर्जनम्॥ इतिमहाजननिर्णीतः पन्थाः॥ अथास्त्रपूजा॥ तत्रखड्गस्य॥ इत्येषेन ... ाणोनाहि
तारवमहिषासुरः॥ ... गाभायशुद्धायतसेखड्गायवैसानमः॥ अथधनिकायां॥ सर्वसास्त्रा

५८

कुरत्नासिसर्वदुष्टान्नहरणो॥ शुनिकेनखमांनित्यंपरा॥ न... खड्गनमोस्तुते॥ कदानपास्य॥ त्वां
कुनिगजारत्न त्वाबातिघनानिव॥ ममदेहंसदा त्वंकदा त्वंनमोस्तुते॥ धनुषः॥ सर्वायुध
महामात्रमसत्त्वसत्रुदर्पन॥ वानमांसमनेननवासा कुरानगनेनिहा॥ इषुमे॥ यथाडीम्लवोवेराष्ट्र
व्योनेवरवानराः॥ तन्मांस्तुनवशाब्दे हर्षास्यायनमोस्तुतेजयावहः॥ पतकालाः॥ किनरायकशाक्तु
र्यात्रेवरवानराः॥ शोतामितर्यवाद्यमांशोभनमोस्तुते॥ कवचस्य॥ शर्म्मप्रदस्त्वं समनेस
र्वार्थदेहयुद्धेदेवसुरेयथा॥ ... मांनचारणेयोहंवम्मनुत्वंनमोस्तुते॥ कुन्तस्य॥ पाशप्रासादिभिःसार्द्धं कुन्तासु
वीयुधानिवारक॥ ... मांनचारणे योहंवम्मनुत्वंनमोस्तुते॥ पाल्मलयबापाठः॥ वामनस्य॥ शाशाङ्कुक
वनमोस्तुते॥ गृहाराजीवितेशात्रोममसैन्यंपवन्दनम्॥ पाल्मलयबापाठः॥ वामनस्य॥ शशाङ्कक
वनमोस्तुते॥ ... सानयत्वंदुनितेवामनायनमोस्तुते॥ छत्रस्य॥ ... यास्युदेःपा
नसंकाशोहि■संघातपाण्डुर॥ ब्रोत्सानयत्वंदुनितेवामनायनमोस्तुते॥ छत्रस्य॥ यथाम्बुदःपा
लयतेशिवायेनांवसुन्धनाम्॥ तथ्यांमांछत्रदयछत्रसुजाघनिगतेसदाः॥ सिंहासनस्य॥ नम
स्ते सर्वतोभद्रभद्रोभवसदामम॥ त्रैलोक्यजयसर्वस्वसिंहासननमोस्तुते॥ शङ्खस्य॥ पुण्यस्त्वं
शङ्खपुराणानामङ्गलानांवमङ्गलम्॥ विष्णुनाविधृतोनंशान्तियत्रनमोस्तुते॥ एवमन्येषां

ग
४

स्वस्वनाम्नायजास्यात्॥ अथ महानवमीकृत्यम्॥ भविष्ये॥ नवम्यांश्नी समायुक्तादेवैः सर्वैः
जधाभिषेकंकन्दाशुक्ले वाश्वयुजे ततः॥
सुरूजिता॥ जघान महिषं दुष्टं सवर्यं देवतादिभिः॥ महत्वे सा यतः प्राप्ता तत्र देवी सरस्वती॥ अतोऽर्थं महती
तस्मात्सा तत्र संस्पृश्या नवम्यां वरिडकां बुधैः॥ महत्वे सा यतः प्राप्ता नवम्यामत्र वरिडकाम्॥ महत्वं प्राप्त वा त्वं स्ना
ज्ञेया नवमीयं सदा बुधैः॥ पूजयित्वा महाकालीं नवम्यामत्र वरिडकाम्॥ महत्वं प्राप्त वा त्वं सना
त्रेया नवमीयं सदा बुधैः॥ पूजयित्वा महाकालीं नवम्यां पापनाशिनी॥ रूपो ध्यातु प्रयत्नेन सततं सर्व
२५८ विघ्नु निर्दिष्टं पाप नाः॥ तस्मादियं महापुराणा नवमीपापनाशिनी॥ वलिदानेविशेषेण॥ वलि २३८
पार्थिवैः॥ उग्रो घोरोऽष्टमी नवमी योगः पुराणो नो नवासमं देवेशाङ्काकार्या॥ नन्दा या कुल
दाने कृते ऽष्टम्यां पुत्रनाशो भवेद्ध्रुवम्॥ नवम्यां तु कृते नाऽन्देश नाष्ट रूखाव हम्॥ नवमीनाशो ऽपुत्र
नव के: पूर्णा यां पशुघातनम्॥ भद्रा योगो कुले क्रीडा तत्र नाडांविनश्यन्ति॥ नवमीनाशो अपत्र
युवा कुलक्ष नवमी स्यष्टमी मूलसंयुता॥ सा महानवमी तस्यां त्रगन्मातं समर्चयेत्॥ यदि स्युर्या
दयेनस्यां नवमीवानेहनि॥ तदाष्टम्यां वलिदानं दद्यात् कदाचन॥ ब्राह्मे॥ नवम्यां तु कृत

स्नानैः सर्वैं परजादिजो तमाः॥ भुक्तातु शान्तिः कर्तव्या योगेगोष्ठा... नामभिः॥ यदुक्तं शान्तिदं
चेतु स्येतिः याः स्वे तु यत्फलम्॥ अप र्व वेदे यत्प्रोक्तं तत्र तत्र समाचरेत्॥ शिखा तु कुकुंदं
॥ काशं क त्रिमेदानु मन्दिरे॥ प्रवेश्य तत्र सभ्या यां निर्दिश्य व्यंग हंतु तत्॥ निर्दं स्नमानो तौ न रूनि
॥ गौक्ष नौ विभावयेत्॥ दिग्शान्ता प्रदीप्ता वरि वस्वात् तत्फलं प्रदम्॥ वैश्वदेवफलप्रदं स्वापादः॥
॥ दस्व्याश्वा त्रशास्त्राश्व गजिनी वाहिनो गताः॥ अत्रनीराजनाविधिः पृष्ठे लिखितः॥ मूलोत्त॥
॥ दस्व्याश्वा त्रशास्त्राश्व गजिनी वाहिनो गताः॥ अत्रनीराजनाविधिः पृष्ठे लिखितः॥ मूलो त॥
॥ नेराजने ण पूजा व विधिवत्स्पः॥ गोस्तु वराह नाजेन्द्र वस्त्राणि विविधानि च॥ समांसतु
॥ नेराजने ण पूजा व विधिवत्स्पः॥ गोरस्तु वराहदि नाजेन्द्र वस्त्राणि विविधानि च॥ समांसतु
॥ धिनेर्द तेर्द वी तुष्यन्ति वेश्याम्॥ इति भविष्यवचनम्॥ मूलान्ते नराति मूलमानस्यो नना
॥ धिनेर्द तेर्द वी तुष्यन्ति वेश्याम्॥ इति भविष्यवचनम्॥ मूलान्ते नरोति मूलमानस्यो ननाक
॥ ठर्गयावदिति॥ अत्रावश्यं वलिदानमुक्तम्॥ भविष्योत्तरे॥ ननथा वलिदानेन पुष्पधूप
॥ विलेपनैः॥ यथासंपूज्यते मेषे महिषैर्विन्ध्यवासिनी॥ ननोमहानवम्यां यः कल्ययेत्स हा
॥ वलिम्॥ महिषं वलिं दद्यात् सभवेद् भूपतिर्भुविः॥ नात्रियादीनां तु नगमे समहिषच्छागं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वन्यमहिषादिबलिः॥ नारिकेलैश्च कूष्माण्डैः श्रीफलैश्च विशेषतः॥ दत्तो बलिः स्वेच्छत ममज
महिषमेषकैः॥ न कुर्यां सर्वबलिं दद्यात् नैवेद्यं प्रीयतामिति॥ भविष्योत्तरपुराणे॥ आश्विनस्य च वर्षेण तु विने
णा प्रतिष्ठिता॥ महिषघ्नी शिवा देवी तेन सा भवति चण्डिका॥ सर्वस्वस्ति प्रमाणिति तथैव तु विनेः
सवकैः॥ आनयेद् महिषैर्देवी तेन सा भवति नित्यकम्॥ एतासां सैश्च वस्त्रालासा पूजिता वरदा भवेत्॥
मासेष्टमादिनासपि॥ तत्रैव॥ तत्र ये पशुपयुञ्जन्ते प्राणिनो महिषादयः॥ सर्वे ते स्वर्गतिं यान्ति १३८
१३८ हत्वा पापं न संशयः॥ भवानी प्रीणने प्राणान्येषां यान्ति युधिष्ठिर॥ ते वै स्वर्गविनं वासोऽपि वी
नास्ते सनसां प्रियाः॥ द्रोणपुष्पैस्तथाम्भोजैः केतकीकुसुमैरपि॥ अन्यैरपि सुगन्धैश्च पूजये
त्सनमेश्वरीम्॥ शतवर्षावछिन्नत्यप्तिः का नकः पिष्टकमयमेषबलिनित्यके॥ ॐ पूतनायै नमः॥
ॐ पापघ्नात्यै नमः॥ ॐ वाना है नमः॥ ॐ विदार्यै नमः इति मन्त्रैर्नागेन्द्राणां बिल्वपत्रेण
कागनुविनं क्षिपेत्॥ साक्षात्तं नु पितृस्वललाटेन्यसेत्॥ अत्र पूजा पूजा पूर्ववत्॥ इयं नवमी पू
र्वयुता प्रशस्ता दुर्गाद्युषी तथैवेति वचनात्॥ वसुनन्द्रयोनितिवा॥ त्रिमुहूर्तयोगाभवेप ना

जं

॥ स्यात्॥ मुहूर्तद्वयमष्टमीततुर्द्धं नवमी तदा पूर्वान्याप्य पूर्णायदिनेन नवम्यामेव बलिद
॥ नेनदशमीयोगो॥ वावस्पतिः॥ दशम्यां दीयते यत्र बलिदानं च मानवैः॥ तद्राष्ट्रं नाशमायाति॥
॥ मनरोपद्रवैः स्फुटम्॥ शिवरहस्ये॥ महानवम्यां देवेशि कुमारीं च प्रपूजयेत्॥ महोत्सवे स
॥ मुत्पन्ने कन्याश्रेष्ठाः प्रपूजयेत्॥ सर्वेषां तु कुमारीं वै पूजयेच्च प्रयत्नतः॥ सर्ववर्णा नोपु
॥ र्वा क्तार्थविशेषात्॥ कथयामि न संदेहः कुमार्याः पूजनं महत्॥ यस्याः पूजनमात्रेण त्रै
॥ लोक्यं पूजितं भवेत्॥ एकवर्षा भवेत्सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती॥ त्रिवर्षा तु त्रिमूर्तिः साच
॥ तुर्वर्षा तु बालिका॥ सुभगा पञ्चवर्षा तु षड्वर्षा तु उमा भवेत्॥ सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्ट
॥ वर्षा तु भक्तिदा॥ नवभिः कालसंकर्षा दशभिस्त्वपराजिता॥ एकादशे तु रुद्राणी द्वादशाब्दे
॥ तु भैरवी॥ त्रयोदशे महालक्ष्मीर्द्विसप्ता पीठनायिका॥ क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चाम्बिका
॥ मता॥ एवं क्रमेण पूज्यास्ता यावत्पुष्पं न विन्दति॥ प्रतिपदादि पूर्णिमान्तं पूजयेत्॥ इयं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नम्यादिनपि॥ दशमी ह्यस्य माहः॥ तत्र श्रवणयोगेन वर्तते समाप्तिर्दैवविसर्जनं च॥ ह
हि न्यापदेशिरा॥ दानम्॥ अष्टादिपञ्चनन्दा त्रयुक्तासु षष्ठ्यादिपञ्चतिथिषु निमन्त्रणादिवि
सर्जनान्तानि क्रमात्प्रशस्तानि॥ अयुक्तास्वपि न निषिद्धानि॥ ज्योतिःशास्त्रे॥ मूलेन
बोधयेद्देवीं पूर्वाषाढेन पूजयेत्॥ उत्तराभिर्बलिं दद्याच्छ्रवणेन विसर्जयेत्॥ विश्वरूपनि
१४० बन्धे बृहस्पतिः॥ सप्तम्यां पूजयेद्भगवतीं वराजाय संमेष्ट्या सुपवाससंयुतमना भक्त्यांस २।४
मावाधयेत्॥ तासु हित्वा नवम्यां वदि संप्राप्ते ऽजवरा तथैव दश
मीं संपूज्य संप्रेषयेत्॥ तत्रापराजिता पूजा॥ पूर्वापरयोर्यत्र श्रवणा॥ प्राप्तिस्तत्र प्रशस्ता॥ तिथि
तद्दिने सीमान्तामैशानीं दिशं गत्वा शाद्वले जयो विजयापराजितानां पूजा कार्या॥ तिथि
निर्णये॥ आश्विनस्य सिते पक्षे सीमातिक्रमणोत्सवः॥ विजयाय नृपैः कार्यः विज
निर्णये॥ आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां तारकोदये॥ स कालो विजयो ज्ञेयः सर्वकामार्थ
यज्ञरो॥ आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां तारकोदये॥ स कालो विजयो ज्ञेयः सर्वकामार्थ

दो

सिद्धये॥ इषत्सन्ध्यामतिक्रान्ता किंचिदुद्भिन्नतारकः॥ स कालो विजयो नाम सर्वकार्या
र्थसाधकः॥ शिवरहस्ये॥ आश्विने शुक्लपक्षे स्याद्दशम्यां पूजनादिकम्॥ र
कादश्यां न कुर्वीत श्रवणे वा पराजितम्॥ सीमोल्लंघनं प्रकुर्वीत दशम्यां सर्वदा बुधः॥
अपराह्णे प्रकुर्वीत ऐशानीं दिशमाश्रितः॥ शाद्वले वा विधिना कृत्वा मूर्तिं महीं
मयीम्॥ हेमराजीं अपि कर्तव्यां तुर्यां वेदुर्चनं बुधैः॥ कृत्वा नःपर्वताःकार्याश्च तु
र्दिक्षु समन्ततः॥ हानिशात् विविधीर्भास्वत्कनकमेखलाः॥ अपराजिताय गन्ध
माल्यादिभिस्तु विविधैर्मम॥ अपराजिते तत्र गन्धमातः कुण्डलद्योतितानने॥ शाची
नानोप मैश्वर्यं प्रस्थाने संप्रयच्छ मे॥ मन्त्रेण देवि पार्थिवानार्थम्॥ व्यवहारो नाश्चये॥
प्रतिः फलशापनिकाम् अथ मूर्तीनां विसर्जनं कृत्वा विप्रभोजनपूर्वकं दक्षिणां द
त्वा अपराह्णे अपराजितां संपूज्य सीमावधि प्रस्थानं कुर्यात्॥ प्रातर्नववारं पूजां क्रमः
वामदक्षिणतो जयां विजयेपूर्वां कृत्वा पूजयेत्॥ दुर्गामन्त्रेणापराजितां चतुर्भुजां च

कुवर्मेव नाभ या हस्तापी तवस्त्रौ सम्भ्रमनरान्भूषितान्निनयनामी सत्य हासि तवन्नं
ध्यात्वा ॐ ह्रीं अपराजितायै नमः इति पूर्वे वस्त्रावाहनपाद्यार्घ्याचमनपुष्पधूपदीपवाकु ना
पराजिताय तापु पदीपनैवेद्यताम्बुलादिभिः पूजयेत् ॥ ततः पीतवस्त्रं हेनिद्रा दूर्वासिता
पिकं देव्याहृदि रक्त्वाभिलक्षितार्थं दिगराक नम्र लेवषीयात् ॥ ततः ॐ कानमुखात्यन्द
शिरसी कृत्यानेन मन्त्रेण विसर्जयेत् ॥ ॐ अपराजितायै नमः ॥ ॐ क्रियाशक्त्यै नमः ॥ ॐ
१४१ उमायै नमः ॥ ॐ जयायै नमः ॥ ॐ विजयायै नमः ॥ इति पूजामन्त्रः ॥ विसर्जनमन्त्रो यथा ॥ २४
अपराजिते नमस्तुभ्यं नाम वन्दे गणपूजिते ॥ [redacted] यात्रा कर्म कृतिष्याभि सिद्धिर्भवतु मे सदा ॥
यात्रातोऽन्यत्र त्वं पूजया मिभावेनोतिवा पाठः ॥ इमां पूजां मया देवि यथाशक्ति निवेदि
तां ॥ मन्त्रार्थं त्वं समादाय व्रज स्वस्थानमुत्तमम् ॥ ततो ऽवमानुहासालंकृता नाम्नो
ताप्युचः कृतस्वस्त्ययनो द्विजानन्दिताशीभिः संपूजप्रकृत मंगुलोमहता श्वेतरूत्यादिघो
षेण प्रस्थानं कुर्यात् ॥ तत्र वा सर्वस्त्रुनारी नोदर्शनं कुर्यात् ॥ वामे दृष्ट्वा पत्नी गोसन्नं ॥

अश्वा कश्चविशोकश्च नन्दीशः पुण्यवर्द्धनः स्वराक्रडोमासाम्भोवः स्वस्तिकश्चापराजितः ॥
अष्टावतानि नामानि वावदृष्ट्वा तु यः पठेत् ॥ शुभं सर्वत्र सततं तस्य जायते नात्र संशयः ॥ वा
बंसित्यत्र खंजंवा पाठः ॥ अग्रतः क्षेमलाभाय पृष्ठतो विजयाय च ॥ पार्श्वयोर्न फलाभः यदिच्य
वामनमोस्तुते ॥ [redacted] भासद्विजमध्ये नारीणां वामसंघनकुसुमं च ॥ एते वाद्दर्शनं पुराणं वा नभा गोतिदु
लभम् ॥ गोकन्याश्वखभेनीरदधिफलकुसुमं पावकोदीप्यमानो यानं छत्रं वं वसु स्वपवनयुते
पूर्णकुम्भो द्विजश्च ॥ दक्षिणांशे वपुर्वी जलवनयुगलं सिद्धमन्नं शतायुः सौविरूपामां
सभानां हितनवचनस्य प्रस्थितानां प्रशस्तम् ॥ मत्स्यपुनाराणि तो निमंगलानि गण्येनोदा
ह्रियन्ते ॥ श्वेताः सुमनसः श्रेष्ठाः पूर्णकुम्भास्तथैव च ॥ जलजाः पक्षिणः श्वेवंमा समस्याः
श्वपार्थिव ॥ कल्पान्येवहुत्वात्श्लोकानलिखिताः ॥ गोवाजि गजः वृषे कपशु अश्व देव
विप्र ज्वलदग्नि सिद्धवेश्या दूर्वा आर्द्रगोमय स्वर्ण रूप्य ताम्र मुक्तादिमरीण
रत्न उषध यव शालिप श्वेतधान्य नवर्द्ध मानश्य भद्रपीठखड्ग छत्र पताका

ज

वामन॰मद॰आयुध॰भूपतिविग्रह॰नुदितवाद्धितशब्द॰सद्योहृत॰दधि॰दुग्ध॰फलस्व
स्तिक॰वर्द्धमान॰वाद्यगाम्भीर्य॰नव॰गम्भीर॰खड्ग॰काष्ठभादिस्वन॰अनुकूलमंदसुख
स्पर्शवायु॰स्निग्धवर्णरूपा ममैव॥ अनुलोमविद्युदनुकूलेन्द्रचाप अनुलोमग्रह॰वाया
दिपाश्चिदर्शिराम्नगाद्या शुभाः॥ स्वस्ति वर्द्धनं स्यन्दनं यानं तथा पूर्णाभिषेक नम॥ शस्ता
तानि धर्म्म जय ब्रह्मा आत्मनसः प्रियम्॥ गरोगाकीर्त्यद्गौ शिवमाधवेस्मन [illegible] यः स्म
१४२ नेतुलसीं सीता नाम सौमित्रिरामसह॥ सर्वविजित्यनिपूर्व सर्वान्पुनरायाति का [illegible] कर॥ वै १४२
रावण [illegible] यम [illegible] नंदसाकुन्त [illegible] यं भवतेन [illegible] नारिन्द्र [illegible] स्म [illegible] प्र [illegible] त
सार्थसिद्धिः पुनरागमश्च॥ अपारो गनुज रूपा [illegible] जानहर्नहनिम॥ सत्ययास
हितं ध्या [illegible] सर्वविघ्नोपशान्तये॥ वेदध्वनिशंखघोषपटहजका [illegible] प्रशस्ताः॥
अप्रशस्त माह॥ तत्रैव॥ युक्तौ छेद॰रुदन॰वान्त॰दर्प [illegible]

१पं

न॰अञ्जन॰गुड॰सर्पिस्तैलः अभ्यक्तो नग्नः मलिनः मुण्डितननः मुक्तकेशो जातः काषायाम्बरयुक्त
तः असवलः क्षुधितः वनाढ॰ अहि॰पङ्कु। वर्म्म॰केशबन्धन॰उद्धृतसारविशेषपाकादि॰चण्डाल॰श्व
पच॰बन्धपाल॰वधक॰पापिष्ठ॰सगर्भस्त्री॰तुष॰शरा कपाल॰अस्थि॰भिन्नभाण्ड॰रिक्तभाण्ड॰मृत
शार्ङ्ग। अश्वशब्द॰जर्जरभेरवशब्द॰श्वादि क्रव्यादिशब्द॰पञ्चशब्द॰ध्वजे क्रव्यादपक्षिस्वन॰वस्त्रा स्त्रवा
हनध्वजमुकुटपातः प्रतिकूलसशर्करवायु॰पतिविघ्न॰प्रवर्षरात्रि॰एकपाद्यानशुभाः क्रयासिति
दृष्टमागच्छ किं ते तत्र गतस्य तु॥ अन्ये शब्दाः श्रवये ऽनिष्टास्ते विपत्तिकारिणः स्मृताः॥ शिनो वातपतन
प्रकम्पाद्या अन्येपि॥ दृष्टे निमित्ते प्रथमममङ्गल्यविनाशनम्॥ केशवं पूजयेद्विद्वांस्तवे
न मधुसूदनम्॥ द्वयः प्रसन्नाते गर्गः॥ शकुनानि रहस्यानि [illegible] अशुभानि मनुसा [illegible] द्वि
श्ववाक्यं जनार्द्दनः॥ यात्रां कृत्वा लाजाज्ञातमाल्यदधिशस्यपादिभिर्मङ्गलैः पोतनानाभिनन्दि
तो गृहं प्रविश्य तु पूजया न विवादयेत्॥ अष्टमी नवमी विद्धा कर्त्तव्या फलकांक्षिभिः॥ साद्
र्गावासनन्दा वा कर्त्तव्या दशमी सदा॥ निरां यः शिष्वोतु॥ प्रातर्नवदेवान्सं पूज्य गीतवाद्यै

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कुलेजे॰ प्रवाहयन् इत्युक्तं॥ यदिनेशनव॰॥ मावियर्वीया स्ना॥ तिथिनिर्णये॥ नवम्या
सहिता कार्या देशम्यप्रवल॰ सदा॥ एकादश्यापायुतोयात नक्ष आजयको ऋषिः॥ देवीपु
राणे॥ नवमी कैराधु तां योऽस्शम्यां विज [illegible] कुरु नाम त्वमित्यु क्तं वसिष्ठेन मह
त्मना॥ पादपु॰ नवमीयु तां तस्याप [illegible] पना ऽजता॥ दशाति॥ जयं सो रवया त्रायासर्वदैवा
व॰ सर्वकाले सुदिप्रवेतिवा पाठविकल्पः॥ तत्रापन्न॰ हेऽपना ऽजिता पूजास्या [illegible] श्रव
२४३ णायोगिनीस्वल्पापि पना नाम्ना स्यान्प [illegible] दिने ऽपना [illegible] श्रवणाभावेपूर्वे [illegible] दिने द्वये ऽपरा २४
ह्णव्यापित्वे पूर्वैव ग्राह्या स्यात्॥ हेमाद्रौ॥ सेपराणां दशमां कांतिपन॰ पूर्वव्यापिनी॥ यक्ता
न हृदयितायस्मादितिसा सर्वतोमुखी॥ इवस्य दशमां शुक्लां पूर्वविद्धां न [illegible] यत्र यत्र
श्रवर्णसंयुक्ता नाड्णपरा भिषवने॥ दिनद्वये प्र [illegible] व्यापित्वे परा [illegible] सवरणयोगोऽप्रया
जकः॥ दिनद्वये पनक्षस्य श्रोतुपूर्वा पना॥ दिनेपना ऽश्रवणा सत्वेपनैव॥ तस्माच्छमीयात्रा॰
नाम पूजनम्॥ शमीमूला न्मृदानमनम्॥ व्यासः॥ शमीशामपते पापं शमी श्रयुः प्रवाद

नि॥ धनिप्यर्जुनवाणानां नाम स्याप्रियवादिनी॥ कनिष्यमाणा यात्रायां यथाकालं सुखं
मया॥ तत्र निर्विघ्न कर्त्री त्वं भव श्रीराम पूजिते॥ शमीमभ्यर्च्य विधिना यात्रां निर्विघ्नसिद्ध
ये॥ वानशुल्कादि लिखित्वा यदिनुप्रस्थानमाचरेत्॥ आश्विनशुक्लैकादशी सुखोप्यचक्रादशंपा
पद्मनाभं सं पूज्य विपुभोजन पूर्वकं पारणां कुर्यात्॥ महाभारते॥ द्वादश्यां [illegible] माश्विने मा
सि पद्मनाभेति वासर्वनात्॥ गोसहस्र फलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः॥ इयमेव विश्वोका द्वाद
शी तत्रैनामेकादशी युक्ता सुपो ष्यलक्ष्मी महितं हरिं नात्रोपूजयेत्॥ प्रातः पुराणी कान्या सं
पूज्य पारणां कुर्यात् स्त्रात्ने गुडादि धेनु नामेवाशमाद् द्याद् द्विज दाम्पत्यं संपूज्य विसर्जये
दिति॥ आश्विनपौर्णमासी को जागर्ता व्रतम्॥ ब्रह्मपुराणे॥ आश्वपुष्पां स दाविप्रैः कोम्या॰
होमः प्रकीर्तितः॥ कुर्यान्महालयेनशी द्रापयापाचैरुताशनः॥ यवा [illegible] तयुतापेते स्रा
लेश्व सुतर्पितैः॥ रुद्रोन्दुः पूजितसर्वाभिभक्तैरश्वान्यैः फलैस्तथा॥ देवरानुवर्तेत त्र [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४८

कुलेर्ज प्रवाहयेत् इत्यादि ॥ यद्दिने श्रवण ॥ भावे पूर्वाय्या स्ना ॥ तिथिनिर्णये ॥ नवम्या
सहिता कार्य्या दशम्या यत्र ॥ सदा ॥ एकादश्यापि युता या ॥ नष्ट आजयकौ ॥ भि ॥ देवी पु
राणे ॥ नवमी कैराघु त्रयोदश्यां चित्रा ॥ सन ॥ कन्या नाम ब्रह्मिति तेवसिक्ते ॥ मह
स्मना ॥ पार ॥ नवमीयु तः तस्या पु ॥ प नाडिता ॥ दशाति ॥ जयेसौ रवेया त्रायास ब्रदि
वा ॥ सर्वपालेशु दिश्र वेति वा पाठ विकल्पः ॥ तत्रापि ॥ हेऽप ना जिताप्रज्ञास्या ॥ श्रव
णायोगिनी स्वल्याविप नाम्ना ह्या ॥ प ॥ दिनेऽप ना श्रवणाभावे पूर्वे ॥ दिन द्वयेऽप रा २४
२८३ न्व्यापित्वे पूर्वा ग्रा ह्या ॥ हेमाद्रौ ॥ सेपराद्दशमी का ॥ प ना ॥ पूर्वैव ग्राह्या ॥ यत्ता
न दृष्टिता यस्मादितिसा सुर्वितो मुखो ॥ इवस्य दशमी शु ॥ पूर्वैव ॥ न ॥ यत्र
श्रवणे संयुक्ता नाज्ञा प ॥ भिषेवने ॥ दिन द्वये प्र ॥ व्यापित्वे पना ॥ तु दोश्रवणयो गोऽप्रा
जकः ॥ दिन द्वये प न फस्यशोतु पूर्वा ॥ पना ॥ दिने प ना ॥ श्रवणा सत्वे प नैव ॥ तस्या शमी यात्रा ॥
नाम पूजनम् ॥ शमी मूला ॥ दान ॥ नम् ॥ व्यासः ॥ शमी शमयते पापं शमी श्रयुः प्रवाद

नि ॥ घनि अर्जुनबाणानां नामस्या प्रियवादिनी ॥ करिष्यमाणा या यात्रा यथा कालं सुखं
मया ॥ तत्र निर्विघ्न कर्त्री त्वं भव रमे नाम पूजिते ॥ शमी मभ्यर्च्य विधिना यात्रा निर्विघ्न सिद्ध
ये ॥ वान शुलादि हित्वा यद्दिनु प्रस्थानमाचरेत् ॥ आश्विन शुक्ले कादशी मुख्यो पद्मादश्या
पद्मनाभं सेपूज्य विप्र भोजन पूर्वकं पारणां कुर्य्यात् ॥ महाभारते ॥ द्वादश्यां ॥ मा श्विने मा
सि पद्मनाभेति वार्च्चनात् ॥ गो सहस्र फलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ इत्येमेव विशोक द्वाद
शी तत्रै नामेकादशी युता सुपो ध्य लक्ष्मी महितं हरिं नात्रो पूजयेत् ॥ प्रातः पुण्डरीकाक्षं सं
पूज्य पारणां कुर्य्यात् ॥ हात्रे गुडादि घृ ॥ नामेकत मादत्वा ॥ द्विज दाम्पत्यं संपूज्य विसर्जये
दिति ॥ आश्विन पूर्णिमा कोजागर्नां व्रतम् ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ आश्वयुज्यां स दा विप्रैः काम्यो
होमः प्रकीर्त्तितः ॥ कुर्य्यान्मालयेनत्रो ॥ पापा ॥ हुताशनः ॥ यवान्नेत ॥ युते ताराऽ
लेश्वसु तर्प्पितः ॥ पूर्णेन्दुः ॥ शत्रवा पिभ ॥ पश्वान्यैः फलेस्तथा ॥ देवस्तु ॥ वने तत्र

कुलेजं प्रवाहयन् इत्यादि॥ यस्मिन्पक्षे च नवमी वा पूर्वीया स्त्रा॥ तिथिनिर्णये॥ नवम्या
सहिता कार्या दशम्या च खलु सदा॥ एकादश्या युता या नष्टा आज्ञयका भिः॥ देवीपु
राणे॥ नवमी केवलापि तु तो यो दशम्या विद्ध आत्मस्व क नाम त्वमिल्लु तो वसिष्ठेन महा
त्मना॥ पाद्मे॥ नवमी पु तत्स्या पूजापना ऽजता॥ दशा तिजयं सौख्यं यात्रा यास्वर्देवी
वा। सर्वकाले सुदृढ वेतिवा पाठविकल्पः॥ तत्रापि तन्हि ऽपना जिता पूज्यास्या श्र
वक्षा योगिनी स्वल्पा विपनाम्ना स्यात्॥ दिने ऽपना श्रवणाभावे पूर्वे दिने द्वेऽपरा
२८३ ऽव्याप्तित्वे पूर्वा ग्राह्या स्यात्॥ हेमाद्रौ॥ सेपरा गादशाभा को निपन पूर्वे या तिथा॥ यत्का
न दृष्टिता यस्मादिति सा सर्वतोमुखी॥ इयस्यदशामांशु पूर्वे वि होनच यस्य
श्रवणं संयुक्ता नाङ्गो प भिषेवने॥ दिनद्वये पूर्वा व्याप्तित्वे पना तु दोषं स्व लोयो गोऽपूर्वा
जकः॥ दिनद्वये पर क्षस्य पूर्वा तु पूर्वाऽपना दिने पनाऽश्रवणा सत्वे पनैव॥ तस्याः शमी यात्रा
नाम पूजनम्॥ शमी मूलान्नरदान मनम्॥ व्यासः॥ शमी शमयते पापं शमी शत्रु प्रवादि

नि॥ धनिन्यर्जुनवाणानां नामस्याप्रियवादिनी॥ कनिष्ठमार्गायायात्रा यथाकालं सुखं
मया॥ तत्र निर्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्री रामपूजिते॥ शमीमभ्यर्च्य विधिना याया त्रानिर्विघ्नसिद्ध
ये॥ वान शुक्लादि हित्वा यदि नु प्रस्थानमाचरेत्॥ आश्विनशुक्लैकादश्यां सुघोष पक्षादशपा
पद्मनाभं संपूज्य विप्रभोजन पूर्वकं पारणां कुर्यात्॥ महाभारते॥ द्वादश्यां मा श्विने मा
सि पद्मनाभेति वाचने नात्॥ गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः॥ इत्थमेव विशोकद्वाद
शी तत्रैना मे कादशी युता सुपो ष्यलक्ष्मी महितं हरिं नात्रो पूजयेत्॥ प्रातः पुण्डरीकाक्षं सं
पूज्य पारणां कुर्या त्स्त्रा ते गुडादि धेनुनामेकात मादत्त्वा द्विज दाम्पत्यं संपूज्य विसर्जये
दिति॥ आश्विनपूर्णिमा कोजागरा व्रतम्॥ ब्रह्मपुराणे॥ आश्वयुज्यां स दीपैः कोम्यो
होमः प्रकीर्तितः॥ कुर्यान्महालयेनज्ञी हाययापा नेहतायानः॥ यवाज्ञेत यता पितेस्त्रराङ
लेश्च सुतर्पितेः॥ फलान्दुःपूजितश्चापि भक्षे पश्चान्यैः फलैस्तथा॥ देवरानु क्नेत त्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तद्वद्देवो महेश्वरः॥ सम्यगर्च्यः प्रयत्नेन तुङ्गः स्कन्दनंदिपुनस्तथा॥ देवश्चैव पिनाकी भृङ्गश्चैव पि
नैव तो मुनिभिः सह॥ इ ध्वजा तद्वत्तोपेते स्तराकुलैश्चैव सुपूजितः॥ पूजितव्यश्चैव पुरोत्तुंश्च पय
सापायसेन च॥ गोमद्भिः सुरभी रूपाक्षागवद्भिर्हुताशनः॥ अनश्ववद्भिर्धनुरगो गजाव
द्भिर्विनायकः॥ पूजः सार्श्वेश्चैव तोयप्यास्वभवविस्तनेः॥ ततः पूजयेन्निकुम्भश्चैवसा २४६
भिश्चैस्तिलैराकुलैः॥ सुगन्धितैर्घृतोपेतैः फलान्यश्चैव भुक्तिभिः॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वाच २४४
भोगं तं वमासवर्जितम्॥ शंखवादित्रनादश्च मिश्रैर्गीतनृत्यैश्च शान्तिभिः॥ वर्णिपार्श्व
गतैः स्वपेद्भूतक्रीडादिजागरैः॥ ततः प्रभातसमये स्वनुलिप्तैः स्वलंकृतैः मङ्गलाल
म्भनं कृत्वा ध्येवह्निसंपूजनं तथा॥ भोक्तव्यं वा स्ववेश्मा द्वे क्रीडितव्यं पणासु खं स्म॥ निरी
यसिन्धौ भ्रस्या कोजागर्तीति वदन्ती लक्ष्मीर्नात्रौ वं भ्रमी अतिजागरतो भवने निवसति स्थिनी

भूतो तिकोजागर्ताति स्थितिरयम्॥ ... मिव कौमुदी संज्ञा॥ तत्र लक्ष्मी ... रडनमेर॥
... आश्विन पूर्णिमा॥ इयंपूर्वे वद्या
स्वलंकृतैर्नकीडा कार्या अग्न्ययनमन्त्रकार्यपरा॥ अग्निपूजा॥ इयं पूर्वोद्य वाका
खेलक्तैः नकीडा कार्या अग्नियनमन्त्रकार्यपरा वन्द्यार्वनादिषु॥ कमेरो वैस्वाः का
पिनीग्मास्याः नात्रो जागरणादर्शनात् परा वन्द्यार्वनादि॥ किंतु दिनद्वयेतद्व्याप्तौ
लदतिव वनाद्यां॥ चतुर्दश्यां बुधाः॥ मितिकथनादिति॥ किंतु दिनद्वयतद्व्याप्तौ
पनाकार्या॥ निशीथसिंचोपनैवेद्यपो तां नात्रौ वर्णकुल्याप्यापनपूजाङ्गहोमं कृत्वा
धौ तकदेवताः पूजयित्वा प्रातर्होमस्तु तथित्वात्॥ सनोजकलिकाकाम॥ पूर्णि ... थिः॥
मायातिथिः पुराणं वेदकालविशेषतः॥ अर्वस्तुदीयतत्र मत्रस्यात्समुखे ... ताव कर्तव्यासंमवी
तत्र कातयानभासावित्री वटपोत्रिका॰ कृत्तात्मै स॰ कृता वक्तव्यासंमवी
त्यि॥ कौमुदी शिवनाशिश्चैवश्रवणा सप्तमीतथा॰ निषिद्धिजातुकर्त्तव्यादिन
वीपो निःस्यकः॥ जाबालिः॥ अहस्तुतिपयः पुराणः कम्मान्नत्रानतो द्विवान्नकाः
दिव्रतयोगे तु नात्रियेजः विधिः ध्यते॥ अथ शिवनकृत्तौ ... चाश्रीहिनवान्नमु क्रमः॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

इतिमगद्विजहानेनामसुतश्रीशोभन[illegible]यशास्त्रामदि नचैते शुखेवोधे धर्म्मे तनावाप्तिव
नमासविधिविन्नामाष्टमःपञ्चकः ॥ ॥ ८ ॥ अथ कार्त्तिकमासविधिः ॥ तत्र मासप्रशं
सा नानदीये ॥ [illegible] सर्वे [illegible] कार्त्तिको मासः सर्वपुराण
घिकः स्मृतः ॥ तुलादिसङ्क्रमे नानिसुवर्णस्यैक तो मतः ॥ कार्त्तिको मासः सर्वदा केशव
शावप्रियः ॥ स्कन्दपुराणे ॥ नकिंविदकियते पुण्यं विष्णुमुद्दिश्य कार्त्तिके ॥ तस्य क्षयं भ २८५
०८५ वेत्सर्वं सत्यो कृतवनानद ॥ अव्रतेन क्षिपेद्यस्तु मासे दामोदरप्रियम् ॥ तिर्यग्योनिम ध्या
वाप्नोति सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥ व्रतेतु कार्त्तिके मासि नकनोति यरागढी ॥ इष्टापूर्ति[illegible]
तुस्य यावक्षहतनानको ॥ यतिश्चविधवाचैव विशेषेण वनाश्रमी ॥ कार्त्तिके नकैया
तिअकृत्वा वैष्णवव्रतम् ॥ जन्मप्रभृति यत्पुण्यं विधिवत्समुपार्जितम् ॥ भस्मीभवति
तत्सर्वमकृत्वा कार्त्तिके व्रतम् ॥ यद्दत्तं वहुतं जप्तं कृतं च सुतपं तपः ॥ सर्वं वा फलता मे
तिअकृत्वा कार्त्तिकव्रतम् ॥ विना व्रतेन देवर्षे यो नयेत्कार्त्तिकव्रतम् ॥ सर्वदास

पृतिर्दधर्मीयथाशुद्धो [illegible] तिद्विजः ॥ नयमनविनावैवयोनयेत्कार्त्तिकं मुने ॥ वातु
मास्यतणा वैव ब्रह्महा सकुलाधमः ॥ तत्र व्रता[illegible] एकभक्ता[illegible]दि सामायनानानिका
[illegible] पञ्चवादितानि घण्याशा क्रिकनरीयानि ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ कार्त्तिकं त्वयियो मास
[illegible] कम तेनुतिष्ठति ॥ सोऽन्नने वपरं लंग्राप्य वत्कुलो कम होपत ॥ एवं प्रतानुत्तनोन नारण्य
धिकफलानि ॥ निपमाः ॥ मासादिस्नानगगातःस्नानतर्प्पणदामोदरार्चनतुलसीपूजातु
लकाष्ठमालाधारणनित्यदीपदानप्रातरुत्थाननानाविधदानधात्रीछायामात्रानि
षेवनैमध्यमपत्रकन्यपालाशपत्रभोजनहविष्यपारणगोष्ठिज्ञानाधनतर्पका
नभोजनाधःशय्यापतितनग्नादिसंगवर्जनानि तर्प्पणसाधुवेश्मवाद्यातादी
नोषणानुलशोदलमालनीधात्रीभिनिपुष्पकरवीनकेतकीवपकाम्भोजपूजाद्याः
पाम्भाम्याकुः कलिंगानिपरोलानिहन्ताकसंधितानिवा नत्यजेत्कार्त्तिके मासि पा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वराहकृतनारसी पद्मपुराणे। सर्वामिन्नामिमांसा निन्द्योऽइसेवीनकोणम्या। नाजिकाम्
दकेदेशनेवाधा कार्त्तिकव्रती। द्विदलं तिलतैलं तद्भुतपान्नं शास्त्रदूषितम्। भावदुष्टं शब्ददुष्टं ने
वाद्यात्कार्त्तिकव्रती॥ स्वामिषभोजनं नपत्रं वा द्वितव्यम्। पलाण्डुलसुनसकेनगुन्द्रांच्छत्राकं गृञ्ज
नकल्पा। नाडिकां मूलिकां शिग्रुं वर्जयेत्कार्त्तिकव्रती॥ निष्पावान्राजमाषांश्च
[illegible] कोहितः। कुष्माण्ड इती २४६
२४६ स्नने देवेजनार्दनं पोभन्तपदिविप्रेन्द्र वाण्डा नादधिकोहितः। स्वप्यान्से पिवेननः। धात्रीफलं नवापि।
स्या: स्मिन्निपदास्विवर्जयेत् भोजनपत्रं वा द्वितव्यम्। ... मथुरा काशी स्यपंवनदसनपूभागीरथी संगमे
स्नान। वेधि: स्नानफलं त्वथा द्वितव्यः। ... मिथाल: स्नानं जनार्दन। दीप्यर्पलिवः
व्यतिपुरुपस्नानमयोक्तम्। कार्त्तिकि हं कनिष्ठ। मिथाल: स्नानं जनार्दन। दीप्यर्पलिवः
वेशदामोदरमयास्त॥ नमः कमलनाभाय नमस्ते जलशायिने। नमस्तोस्तु हृषीकेश

गृहाणार्घ्यं नमोस्तुते। स्नात्वा भागीरथीं विष्णुं शिवं सूर्यं जलं विशत्। तिलाक्षतकुशपूर्णे
नगृहीत्वा नं समाहितः। गंगाद्याः सरितः सर्वास्तीर्थानि जलदा नदाः। सप्तैव सागरा:
सर्वे मिष्ठन्तु जलाशयाः। पावन्तः कार्त्तिके मासि वर्त्तते पितृ तर्पणे। तिलाः स्नातस्य
नाद्यानि पितृन्स्वर्गवासिनः॥ कृष्णे तु पिण्डो विष्णोः स्वरूपं ब्राह्मणाभुंदि ना
वमान्या नोविनोध्याः कदाचिच्छुभमिच्छता। तेषां पानिरद्न्ति पादवेदाश्च सुखमाशि
ताः। सर्वा रूपान्विताना देवाः पूजिता स्ते नदर्शयः॥ ततो हरि प्रियापादवीं नरसंपमर्दस्य
ती। प्रदक्षिणा नमस्कारान्कुर्यादेकाग्रमानसः॥ देवेस्त्वं निर्मिता पूर्वमर्चितासि
मुनीश्वरैः। नमोनमस्ते तुलसी पापं हर हरिप्रिये॥ ततो हरिकथां श्रुत्वा पौराणी
स्थितमानतः। पुराणान्ते ततो विप्रं पूजयेद्रात्रिमान्व्रती॥ ब्रह्मपुराणे कार्त्तिकादिपानिः
न चैव॥ आश्विनस्य तु मासस्य पा शुक्लैकादशी भवेत्। कार्त्तिकस्य व्रतानीह तस्यां
कुर्यादतन्द्रितः। कार्त्तिकस्नानं राज्यपामासं सं कान्तमेवेत्स्यामि देवि हिनाधिकेवावश्यकापिच।

१८

अशक्तोपंचदिनमेकादश्यादिषुवा। संक्रमकृष्णचतुर्दशीशुक्लनवमीपूर्णिमासुवा कार्य्यमेव।
अशक्तो व्रतदिनत्रयमेकाप्यथ। अशक्तो नियमं कमपि कुर्य्यात्। नोरत्नात् पौन व्रतीनानि
यमीनरूभवेत्। विष्णुपूजाप्रसङ्गात् कल्पपुनाशनो। गवां कोटिसहस्रेण स्वर्णकोटिशुभस्य फलम्।
तत्फलं कोटिगुणितं। मेकाहं केशवार्चनात् जन्मकोटिसहस्रेषु सत्यमेव पुण्यं भवेत्। कार्त्ति
केना चिंतितं। विष्णुस्तस्य स्वधर्मपातना। दत्तैःपद्मासने पाभक्ती अम्बादि। पयहस्य धर्मकः दत्तानि
१४ नैव्लक्षाणां मुद्गां अक्तिं नयमिरः निर्णीयः। व्रतानामिह सर्वेषां म जन्मानुगं फलम्। इह विष्णु
धनस्योत्कृष्टफलं न मशाकानुगाद्। आरभे। पौनरः कार्त्तिकमासे मांसं वपनिवर्जयेत्। संवत्स
नस्य लभते फलं मांस निवर्त्तनात्। कार्त्तिके सकलं मास दहिः स्नायी जितेन्द्रियः
पक्वान्नविष्णुभुञ्जानः सर्वपापैः प्रमुच्यते। गोजाः उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्यात् कुल
स ऊर्ध्वमुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात्। यस्तु केशवमुद्दिश्य दीपं दद्यात् कार्त्तिके। आका
शे यं ज्वलनं वरं एवं तस्यापि फलम्। धनधान्यसमृद्धेषु पुत्रवानीश्वरो भवेत्। लावण्ये

वरनुते तस्य विद्वान् पुत्रोपि जायते। तुलायां तिलतैलेन सन्ध्याभिः तद्धृतेन वा। आकाशदीपं यो
दद्यात् मासमेकं निरन्तरम्॥ स्वी कामस्व वशिनयः श्री तपस्विनयान विधुडपते। दीपदान मन्त्र
देयात् मासमेकं निरन्तरम्॥ प्रदीपं तं प्रयच्छामि नमोनन्ताय वेधसे॥ अत्र तुलायामि
दमोदनायन भसितुलालोलया सह॥ प्रदीपं तं प्रयच्छामि नमोनन्ताय वेधसे॥ अत्र तुलायामि
ति वचनात् सौनमासादेन इति वा वस्पतिः॥ सनोतुकारी। तुलसी मालती मुनिपुष्पकम्॥ कार्त्ति
के स्वपत्नपुरा पापानि दीपदानेन पश्य मम॥ केशवाग्रे तुलसी समीपे देवमन्दिरे॥ विप्राग्रे चतुःपथे
वीत्यवृक्षमूले गोष्ठे नदीषु गिरिषु कृत्रिमचन्द्रोस्तम्भे श्वत्थमूले घवलगृहोपनिकलशोद्यानेषु
जाधवसलाविष्णुदीपादेयः॥ स्कान्दे॥ घृतेन दीपको यस्य तिलतैलेन वा पुनः॥ ज्वलते मुनिशार्दूल
लं अश्वमेधसमं फलम्॥ यः कुर्य्यात् कार्त्तिके मासि कर्पूरेण तु दीपकम्॥ सकलानि समुद्धृत्य
तैः सम्भवन्ति भाग्यवेत्॥ इवं दीपमाहात्म्यमनेकविधं बहुत्वान्न लिखितम्॥ संक्षेपधात्रीपलाशा
दिमाहात्म्यं लिख्यते॥ धात्रीछायायां भोजनेन नवीकृतदुर्भोजनदोषनाशः॥ धात्रीछायासु

5

माश्विनस्य कुर्य्यात्पिराङ्तु यो नरः ॥ मुक्तिप्रदपान्त्यपि तत्प्रसादान्माधवस्य तु ॥ एवं तुलसीमूले हरिं

हृत्वा पीराङ यानयोः स्मृतापहम् ॥ तैलाभ्यङ्गं तथा शय्यां परान्नं कांस्यभोजनम् ॥ कार्त्तिके वर्जयेद्यस्तु प

रिपूर्णव्रती भवेत् ॥ पलाशमाहात्म्यम् ॥ यः करोति नरो नित्यं कार्त्तिके पत्रभोजनम् ॥ न दुर्गतिम

वाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ भोजनं ब्रह्मपत्रेषु महापातकनाशनम् ॥ कार्त्तिके मुक्तिदं प्रोक्तं ब्र

२४८ ह्मपत्रेषु भोजनम् ॥ ये केचिद्व्रतिनो लोके ये च मौनव्रता नराः ॥ तेषां स फलमाप्नोति ब्रह्मपत्रे २४८

षु भोजनम् ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च त्रयो देवास्त्रिपत्रके ॥ एवं च वर्जयेत्पत्रं मध्यमं सर्वदा बुधैः ॥

विशेषेण शूद्रो मध्यमे प्रमादाद्भुक्त्वा कपिलादानेन शुध्यति ॥ कपिलाज्ञीनमपि सनपिबेत् ॥ प

त्रभोजनं मौनिना कार्य्यम् ॥ अथ विशेषतिथयः ॥ कार्त्तिकशुक्लद्वितीयायां यमस्नानपायनव्रतं

... का ... कृ ... मी ... ॥ ... पव्या ... कार्त्तिक ... स्तेक ...

... दीपदानमग्नि ... ज्वलनन ... नाथ ५ ... एकादश ... मुनि ...

... न न नार ... कार्त्तिक ... स्नान ... प्या पि

वा ... दिने ... पूर्वा ... पाक ... यमे ... नैमित्तिकस्नान ... ग्ग

न्दा गोवत्स ... पूजने ... पुण्य ... नाएवनाग्यवननं पपा ... गां च

दानम्पात्रसंयुता पुत्रदानं ... स्पावि ... समानवर्णं ... गां भूतं ...

न्न काम्यध्यापि नोपनाम्ना या ... तद्दिने तैलपक्वं स्थालीपक्वं वर्जयेत् ॥ गो ... रो ...

श्रीनभक्षयेत् ॥ एतामारभ्य दिनपंचकं ... गां देव द्विजगुरुमादीनां नीराजनं

धनुल्कः ॥ कार्त्तिकशुक्लनवम्यां निशाकुरवेदहा ... रपम्यतु ... नारायणमायदोपा

द्यः ॥ इत्यत्र दोष ... नाम्ना या ॥ स्कान्दे ॥ अत्र वपु ... कल्पम्लेत ... निशाजपेतं

पमदोषं ... ग्रहणं ... विनाशनम् ॥ तन्मंत्रः ॥ ... कालेन ... पाप ...

यत्र दीपस्य ... नं ... श्च ... कार्त्तिकशुक्लचतुर्दशीनर

कचतुर्दशी ॥ तस्यामरुणोदयेन ... स्नानमाचरेत् ॥ स्कान्दे ॥ कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां दिजो

दये ... स्नात ... न ... कर्मी ... भवेन्माला ... समेवसा ... पम ... रपेक्ष

इनोऽयपापः विधूदवगा पास्म। नरकस्य चतुर्दश्यां तेनाभ्यङ्गं प्रकारयेत्। अन्यत्र कार्त्तिकस्नायी
तैलाभ्यङ्गं विवर्जयेत्। कान्दे। [illegible] चतुर्दश्यां [illegible] तेनाभ्यङ्गं [illegible]
यमलोकं न पश्यति। [illegible] चतुर्दश्यां [illegible] यमतर्पणं [illegible] नरकस्य
[illegible] मार्ग
[illegible] सभिति [illegible] मार्गे [illegible]।
२४८ [illegible] काकतुल्यो [illegible] मदं [illegible] २४८
[illegible] धर्म [illegible] नाम [illegible]
[illegible] देवताः [illegible] स्नानं [illegible] कृष्ण [illegible]
[illegible] स्थानानि [illegible] निवा [illegible]
[illegible] विष्णु [illegible] भन
[illegible] ततः [illegible] नरान् [illegible]
[illegible] कूपा [illegible] भानु [illegible]

नानुविविक्तासु कान्तिशालासु देववा[illegible] माद्यपुना[illegible] यः कृष्णा कार्त्तिकमा[illegible]श्या
मनां दीपमालिका[illegible] घृतेन वा तुद्देश[illegible]ममा योवा[illegible] आस्थितः। यावद्दीपप्रसे
ख्यां व घृतेनापि यत्र बोधिता। तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते॥ ख[illegible]तिथौ तु पू
र्वीक्प्रदोषे दीपा[illegible]त्वा पनेद्युस्नायादिति॥ तिथि निर्णये॥ आश्विनस्यासितपक्षे
लक्ष्मीर्निद्रां विमुच्यति। सा वदीपावलीज्ञ[illegible]स[illegible]के[illegible]रा[illegible]पिरा॥ इभीसितवस्तु
इत्यप्या मन्तुज्ञातपावापा॥ व[illegible]या दोसक्षासद्गु[illegible]त[illegible]दीपा[illegible]लोभ[illegible]ता[illegible]न॥
तस्मा दीपाः प्रदातव्याः नारक्षस्ता[illegible]मतेन[illegible]हमसव[illegible]दे[illegible]साध्वा[illegible]तनयुवा॥
देवानां दैवमप्यास स्मा[illegible]ने[illegible]सवा[illegible]पूर्वेदि[illegible]वद्दश्यामाश्विने[illegible]तना[illegible]
प्रत्यूषसमये स्नानं कुर्याद्[illegible]दिद्धे[illegible]प्रा[illegible]दश[illegible]भोजा[illegible]त्वा
पापनाना॥ औ वा नवा पवा विप्रान्[illegible]व[illegible]कोम[illegible]घा[illegible]नेद त्वा[illegible]तेम[illegible]श्वपेमला

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कैनपस्यति॥वस्त्रं दत्त्वा [illegible] त्पाद्य [illegible] के [illegible] न [illegible] ज्ञांकता [illegible] स्या [illegible] सिजि
वे [illegible] कृते सुखी॥ स्नानेन [illegible] या [illegible] केन फलं लभेत॥ दीपा [illegible] त [illegible] दत्त्वा [illegible]
वालकेन नो नमः॥ [illegible] कि [illegible] कुलेषु [illegible] व [illegible] ते [illegible] मिदं प्रेतवत् [illegible]॥
अत्र [illegible] ते [illegible] मा [illegible] का [illegible] वा [illegible] स्नाने [illegible] ति॥
१५० [illegible] मेव सर्व स [illegible] कामु [illegible] अत्र प्रातस्तिलतैलेन [illegible] के स्नाने [illegible] अत्र [illegible] २५
[illegible] स्नात्वा [illegible] मा [illegible] वतः॥ अथ [illegible] तुलया [illegible] मास्तीर्दि [illegible] ता [illegible] प्रेत [illegible]
याव [illegible] कुरु [illegible] नम्र॥ [illegible] वेवा [illegible] पन [illegible] भूतं [illegible] सर्वांतीप [illegible]
के [illegible] वापाद्वि [illegible] भंति संज्ञा [illegible] निवा [illegible] भा [illegible] ष्या [illegible] न्वता [illegible]
[illegible] दत्वा [illegible] भ [illegible] दत्तेषु [illegible] नि [illegible] त्स्नातानु [illegible] ना [illegible] मा [illegible]
[illegible] इति [illegible] या॥ अ [illegible] नाम [illegible] वा वितः [illegible] नुष्ठि तस्य [illegible] ता [illegible] इसा॥

तिदेशाकृत्वेन सम्यक् [illegible] कला [illegible] ल्वा [illegible] वालय [illegible] तिवु [illegible] तिवा [illegible]
ति॥ [illegible] मि [illegible] विधाय [illegible]॥ दीपदानं ततः कुर्यात् [illegible]
वत [illegible] के [illegible] ज्ञेन [illegible] ती [illegible] वे॰ लो [illegible] तीया [illegible] साश्री [illegible] वेद [illegible]
[illegible] त्सवना॥ [illegible] के प्रभात सम [illegible] वास [illegible] नुना [illegible]॥ स्नात्वा देवान् पितृन् [illegible] क्या [illegible] पु [illegible]
[illegible] कत्वा तु पा [illegible] श्राद्धं देवपितॄन्॥ [illegible] तान्द्विजान् भोजयेन्नानाविधैर्विप्रान् भोजयित्वा [illegible] मा
पयेत्॥ [illegible] विशाखया [illegible] पञ्च दिना [illegible]॥ पुरा [illegible] सम [illegible] मि [illegible]
न [illegible] सीस्या [illegible] पञ्च दिनानि तु॥ [illegible] मा [illegible] पदोपाव [illegible]
[illegible] तेन [illegible] पूजन [illegible] ना [illegible] वा [illegible] पु
[illegible] संवे [illegible] व [illegible] पुना [illegible] कैका [illegible] के [illegible]
न [illegible] प [illegible] नु [illegible] का॥ [illegible] वा [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

क्तव्यमेतेवास्तुनन्नुनात्॥ प्रद्योअसमर्थलक्ष्मीरूज्ञोविधानं। पावकमन्त्र। दीपद्वन्नास्तदाका
र्थीतश्या कुर्यादिवगृहस्त्र्या॥ वतुःपा रस्मशाने चुन। पर्वते प्रसमु॥ रत्नामुलेषु आरवर्यावनेषु
नदीनेषुवावस्येः पुष्पमंडिल्याः दुग्यावदयपमूर्ग ॥ड्रा मालापार्गनार्ग प्र। घेतदं तनत्रे॥
गान्सुशात्मा जाविलादावितस्त्रपवकुमुन्दितान। मूलं कृत्तनमो क्तव्यं नवर्वस्त्राप्रशामिना॥ त्रि
स्यौदुकृभि नन्यस्वबन्धुभिस्सह कुस्तरु॥ लक्ष्मीपूजामाह। तत्र नक्तव्यापिन्यां तिथौ दीपं
१५१ दत्त्वा मुहूर्तासनोपविष्टः स्वर्णपात्रे सकुप्पून चन्दनादिभिर्नष्टदलपद्मस्थां लक्ष्मीं लिखित्वा १५
तत्समीपे दध्यभिमुखां रक्ताभिमुखं वा दीपं घृतेनापूर्य निधायावाहनादिभिः पूजयेत्॥
सपत्निकामेतिको वित्। नमो मंत्रः। त्वज्योतिः श्रीरविश्चन्द्रो विद्युत्सौवर्णतारकाः। सर्वेषां ज्यो
तिषां ज्योतिर्दीपज्योतिः स्थिते नमः॥ यां लक्ष्मीं दिवसे पुण्ये दीपावल्यां च भूतले। गवां गोष्ठे
तु कार्तिक्यां सा लक्ष्मीर्वरदास्तु मे॥ अत्रात्र सदीपोरन्तरणीयः॥ गीतवाद्यघृतादिभिर्जाग
रः कार्यः। अत्रापर नाले सूर्यवाद्यैर्नीराजितैर्लक्ष्मीर्गृहान्निरुत्। नाणीया देवी प्रभात्वि

सर्जयेत्। स्कान्दे बन्धुभिस्सहितः पत्न्यो नन्त्य गीत प्रजाम्यैः। पादिष्ट्वं प्रजापितनस्य संख्या तां जयः॥
सर्जयेत्। स्कान्दे बन्धुभिस्सहितः सर्वनृत्यगीतध्वजामुखैः। यो दिने वै प्रजापते तस्य संवत्सरं जयः॥ तिथ्या साङ्ग
भूतस्य कोष्ठ ताः तानिह नि संवत्सरं तथुवम सुखं श्रीति कृत्वा भस्म जय पूर्वं संवत्सरं जयः॥ तिथ्या साङ्ग
भूतस्य कोष्ठ ता निहोनि संवत्सरं ध्रुवम्। सुखं श्रीति कृत्वा भस्म जयपूर्वं संवत्सरं जयः॥ इपत्रदीपव्यापिनः
गयोनिः शते वि ःस्वान्वितः। तस्यानात्रोजनानातुश्रुतो यत्कस्वकन्तिका। इपत्रदीपव्यापिनः
स्याद्याप्ये नहूयेतत्त्वपना। अत्र विष्णुः पूज्यः। क्षीरादुपाभिषाव्य पाद्यन्नोदिनवतुर्थपक्ष। घृतेन स्ना
पयारेद्रुगव्येन पयसापिता। नक्ताशोगानसेरुर्बैः पूजयेन्मधुसूदनम्। अथ प्रतिपत्कृत्यम्। अ
त्रगोक्रीडा रात्रौ वलिपूजा। एषेदवलिनाऽस्य तिथिः। अस्याप्रातःस्नानं स्नानं महाफलम्। पूजो पा
वदाप व्यापिनो ग्राह्या। स्नाने पना रत्नावणी नवमी दुर्गानस्या पुत्राष्टमा। तथा पूर्वविद्धैव कर्तव्या
वलिना त्रिवले दिनमिन्दा गोपनापाविधापूः। द्वितीया प्रतिपद्युत्रगो कौतन्न वेडनेन। गोपेव्या त्रीति
स्नीयानुजागा वीयभूपतेः। गोतमः। दर्शनस्पृता नरा नकन्याकदावन। गावस्तत्र न पूज्यस्तेष
दीछे दूहिमुनमा म्रः दशा महेवपान ससा नरन्। वः कृत्तीभवत्। गावक्त्र त्रिनश्यन्ति नाज्ञा सततं यस्तथा
यत्रकौपिनेनगोतमयोर्वा स्पविना धेकं पंक र्तव्येति शं। ये विशेषवाक्यानि गोतमः। त्रयोदश्यादिभिः
अत्र कौपिने न गोतमयोर्वा स्पविना धेकं पंकर्तव्येति।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पन्नीयपःसदासहैवनेदेवमः स्नानं वपसः स्तेणैर्देवपोगाद्बजायते॥ कृष्णपक्षेति चेत्ः नीला शुक्लेपू
र्णाग्रहणमेवन तत्र प्रकाशप्रतानदान्गात्रायाणा। क्रीड सदा। अस्यापूर्वपः त्रयोदश्यादीनां मध्ये एकाविंश
त्यिकापिनप्रतिपत्पूर्णायां कथ्याप्येनी ग्रामे ऋतिग्रदासायदेशयुक्तां विश्रायप्रतिपद्येववापालगोक्रीडास्यात्।
सएव। एककाले द्विकालेवानन्तकृष्यात्मनेहनि। शुक्लपक्षेतिचिग्नाद्यापस्याममुदितोरविः। अस्या
पूर्वपः। तनुषुकालेषु पूर्वस्यापनसायाह्नेषु कालेकव्यापिनीग्राह्यिकाः। व्यापिनी वापनाकार्या। गो
क्रीडान्यतमकार्यस्मानेगोक्रीडनपूजादाविति वक्ष्यते। तिथिनिर्णये। उत्तस्यभ्यपनेदायांस्नात्वानो २॥
२५२ राजनं ततः। आश्विने मासि भूतादितिथयः कीर्तिताश्चपः॥ कृष्णास त्रयनमेनतु दीपोत्सवविदिनत्र
यम॥ दीपदानादिकृत्येषु गवां सामध्यान्हकालिकाः। पादिस्युः संग्रवात् वायाते वा तेषप्यस्त्रयः। दीपदा
नादिकृत्येषु कृत्येभ्यः पनसप्रुताः। सायान्हकालिका कृष्यात्पूर्वान्हे क्रीडनं गवाम्। प्रदोषे दीपदानं
च एष धर्मः सनातनः। स्कान्दे। नन्दासुनन्दोस्कन्नाभिः स्कथासीस्कन्दलिन्दथा। निर्गतामथ्यमानेऽब्धा
वुषः स्नानमतोदितम्। तत्र स्नात्वा समभ्यर्च्य धेनुः पत्नपत्नतः। गोदानफलमाप्नोति गर्नोविगतकल्मषः
त्रतोदानादिकालेकद्वयव्यापिनी ग्राह्या। गौतमः। कार्तिके शुक्लपक्षेवतुले भानुपदाभवेत्। पत्नेनकर्तव्ये

दर्शान्तलेनक्रीडनं गवाम्। प्रदोषे दीपदानं तु एष धर्मः सनातनः। भस्मापनपः। यदिद्रमतमा
सादित्वाच्छुः कृष्णपक्षेतुलांनविर्नितसदादर्शसंयोगिनी विहाय कालद्वयव्यापिनी प्रतिप
दिगोक्रीडनं स्यात्। तत्कथ्यापिनीपनाग्रासा। नान्यथा। पतेः देवलः। प्रतिपद्दर्शयोगे तु क्री
डनंतु गवामतः। पनविद्धासुकरणात्पुत्रदारधनक्षयः। प्रतिपदग्निकरणं द्वितीयायायाग
नावनम्। वित्तनाशनेस्सेनेतस्मात्तत्तत्रकारयेत्। गोधूः मंत्रः॥ पादेवीभागवन्तेजंकु
कामधेनुः स
नेसावत्रपूजिता। आयातु मे गृहे सा तु स्कन्दज्ञोनावसतां सदा। स्कन्दभेणाभनद्वाजेकामधेनुः स
सामेभ
कामदा। सामेभवतु स्कन्दीता कामधेनुर्गृहे सदा। स्तु नापाव सिष्टकुसंपाप्प्मुमुद्रेसदा। सामेभ
वत्संज्ञोता कामधेनुर्गृहे सदा। पालन्ल्मीः। कृपालनाधेनुरूपेण सा स्थिता। यत्तं वहति
न्नार्यसामेपापंव्यपोहतु॥ गावः पवित्राः पुण्यानां गावो वै पावनाभवि। गावः सर्वजनेभ्याधा
लभ्येगोभ्योनमोनमः। गावो ममाग्रतो नित्यं गावो मे सन्तु पृष्ठतः। गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये व
साम्प्रतम्। पालन्ल्मीः सर्वभूतानां या देवेष्ववस्थिता। धेनुरूपेण सा लक्ष्मीर्मम शान्तिं प्रयच्छतु॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दहस्यापायनुग्रहः शंकरस्य सदा प्रिया। धेनुरूपेण सा लक्ष्मीर्मम शान्तिं प्रयच्छतु॥ विष्णोर्वक्षसि या ल
क्ष्मीः स्वाहा या च विभावसोः। चन्द्रार्कशक्रशक्तिर्या धेनुरूपास्तु सा श्रिये। चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्
लक्ष्मीर्या धनदस्य च। लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा लक्ष्मीर्वरदास्तु मे॥ गोग्रासमंत्रः। सौरभेय्यः स
र्वहिताः पवित्राः पापनाशनाः। वृषपूजामंत्रः। धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारक॥ अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतः पा
हि प्रपद्यसे। प्रातः प्रतिपदि स्त्रीनः कामधेनुप्रदो भवेत्। भूषणैर्गोगणास्तथा गावो वृषाश्च वाहनदोहनात्।
१५३ ब्रह्मपुत्राणां शंकरस्य पुनः। घृतसंसक्तमनोहरम्। कार्तिकेशुक्लपक्षे प्रथमेह्नि सन्तवेत्॥ १५३
तस्माद्घृतं च कर्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः। तस्मिन्पुनः ते जपायस्य तस्य संवत्सरः शुभः॥ पर्याजयाव
त्तु दुष्कले शुभानि कनाभवेत्॥ स्कान्दे। प्रातर्गोवर्द्धनः पूज्यो यामाचो घृतसमावेत। अपराह्ने निबध्नी
यान्मार्गपालीं विवन्दिराः। अनयोवा। विनोधेपेगोपूजा वर्द्धितव्यम्। गोपूजा सायाह्नव्याप
सांप्रतिपत्तान्तदा प्रभृतेघृतम्। प्रथमा यागपूजानन्दा ता चावेव मार्गपाली मंगलमालिका।
गोवर्द्धनपूजादि द्वितीयायां गोनदोषः। गोमयश्चैत्रे तोवा गोवर्द्धनः पूज्यः। गोवर्द्धनपूजामंत्रः॥

न

गोवर्द्धनधरा। गोकुलत्राणकारक। विष्णुबाहुकृतोच्छ्राय गवां कोटिप्रदो भव॥ ततोपरान्हका
ले मार्गमेसलम्भुद्गोतामार्गपालीं बध्नीयात्कुशकाशमयीं शुभाम्। प्राच्यां दिशि ताम्
नष्ठः सगोवाहनान्मित्रकलत्रपुत्रान्वितो गच्छेत्। तन्नमस्कारमंत्रः। मार्गपालि नमस्तुभ्यं सर्वलो
कसुखप्रदे। विधेयैः पुत्रदाराद्यैः पुनरेहि व्रतस्य मे। प्रातस्तत्र नीराजना कार्या। मंगलमालिका
नामतत्र कार्या। तेषु निर्णये ब्रह्मनारदीयं तु सनात्कोवृत्तिनायं तथैव वा पर्णपल्लवाद्वानोक
तव्यानुकर्षयेन्न। मुहूर्तं वर्त्तते यस्मिन्नहि न भवेत्। विलापस्य कलत्राद्वितत्सर्वं नेस्यपेद्ध्रुवम्
आश्विने मासि दर्शान्ते नानीनीराजनं यदि। नानीराजनत्र वैधव्यप्रजानामरणान्तथा।
कार्तिकेशुक्लपक्षादौ नानीनीराजनं भवेत्। प्रातर्नीराजनं कार्यं सायं मंगलमालिका। नरा
पांशुदपोस्याद्यं कृत्वा नीराजनं ततः। स्कन्दे सत्कर्मा गीतैर्दानैश्च दिवसं नयेत्। अप्रवृत्ते प्रतिप
स्वस्या द्वितीयायां यदा भवेत्। द्वितीयायां तदा कार्या सायं मंगलमालिका। कार्तिकेशुक्लपक्षा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दोविधानं द्वितीयेऽह्नितम्। नारीनीराजनं प्रातःस्नानं मंगलमालिका। नीराजनं नवस्त्रादिधारणम्।
भानते। योयादृशेन भावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर। हर्षदैन्यादिरूपेण तस्य वर्षं प्रयाति हि॥ अत्र स्त्री
पुत्रभृत्यैः स्नानं रूपेणम्। अत्र येन येन भावेन नरः प्रवर्त्तते स वर्षं तथा स्यात्। हृष्टो हृष्यति भुंक्ते
भुंक्ते तु दिनोनादिति एवमन्यापम्। अत एषा कौमुदी संज्ञा। स्कान्दे। कौमुदं क्रियते नाम्यस्यां नानाभा
वैः परस्परम्। हृष्टास्तुष्टाः सुखापन्नास्तस्मादेषा कौमुदी स्मृता॥ महाभारते। कौमुदं तु विशेषेण युक्त
१५४ पन्नेन नाधिप। बलेः पर्वसमं मासानि धर्मस्था विधीयते। वामनपुराणे। बलिं प्रतिविष्णुः। क्षयम्।
यी प्रतिपदा नाम मत्रभार्थम् महोत्सवः। तत्र त्वां नरशार्दूल हृष्टाः पुष्टाः स्वलंकृताः। पुष्पदीपप्रदा
नेन अर्चयिष्यन्ति वै नराः॥ स्कान्दे। बलिमालिख्य दैत्येन्द्रं वर्णकैः पंचरंगकैः। पूजां कुर्यात्। भू
मौ नाडीस्थ पदे बलेः। तत्र मंत्रः। बलिराज नमस्तुभ्यं विरोचनसुत प्रभो। भविष्येन्द्र सुराराते पूजेयं
प्रतिगृह्यताम्। नात्रोपेन कर्त्तव्यान्ते वृत्तांनताधमाः। वर्षमस्तोचियं कस्य भविष्यति न संशयः।
अन्नायमहिषमेषमल्लादियुद्धमन्यस्य परमः। गौः। वायस्शोतप्रवन्दिजने गोः। वर्व विाहनः। अत्रान्दाय

कसा। न। विष्णुप्रीतये अन्नकूटमण्यप्रोक्तम्। नानाप्रकारनैवेद्यम्। कार्त्तिकशुक्लद्वितीया यमद्विती
या॥ अत्रापराह्णे यमपूजोक्ता॥ हस्कारणे विगुप्तपूजात्र निम्सान्येष। काम्या। स्कान्दे। ऊर्ज्जशु
क्लद्वितीयायामपराह्णेऽर्चयेद्यमम्। स्नानं कृत्वा भानुजायां यमलोकं न पश्यति। तत्र मंत्रः॥
महामहिषमारूढ दुष्टकेकरवेष्टितः। दंडपाणिधरो देवस्तस्मै नित्यं नमो नमः॥ इयमपराह्णव्या
पिनी ग्राह्या। दिनद्वये तत्त्वे पूर्वा। युग्मात्। निर्वचनमुपवासधनम्। बलहृतीयादौ वा प्रतिपद्युक्ता द्विती
याया द्वितीया प्रतिपद्युता हि युक्ता वा यदि वा स्यात् द्वितीयाग्नेः संयुते निर्वचनमशोकतिलक
नवीनपूजापरमिलिहेमाद्रेः। यमद्वितीया पापरंसएव। पत्तति स्त्रिनकाशोककनवीन ग्रन्थस्पिता।
सा द्वितीया तत्र भात् द्वितीया प्रतिपद्युता॥ स्कान्दे। प्रतिपत्संमुखा कार्या या भवेदपराह्णिकी।
पूर्वाह्णे कौतुकं तस्या द्वितीया तारहर्षिणी। पूर्वाह्णव्यापिनी पूर्वयुता प्रशस्ता। इति हेतोर्द्वितीयायां
पूर्वविद्धत्वमाप्यातनमवश्यम्। किन्तु पूर्वपरत्यागे विकल्पः। तत्र वहुमानाप्यां ते याव परान्हेऽग्रग्राह्यः। ह्ला
निमन्त्या पूर्वाह्णस्या परान्हे। मः। पतो यमपूजोक्ता न भगिनीगृहे भोजनमुक्तम्। भोजनका

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नमाः। मुतः। अत्र स्कपूर्वाह्ने देवा ऋशानमभिनन्दन्ति। मध्याह्ने मनुष्याःमध्याह्ने पितरः। सायाह्ने नाह्ना
माः। वीङ्‌पनः। यो यस्य विहितः कालः कर्म्मणस्तदुपक्रमेः। तिर्यक् माभिगतास्तान् कार्य्यानोपक्रमोऽभि॥ः
अत्र पूजाकालोऽन्नभोजनकालो नोविहितः। अपराह्ने वेणुधर्म्मामि पृक्तलात् पश्चात् कालः पूजा। विदध्या
स्मपितृपर्णपितः। कर्म्मणापस्य रूपः कालः शेववनात्। ततः अन्न। भगिनोहस्तात् ज्जनं कार्य्यं नगृहे
तस्यामि अन्नगृहाभावे तत् तुल्यादपि। स्वभागेऽस्यभाः। पितृव्य। दिजात भगिनीगृहे॥ ज्योतिःशास्त्रे। का
र्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां तु का। विदैः। सततं भगिनीहस्तात् भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम्॥ स्मृत्यन्तरे।
कार्त्तिके तु द्वितीयायां कर्त्तव्यं न्यात् भोजनम्। यानकुर्य्यादिनं पन्त्रिंतस्यै। लोसत्तजा न्मसु॥ तथा तत्र
स्कान्दे। कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां तु नारद। यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहे वितः॥ अस्यां
निजगृहे विप्र न भोक्तव्यं ततो बुधैः। स्नेहेन भगिन्या हस्ताद् भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम्॥ दानानि च प्रदेयानि
भगिनीभ्यो विधानतः। स्वर्णालङ्कारवस्त्राणि पूजासत्कार भोजनैः॥ कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु स्नानं सं
ज्ञके च सम्प्राप्य नात्रेयमूर्य्यपूजनं कार्य्यम्। ततः ब्रह्मतेनस्मृतः। सत्वाविधुभोजनप्रपकेपानसंवक
तेष्यथ। अर्कपूजाविधिमाः। भोज्यपुनाराः। यष्टा त्रैलोक्य [illegible] पलिङ्गामेः। रत्न [illegible]

त्रैलोक्येश। नागन्याः नक्तिंस्यसेत्। पाम्दैव विवस्वन्तं नैवेद्यं भग्नानपूसत्। वाग्रणपावत्तुरंगवि
घाताधृत्यां मित्रमेवच। आदित्यमनुतेन पत्रे ऐशान्यां विष्णुमेवच। मध्ये श्रीभास्करं न्यस्य क्रमेण
वतमर्चयेत्। एवं क्रमेण गन्धेन ज्ञमेण तत्तन। स्नात्वा आवाहनपाद्यार्घ्याचमनस्नानीयगंधधूपने
वेद्याकम न तान्वृजनवस्त्रादिभिस्तं भगवन्तं पूजयेदित्यर्थः॥ अथविधिमाह। सकेशनारीपत्रा
निकरवीनारीपारणव। नक्तवन्दन। मिश्रनारीरो कृत्वा वेतान्वभाजने। तिलतण्डुलसंपूर्ण कुश
गंधोदकेन च। ध्यात्वा शिनसितत्पात्रं ज्ञानतुभ्यादधनं लीगं नः। मंत्रपूतं गुडाकेशं दद्यादर्घ्यं विवस्वते॥
तन्मंत्रः। ३ किलि किलि किषि स्फुट सर्वार्थसाधकाय स्वाहा ॐ ह्रां ह्रीं सः सूर्याय स्वाहा। स्वस्थानवासः।
नमो भगवते जिन वैश्वानर जातवेदसमभेतर्व गृहाण। नमोऽस्तु सूर्याय नमोऽस्तु भानवे नमो
स्तु वैश्वानर जातवेदसे। नमेव नावेषतिगृह्य देवदेवाधिदेवाय नमो नमस्ते॥ नमो भगवते तुभ्यं न
यस्तेजात वेदसे। दत्तमर्घ्यं मया भानो त्वं गृहाण नमोऽस्तु ते। एहि सूर्य्य सहस्रांशो तेजोराशे जग

स्यते। अनुकंपया मां भक्त्या गृहाणार्घ्यं दिवाकर। अनेन मंत्रेण वारत्रयं दत्वा भूमौ कार्या मौनेनैवं पंचाब्दाः।
अथ प्रार्थनामंत्रः। दिशो दिशि तपन्नंभ हाजनापं त्वलिन हतासि नरोषनेत्रनस। तिपिकरणामृक्
कालव कौशन रामुपेमि नृपनेतत्तम॥ नमो मंत्रः। हिमव्रापातमाश्रु [illegible] नत्वा व्रापन भीमक
हरकृत्वा नैवेद्यापनस्मेत प्या [illegible] नमः॥ ततश्चादित्य दपन्नदका ज्ञादिकंपठित्वा प्रदक्षिणी
कृत्य विसर्जनं कुर्यात्॥ एतव्रतेवाचनम्॥ गोनीसोवीतपादुगीश्च ध्यक्तानमहरवनी पूर्वविद्या
१५८ नकर्तव्याः कर्तव्याः परतं पुनाः॥ अपाकंदतानि॥ गाश्वथं द्विपत्रं घृतं पलमितं गोमूत्रगाम्रु ०५६
षकं षष्ठ्यास्तरजत कंपवस्यमश्नितं बुरीमनाबदूपम्। गोपस्या कृतिबीजपूनकगुडा स्या
माकमाक्षुः कमोद्भुग्धाहानं पापसंतुमौ पापदितां कधनम्। कमादतानि भुक्त्वा भविष्ये॥
पत्स्वादित्यादिनं भक्तोभानं संपूज्य भक्तितः। नक्तं कनोति पुरुषः स पाप्यमनं तत्र कालम्। सूर
पस्वादित्यवादिनं भक्तोभानं [illegible] घादिक्षीतः॥ आमिषान्नम्च पत्रं वानित्वाग्नं हत्वान्ते कौ। धात्रो
मोननंतं कांगाप्य नक्तां नये नवोददितय [illegible]॥ [illegible]

कृत्वा त्रागैते नवोकांस्पं त्ववर्जयेत्। आभिपूर्णं भजनपत्रवेंद्विदिनंधाम। [illegible] प्रहरिवाप्यम॥ गो
धूमेकेच कुर्वीतिन कर्ममर्दनं नरः। ब्रह्मचारी जितक्रोधी भूमावेत्र पनापत्नः। संवत्सर नान्तरं नगा
न्ममभक्तांग्नवेदिनां ताम्रत्नर्पित्वाननामुयात्सोपतामरिवाकनः॥ एवं भक्तिसमायुक्तो मम नो
कं मगच्छति। उपवासं तु कुर्वन्ति पन्चादिन्ये दिनसदा। जपन्ति ये महाश्वतानि भजन्ति ये पयसिन्
ॐ ह्रां ह्रीं सः। इति मंत्रः॥ नागस्रोहि। हम्मपुकेन विहिनं सोननक्तं विधीयते। स्नात्वा सूर्यमनभ्यर्च्य
विष्णुनाना गुणोभवत्॥ पृष्ठाधानं पदं अनन्तं भवं नामगदेवतम्। सदा नानाग हाधाकः सर्वनाग
भयापहः॥ तत्रसर्गनपक्षात्तु रूपं गंधानुलेपनैः। सर्वनाग विनिर्मुक्तोपापैर्संज्ञापतं गृहम्॥ भग
देवतं पूर्वफल्गुनी उत्तरफल्गुनी गणे भविष्या द्यानस्यादि सिद्धिः। सप्तमी नाम॥ आदित्यउवाच। गम
सम्यां च सप्तम्यां वपन्नृपो उभयान्यदि याः। सर्वकंनक्तभोजी नियतात्माजितेन्द्रियः। पत्युरपप
न मंत्रो कं सततं सत्त्याहिनाम। नमवादिषुपचनं अनपुरां नीर्यस्मानं नपश्चक्रनम्। तत्र तमस
कृतंधा क्षीप्यममनात्क्षपतिसः। नादिनि रक्तसप्तमी कल्पान्तरासप्तमी। तत्रशानगंधपपस्ता

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्नानं शक्राच्चनं धनधारणम्। अष्टदुर्गे गरो शेद न त्रपूर्वं वन्मूर्ति स्नाम्नः तर्व त्रपनमान्मनेन मङ्गल॥
पूजनम्। स्मृतिः गगडन्तीनद्यता ग्रम्पूजन रि। सादवस्पन्दन ततं त्रा गराव द्रुमात्। होमः कार्यः॥
दुदचामी भूशय्य नशानतुल्मायस्ता त्वा विप्रम जनतुर्वं कथ्य तपाप सभाजनं कुर्यात् तस्य अलिक्षा
दशसप्तमीः स्मृपाप्य नवयास्य पापानि गवाश्व पूर्व शका वविश्राप द गवितज्ञं नवतस्य कुर्याद्
इयं पञ्चपुत्रा पूर्वपुत्रा वाजविपुत्र काका। अनेन तस्य पानगमनामना नाग्रस वफल नस्। यतो
२४७ कन्या भेपुत्म्यमु जन शः कृत्वा स्याम्याति स्पर्ति नवकुगादि अनंतन यात्। का नकरशः कृतवमा पुगां १
ध्यम्यानिर्णयः पु वन्। अत्र पिण्डनक्षत्र वगग्हना देम। मनमान नातेमास द्वयं कार्य्यम्। अत्र वि
नान्वधेना दुः सनेसत पराकाष्ठम्। दानाल्पत्नपफलानि पूजा वविष्णामहाफलं ना पाप का
निकस्य शःकस्य पूजनस्य नवमीतिथिः अन्त्यपानामसाध्यो काव्यासाद्युनि युगे वेः॥ स्नानद
नादि कृत्यस्यासर्वमन्त्यपतामियान्। अत्र कर्म्पूजन नवगतामवृत्तपका न्नऔरकनागनमा
पिप्पलीदाडिमी फलन निम्बफल नह विड्रातिस्नितीपूजनजम्बोरचीनपूजन कस गेहल स्पन कन्व

न क्षुप्यनाञ्जमुक्ताफलन विदुमान्वनिः स्तिमस्य मध्यस्य कुष्माण्डस्य दानं महाफलं मुच्यते॥
क्षुप्य गहन कुरुन्ते नेतु नाद्यानेन पलकनम्। तत्फलं अभतमस्येत्य क्षुप्य कुष्माण्ड नृदः। एतत्ति
पयाश क्रियदानम्। वकुधनस्य वरुडस्य पुनकुष्माण्डनेन तत्फलम्। भविष्य। मासेऽस्मिन्नु भेपत्यु लपघृत
पिलाववणिज्फाम्। तत्फलं नेन मनेम नवम्यां कार्तिकस्य च॥ कार्तिके फलके काद्शीतु नेबोधि
नीसंज्ञा। इयं नेवतो मुना विशेषादलि पुराण॥ सम स्तमासव्रत घना वस्तवंधता दिकं गदोत्यादि
पंचकं कुर्यात्॥ ब्राह्मे॥ वर्जिता ग्रातिकिमाव पिशा वैदन पंचकम्। पन। अभोजनं धाम्नाते
धानादन्नेकृतम्। एकादश्यादिदिन पंचकं कुर्यादेनपिमासस्यागः कृतःन। गगामुक्तान्वसः।
स्कान्दे॥ नानुज्ञैन्विनीर्थानि अश्वमेधादिनकानि। यावन्नबोधिनी विष्णुसहितिः प्राप्ति कार्ति
नि के॥ अनुमन्त्र तुल्यानि पापानि सवे। अपि। एकेनबोधवा नदहते। नबोधनी॥ ब्राह्मे।
एकादश्याम् शःधाकार्तिके मासि के शवम। सन्प्रबोधयेद्वा नरः ब्राह्मणः समान्वितः॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

न्त्यगीतैस्तथा वाद्यैः क्रमपञ्चभ्रामसंयुतैः। दीपावलीनवशोभितैः पुनरालानवगोनवृ॥ वासुदेवकथा
मिश्रपस्तो वेनमश्वत्थपल्लवैः। स्कभाग्यतनिर्दुनाले भूमिशोभा येनेवव। पुष्पधूपैः सनैवेद्यदीपि
भन्तस्तकः शोभितैः॥ तोमर्भन्स्यनपूपस्य फलैः शाकैश्च पायसैः॥ ब्राह्मणान् भोजयेत्॥ तन्मन्त्रो। ब्रह्म
न्द्रुद्रैः पूज्यमानो भवानृषिगणैः सदा। नियमेनैवमत्रापि किं कौमुद्याख्यजागर्त्येजाग
रणवं गोलनोपः। ॐ नमो नारायणाय गोविन्दाय नमः। गायते। त्वया बोधायमानेन कम्पितं भुवन
त्रयम्। निर्गच्छ भगवन्। अत्र तु तस्यामेव विष्णोर्वैवाहिकं कार्यम्॥ अत्र दिनपञ्चकं मुख्य
भोजनम्। भीष्मपञ्चकमिति। विष्णुपूजा भीष्मादिनं च। कार्त्तिकशुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यां
नात्रिरात्रं तत्र। पितृतर्पणाद्यम्। पश्चात्तु पञ्चनदीयोगे नदीतीरे ब्राह्मणा ...
त्वयाद्य स्पष्टमनमाघः। अत्र ब्राह्मणेभ्यः कुम्भदानमुक्तम्। दीपदानमत्रैव कार्यम्॥ शुक्ल
पक्षे चतुर्दश्यां सप्तम्यां पितृणाम्। कार्त्तिके यः पमन्वाहिः स्नात्वा

दिक्कार्यमत्र मत्स्यभावनम्। द्वादश्यां कार्त्तिके मास्युपस्थिते दामोदरं गोवत्सगवां च जन्मवाक्यं नियमो
यो योऽत्र संशयः। अस्यां यजेत्। पाराणं तु कामम्। विष्णुमन्दिरादौ धूपदीपादिदीपं नैवेद्यं कार्यम्।
कार्त्तिककृष्णचतुर्दशी वैकुण्ठचतुर्दशी संज्ञा। इयं निशीथव्यापिनी ग्राह्या। दिनद्वये तु व्याप्तौ
द्वितीयापूर्वविद्धा पूज्या। चौकार्या। अस्यामेव विश्वेश्वरस्नानं निष्ठाक्ता। शिवपूजायामनु
... दशम्यापि निर्णीता। तदिनमुपोष्य तत्पश्चाद्विश्वेश्वरस्नानपूजनम्। अस्यां कार्त्तिकपौर्णमास्यां
पञ्चगव्यमुपवासः। तत्र तु नक्तं सोमपानमपि कार्यम्। तन्मूलेन फलं शापनिमोक्षणं सततस्त्रीकृप
याविभवं स्वर्गं तदिवात्रैव संयुक्तं नारायणकसाधनम्। दिक्कोन्नयेत्। नाचीर्णजागरणं
कार्यम्। पाद्ये। द्वादश्यां तु भवेत्सा तत्र पौर्णमास्यां भवति। स्नानं विनस्य तत्र पूजायां स्मृत्वा
स्त्वसाद्दिनान्तस्यामुपवसेत्। नारायणः प्रपन्नानाम्। पूजयेद्ब्रह्मवर्षाशीमहोत्सवं कार्यम्
तविग्रभोजनगोदानादिगुरुपूजनं विसर्जनानि कार्याणि। सोपानरोहं। अत्र नक्तभोजनं पञ्चस

दृश। स्पावृताम्र युष्मभंगाहि गत्पंदधात। मांसमार्गी सदन्तेरगांगाम्। धात्रीस्त्रा पीदधपावनम्।
फलस्या [illegible] पत्तनम्। स्वतेनोधृतम। स्वधूर्तापथः स्वस्वमार्गी स्वन्नम्। [illegible] मशावासापकनरगजराष्याद।
पत्रभोर्नीभाउनंमश्रुतम्। मोनीसांहितम्पति। घिगड्रांव। नहिन्यामीदम्पयाभाजनान्नका नराण्यामम।
प्राकः सार्धासशकुजनम्। नयकेशधा गोश्मादर्शम् उपानश्मार्गी उपानह। स्व नवतोनमान्।
१५ निनाम्निपः कृपिनाम दोपः स्वर्गार्दिदीपंमधृतंवासमीव। एकान्तवोम्वर्गाष्टकम्। मवस्थान्नेमा
नाग [illegible] व। त्रिनात्री छत्रापानद्युगधानानि। एकान्तनोम्यजनम्। कम्बाशीशान्निम। शाकाहारां
सघृतंनन्नेनपात्रं ४ सर्वगोमिनए वां। मश कोशनुपंचाशद्विंशन्तिदशपूर्वकानामेकतमं विषं
मतोष्यसंपूज्यमभास्यपय। गोक्षिदन्तस्त्राणान्वान्तिनं प्रार्पयन्। नारदाय ध्याविप्रववाप्य
मार्गहा तमनुजन्मनि। सपत्निणवापिकिंजामयाएतनवकंध्रुवम्॥ धनामनाशनेववतुष्यत
स्थिताद्दिवाकृममको यं समयः समनाः। कार्तव्रपस्य भुववारितेपांज्ञियाभिकामपुरं सुपिठान
नानाकपूरीमापन्नाद्दिः भाभनगणाः वपणगीर्नीमिसकार्तिकाद्यपंच शफ्रावाया इ स्नान

दानम् [illegible] गोदाभेवं [illegible] नकाध्याम। अन्नमा वैतुमानमवः। तर्पस्क्रनाजनदीपादयाः तेक्तातन्नापि
मांम। स्वन [illegible] कार्तिं यद्दानम्। स्वन्नप्यात्सम्भोतिपुरुषः॥ अस्यपुराणे॥ पुण्यामहाकार्तिकास्या
जीवन्दौः कार्तिकास्यापोः। माधेनयोस्य तीवन्द्रौमहामंबोः कल्पने॥ अग्नेयपनुराख [illegible]
नकार्तेस्मांभवतिर्कुर्वन। महतीसार्गतियत्नेपास्नानदानेषु [illegible] तथा। पदाजाम्यन्त। वांतेम
नसमस्त्र नयाकर्तिन। तोयः नाम्पिमहापु रूपाञ्जनि [illegible] पतिकोर्त्तितः॥ शाङ्गाम्नातेषा तस्यां
पराक्रमनंनन्नाध्यस्तामहाकार्तिकोज्ञेयाद्दानामपितुंभा॥ वि॥ स्वास्त पराभानुं अकुंकि
काकृत्रवद्धमाः। नृपोगपुष्कनानामपुष्कनेष्वरनंदुःभः॥ इ नेमे हतो [illegible] दिविमन्दुहस्यनो
पोताम। सोवमहतोधा [illegible] मामुनपुरावैः। अपूपोगः सर्वविष्णु [illegible] र्गमावेषयः। तस्याद्दानोपवा
सोधन्तपेपा। कोर्तितम् [illegible]॥ इतिनृसगद्धि। हनिनामकतंजी [illegible] नानापरागसम्भविनवित्तस्कव
वोधयन्त्रतंकाकिन। सांविधिनामनवमः नवतः॥ ॥ अपान्वरणामाभाविधिः॥ अ [illegible] पुन [illegible]॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

एकभक्तेनयोदिव्यांमार्गशीर्षमासंतुसंक्षिपेत्। सतेनकर्म्मयोगेनपुत्रवान्सुभगःसर्वतोभवेत्। मार्गशुक्ल
चतुर्थीगिरिजाव्रतम्। मार्गशुक्लाष्टमीभैरवाष्टमी। तत्रत्रियामव्यापिनीग्राह्या। तामुपोष्यसंध्या
यांतंसंपूज्यप्रातर्नवम्यांपारणम्। नात्रक्षिप्यतापेक्षा। मार्गशीर्षामावास्याश्राद्धकालः। इयंचतुर्दशीवे
धयुतापचांग्राह्या। अस्यांनिर्णयः आश्विनपक्षवत्ज्ञेयः। मार्गशुक्लप्रतिपदभीमार्गपंचमी। ने
णामत्रपूज्याः। अस्यांनिर्णयः श्रावणवत्। मार्गशुक्लषष्ठीस्कंदषष्ठी। एतांसपूर्वांमुपोष्यत्वष्टाव्य
२६० नंतस्कंदेनाथपूजयेत्। ब्राह्मणानभोजनीयाभोजयेत्। एवं प्रतिमासमुपोष्यसंस्कंदपुजा
मासंसदनिलांनगवदघात्। तिथिनिर्णये। पुत्रकामश्चेदपिमाम्पूर्णागापूजने। स्कंदषष्ठीतु
कर्तव्या। आपंचम्यासहिता। अथ जन्मनिस्कंदषष्ठीरविवारात्रिसुदर्शन। पूर्वविद्धैकश्चाप्यापत्यस्व
पानलाः। तत्रेव्यादिपूर्ववत्। इयंनवरसिंहैरभ्यंगेनविशाखाभोमयोगेऽभिषेचनंचम्पाग्रहोत्स
पुताकार्या। मार्गशुक्लद्वादशीमुपोष्यद्वादश्यांकेशवाय। द्वादश्यांमार्गशीर्षेतुस्नात्वाकेशवम
भ्यर्च्यश्रवणधमार्थानियुक्तंदवासनस्मात्। मार्गशुक्लचतुर्दश्यांपिशाचमोचनी तत्रैवस्मृतिपुरणम्।

तत्राघराह्नव्यापिनीग्राह्या। कुलधर्म्मत्रतादेहऊनता। अस्यांस्त्रीपुत्रकामेकभक्तंपाचसेनघोत्व
ग्रातदुर्गोसंपूज्यविप्रान्मिष्टान्नेनभोजनदक्षिणांदत्वाशेषान्नभोजनंकुर्यात्। एवंप्रतिमासंत
दशीविधायवत्सरात्नेसैरवसनवनीतंसहितएपवित्रायदक्षिणांदद्यात्। इयंमार्गशीर्षमा
शिवदुर्गाव्रतम्। एतांसपूर्वामुपोष्यनात्रेगोरीसपत्निकांसंपूज्यप्रातःश्चिष्यन्तपारणंकुर्यात्।
शिवारात्रिवदुर्गात्रक्षिर्गावृहन्नारायणी। पूर्वविद्धातुकर्तव्यापरविद्धानकुत्रचित्। इत्या
दिपूर्ववत्। अत्रपूर्णेन्दुर्नारीभिःपूजनीयः। पूर्णोक्तपनाडकायाम्। ग्रास्ये। कार्त्तेनपभवे
त्स्त्रीणांपूर्णोस्दोःपूजनादिह। मार्गशुक्लपक्षेनवान्नश्राद्धमुक्तम्। तत्रनदानिकाकुहूवि
ष्टिकुनरवानिवारध्यतिरिक्तानिषेधोतस्मात्। अन्नपूर्णायां। शुक्लपक्षेनवधान्यंपक्वंजातो
क्षशोभनम्। क्षतिमांवक्षनन्त्वेक्षमुहूर्तेशुभेदिने। गाहेस्वेत्रविधानेनरत्यवाद्यपुनःसनः।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गो

नत्रवनिर्त्रुवन्ना। स्वधान्यैः संपूर्णशाखुतः। स्वगृहोक्तप्रकारेण पूजां कुर्याद्विवल्लभाः। कृत्वा होमं
ततः पश्चात्कन्यैर्वि भूषितम्बाधाम्मपुत्तमं बापाः। पुष्पैः फलैर्मृतेहस्तस्वन्नमथमउत
तेन देवान्पितॄंश्चैव तर्पयित्वाथ मो क्रमम्। गि स्मायपपा। वर्णा... देवता सस्यवल्लिताः
नवधान्यं नतः स्वर्वोसहा यैः स्वल्पुहुते पूर्व। नानाभिद्वनस्तुषाधुसपुत्रस्सनः स्तुत्वा नव
नैहृर मंगलालंभनादिना। ब्राह्मणोपाहा। संपूज्येन ववित्र। भिमात्रे मू। स्मृत्यन्तरे। नकुला १८
पौनव नर्थिनमो न्न नसितनने। नवान्ननैव नेरा। पानवसुतजना। रने। समृतिसानदान्नवन्न
१८ शनदि नवान्नदर्शनाद। हा तो। स्मृत्यन्तरे सन्नपात्र। हिपवाम्यापने। नवीपषासुरया
माके घनोव। नपस्यः शेनादि कन्यापौम्य। नमन्नमेरवे। हेमन्ते। रेयुकप्त्व। म्वन्ननवान्नमि। व
पुनाणनाप्पक्वस्पपावलस्नाद्युक्ते। यमि। हा। रविकेशक्षेत्वान्मकृतेकाप्यन। म्वन्नाभावे
न। दिभिनपिगाभिनपैक। निस्त्वनाद शनादिष्वविकानीया। भुर्तभिः। हमन्तेशा। मिः पदे
र्वसन्नो स्योनिः शास्त्रोपृष्ठिलोभूर्देमा। नुनवान्नं शास्यनेवुभैः उन्न। पम। लान्नधनुल्यफल

भवेन। धनुर्विदन्नन्नवरनाद्दुंषिपूर्णा। नपनिष्ठतोप्यविकार्तैकालपन्नादित्याद्युत्तनादुद्यपिस्यात्। एकविंशति
मांशोयावन। धनुर्षिपत्नु नंरवाद्दुहमनीषु निशास्कत। पितनस्तन्नग्ध हान्निनवान्नामिषकॉन्निराः॥
त्रिजन्मसुत्रया। स्पान्तपाहपितभनपा। ताद्धृकृत्रवृन्ने नैवकार्यसंतकैर्भिष्टता। विजनमकस्वपोगेजु। निष्वि
वानुनुन्तनजन्पषु। वेवेपापकृच्छ्रजन्तेनवान्नेदजेपन्तरा। भवेन्नन्मान्नवेनागोपितृणानोपतिष्ठते॥
पूर्वान्ननवान्नस्यास्युशुक्लपन्नात्वात्। नापुपुनारो॥ शुक्लपन्नस्य पूर्वान्नेनाकिरणं नरत्नं घुपत। स्त्रीपत्निः॥
नेवतीशुत्तेषु नवसूहस्तव्यास्यतः। पृषगपिष्ठिनपव। अन्नवैवकल्पितं पशुकानां। शाशानदस नवान्नदियान्नम।
मस्यापर्वः। नेवस्मादितः पृथग्हुतीपि। हुतयन नवान्नं स्याद्धनराव्ययं। नवस्पस्विन्यो। स्नपत्रधानिष्पोः
एवं क्रमेणकेविदनुनाथ। भिछन्ति। वृधगुनुवानावुनमो। नविवन्नोमध्यमो। न्नधमोकुजनविजे। शुक्लशा
गनादावुनमः। स्मृत्यर्थौक्तः। मार्गशुक्लसक्तमीफलसपमी तत्र वष्ठीमुपाष्ण्यार्कनापुनः स्वर्णदमन्न
विद्यायदन्नापानलकुर्यात्। एवंप्रतिमासनदिसंकृत्यफल्पषष्ठामप्येवननार्षान्ते विप्रदाम्पन्नपूज

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पित्वा सशर्करं तेनैव नपमांसफलं दद्यात् । मत्स्यफलं त्यागं कृत्वा पुनर्दत्त्वा भुञ्जीत इति मात्स्ये । शुक्लपक्षेऽथ्वा
दित्यदिने हस्तनक्षत्रयोगिनी सप्तमी न विशोकाक्षिर्वास्तूर्य्यशापनव्रतम् ॥ मात्स्ये । यदा हस्तेन सप्तम्या
मादित्यस्य व्रतं भवेत् । सूर्य्यस्याप्यथ संक्रान्तिः सा तिथिः सर्वकामदा । उमामहेश्वरस्याग्रे मिचयेत्सूर्य्यना
मभिः ॥ सूर्य्यार्कशिवनाम्ना तु नानयोर्भेद उच्यते ॥ हस्ताद्यो त्वथ पर्य्यन्तं सप्तविंशतिदिनानि पूजनम् । स्वर्ण
न्नानामासानेन भक्ष्यागम् । व्रतान्ते ताम्रपात्रस्थं तण्डुलं सघृतं नत्वा पंसापफरणाराय्यां सौवर्णं नर्बिम्बं नि
१६२ पुतां सालंकारां कपिलां दद्यात् । यदा चतुर्दिने नारायण्यां पूर्णिमास्यां नवचन्द्रशापनम् । मंत्रपूर्वक्रमे १६२
ताव चन्द्रनाम्नां विष्णुः पूज्यः तत्र देशकालोद्भवैः पुष्पैः पादादिशीर्षपर्य्यन्तं प्रतिदिनेन पूजयेत् । व्रतान्ते हिर
ण्मयं पंचाङ्गुलं चतुरंगुलं नाडिकां पुनस्तापफलनराय्यान्वितं मुक्ताफलाष्टकयुतं स्थीनकुंभोपनिका
स्थपात्रस्थितं विप्राय दद्यात् । श्वेतां गां सवस्त्रां स्वर्णशृङ्गीं खुरीं विप्राय दद्यात् । गोमूत्रमन्त्रान्मासमश्नु
विंशतिमासान् नक्तंभुक्त्वा व्रतमेवं समापयेत् । इदं व्रतं नक्तेन एव कार्य्यम् । न दिवा न पुनः । शुक्लपंचमी

[illegible] दिवि विप्रैः पूज्यभोजनं [illegible] त्वा सरस्वतीं संपूजयेत् । [illegible]
स्तपात्रे क्षीरहिरण्यपरानम् । संध्यायां मौनं सन्ध्यान्ते भोजनम् । [illegible] पन्ते पंचम्यां एवं कृत्वा त्रयोद
शेमासि तण्डुलपूर्णपात्रं वस्त्रयुग्मं वितानं घण्टां गां दत्त्वोद्यापनमिति । मार्गकृष्णाष्टमीमारभ्य
प्रतिमासं नवदुव्रतम् । तत्र शंकरं शंभुं महेश्वरं महादेवं शिवं पशुपतिं उग्रं शर्वं त्र्यम्बकं रुद्रं ईशानं नाम्ना
मासक्रमेण पौष्यपूजनम् । क्रमाद्गोमूत्रं गोमयं गोक्षीरं तिलयवं कुशोदकं गोशृङ्गोदकं गोमयं दधि
त्वेव त्रयं दधिपंचगव्यं निप्राश्य रात्रौ शिवं पूजयेत् । व्रतान्ते गां दद्यात् । इदं पवित्रं पुण्यं । मार्गशुक्ले
चतुर्दश्यां शिवनाभिव्रतम् । मार्गशीर्षेत्र्योदश्यां शिवं पूजयेत् । प्रतिनाम्ना पतनं शिवं पूजयेत् ।
तत्र हिरण्मयं स्तोत्रकुम्भं सवस्त्रं ब्राह्मणाय दद्यात् । ततः पश्चात् अस्य शम्भुमात् [illegible] स्थापेत् ।
पंचरूपं विप्रभोजनपूर्वकं पारणं कुर्य्यात् । एवं प्रतिचतुर्दशीषु [illegible] कार्त्तिकचतुर्दश्यां [illegible]
त्रिविधा तिलपश्च शस्त्रं हेमं महेशं सपत्नीकं [illegible] पात्रस्थं सालंकारं वृषसहितं विप्रा
य दत्त्वोद्यापनं कुर्य्यात् । एवं कृष्णचतुर्दशीष्वपि । शुक्लचतुर्दशीव्रतं पुण्यं । तृतीयैकादशी षष्ठी

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शुक्लादेवचतुर्दशी। पूर्वविद्धा मुहूर्तेष्या(?)ः कर्त्तव्याऽऽयनसंयुता। चतुर्दशीप्रकर्तव्या त्रयोदश्या युता विभो।
ममभक्तैर्महाबाहो पापभेदापनाय कौ॥ अपना नस्या। विनीत्रयोदस्यांस्यादिवं नतु प्रदोष व्यापिनी।
प्रदोषादीपनव। तत्रैवेत्रसेनावृत्त्यो। दोः शुक्लापनेव। पूर्वनिर्णयनाहादेन तु अथ मार्गशुक्लाष्टमी। हादशीच
तुर्दशीनामेकतमा यदि रोव्यधीनये सर्वफलत्यागदृष्टे। तत्रारभ्य यावत्तावत्सर्वमूलफलत्यागं कृ
त्वा तस्मिन्नेव हरं पूजयेत्। तत्रणां हरिरूपवत्लि लोकेपाल॥ एतानि धृतानि मत्स्यपुराणोक्तानि॥
शुक्लोपवपदोस्या। सा शुक्लपंचमी। तस्यां नन्दीव्रतानम्भः। ओनकथा नलाम्। दशम्यां नन्दीसंख्
याऽनकमस्यान्निवेद्य पानलाभ। अस्याः पञ्चमासनियमो नास्ति। नदि विषनिर्णयः। युग्मयोगेन
भावः। अत्रदत्तात्रेयजन्म। इयं पूर्णिमा मृगशीर्षयोगे महामार्गी। आर्द्रायोगेऽपि प्रशस्ता। नन्दन
नापतेरुपंपः शोकेनोऽनुध्यते। कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां नु पदाषाकृत्तिकोन्नते। मार्गशीर्ष॥ छ॥
इति मार्गशीर्षमहनिनामसु तस्मीर्जीवनारायणशर्म्मविरचिते सुखबोधधर्म्मतत्त्वे मार्गमासविधिर्नि
मदशम। पत्त्वे॥ छ॥ अथ पौषमासविधिः॥ ब्रह्मपुराणे॥ एकभक्तेन ये नम्नो भक्ता येन कृ तक्तिः॥ १६३

श्रीः

पौषमासे तु पुत्रांश्चबहूनाम्नोतिं वार्षिकान्। पौषे मासि तु यो दद्याद्धतं विप्रायपार्थिव। सम अथ व्यो अथतस्तो
पि सर्वे कामानवाप्नुयात्। अत्र कृष्णाष्टमी अष्टका संज्ञा। सा च शुक्लादिमासत्वेन मार्गीष्टका मार्गशी
र्षे नृत्तनाकृष्णाष्टम्यां महात्मनयाष्टका तिस्रो वा रुतस्य। केचित्त्रीष्मपयुक्तन। चतुर्थी मिच्छन्ति। अत्रा
पूर्वोपस्कर्पावरण तर्तुं नित्यम्। अकरणे दोषः। इयं प्रमातपूर्वकेन वधाक्रम। अत्र कामकाले विरुप
देवी पौषमासाम्यावस्नाकालः। पौषशुक्लप्रतिपदि छन्नसामुत्सर्गः। श्रावणपञ्चवाक्यः। पौष
शुक्लाष्टम्यां बुधवाने नोहित्यपाडीपयोगस्नानदानादिपुण्यतमत्वम्। पौषमासि परार्दति अष्टमी
नगनरयुभ। नन्दतत्रे नाथते पुण्यं पुत्रोऽस्मुच्यते॥ नरातु सा महापुण्या। वैत्रेव त्रपादशी। पौषशुक्ले
कादशीमन्वादि। अस्यां सतिलतर्पणश्राद्धादिकम् अवश्यं कार्यम्। एतत्पुत्रोऽष्टादश्यां नाथ
तां पूजयेत् महाभारते॥ हादश्यां पौषमासे तु पूज्य नानापरणे तेव। नानपयमवाप्नोति सिद्धिं च
नमांभजेत्। पौषीपूर्णिमा पुष्ययुता महापौष्यतिपुण्या। गोनराघपफलेनाश्वस्नानम्। ।अ
नन्मीनाशनम्। नैवेद्यधूपमाल्यादिकं ग्राह्यम्। अत्ररवि चन्द्र पुष्यफृहस्पतीनां पूजनं कार्यम्।

बृहस्पतिप्रजाविधिमास्तात॥तद्वद्भावस्पतेःप्रतोप्रवन्स्यामिपुष्पोच्छिरः॥सुवर्णपात्रेसोव
र्णममरेशगुरोर्हि तम्॥पीतपुष्पाम्बरयुतंकृत्वाशत्यावशर्षपैः पलाशाश्वत्थकु॥
पस्का मजलेनवा॥पीताङ्गरागवसनोभूतहोमैरुकानयेत॥प्रागाम्बरगावासं ईवाति
गापानिवेदयेत॥तत्वमामन्त्रः॥नमस्तेऽङ्गिरसांनाथवाक्पतेऽस्पवृहस्पते॥कूरजोः
पीडितानाममृतायनमानमः॥संक्रान्तावस्यकौलेपप्रवास्वश्रद्धयेषुच॥कुर्वन्तु हस्पतेःपूजांसर्वान्
१६५ कामान्समश्नुते॥गुरुपूजामाह॥नाजनेवाषसावर्णकास्यपात्रेथवापुनः॥गुरुपूजास्यान्वतपु १६४
तासितरसजनपूर्ति॥निधायपूजयेत्युक्तेवसिमुक्तःफलं॥त्वितम्॥मेनेणानेनतस्सर्वसाम
गापनिवेदयेत॥नमस्तेसर्वलोकेशनमस्तेभगनन्दन॥कवेसर्वार्थसिध्यर्थंगृहाणार्घ्यंनमो
स्तुते॥एवमस्याःकुर्वन्याचार्यवभावन॥सर्वान्कामानवाप्नोतिविष्णुलोकेमहीयते॥ना
वाभुतानितद्वेशातोनिरस्यन्ते॥मत्स्यपुराणे॥वृषेकेनकेभत्वाशोवनुडोसंपूज्यगवासहहेम
वकरस्लदानेनदेवव्रतम्॥१॥वर्षमेकंभक्तेनःत्वाहेमसहषभुननितलधेनुदानेरुद्रव्रतम्॥२॥

एकावृषमकान्तरनक्तभोजनंकृत्वा॥५॥नेनीलोत्पलंहेमशर्करापात्रंदद्यात्॥नीलव्रतम्
वानुम्मेस्याभ्यंगंत्याभाजनोपरि॥नदानःहुन॥नीलपीडेनेव्रतमिति॥४॥तथैवमसदैत्यैःस्ती
नधृतेन्सनासपाबन्तेत्तिजलदामदत्त्वसमूल्यमस्त्वस्त्यनस्मभाजनंदत्त्वागौरीव्रतम्॥वापौःस्त्री
नक्रमभेदत्त्वाम्मधेमासिराजुनमशोकेहेमवस्त्रंविप्रायदत्त्वामदनव्रतम्॥६॥वानुमासि
नरवलोमधानरमवानोकम्थुसंपिस्त्यागात्कार्तिक्यांहेमंदत्त्वाशिवव्रतम्॥हेमन्तशिशिरयोःपु
ष्पमलत्वाफाल्गुन्यांपुष्पपात्रंस्यकाञ्चनंदत्त्वासंध्यापांसौम्यव्रतम्॥संध्यायांमौनंकृत्वा
मासान्तेघृतकुम्भंवस्त्रयुग्मंतिलान्वण्टांचविप्रायदत्त्वासारस्वतव्रतम्॥पञ्चामृतपयसास्नपनंकृत्वा
मासान्तेहेमकमलंनशंरवगांवदत्त्वाशिवव्रतम्॥मासमुद्भवपानुपलेपनंकृत्वाजलधेनुदानेविना
धेनुंदत्त्वाव्याधुधेनुःस्यात्एतच्चफलंत्वाकद्वाश्वत्थभास्करनेगङ्गायांभास्यान्तेहेमवत्सोगांवयदत्त्वा
कोटिव्रतम्॥वर्षकेगामगोद्वोत्तनादुग्धेहनिवेद्यतनस्नापयित्वातिलधेनुसमन्वितंमथगुरु

हेमकमलं दत्त्वा मासव्रतम् ॥ नवम्यामेकभक्तं तु कृत्वा कन्यां भोजयित्वा मासान्ते हैमं सिंहं दत्त्वा कम्बुदं
वस्त्रं गा वीरव्रतम् ॥ वर्षे कैव वसन्ताद्य ॥ कृद्ध्यान्ते जलकुम्भ वस्त्र वा परद्वगोपं वक्षं दत्त्वा पितृव्रतम् ॥
पंचामृतेन स्नपनं कृत्वा ब्दान्ते पंचामृतघृतां गां विप्राय दद्यात् ॥ व्रतं वृषं तिव्रतम् ॥ वा ॥ मा ॥ स्यसगाहस्ना
पीका ॥ सो विप्रभोजनं पूर्वं गोदानं कृत्वा विष्णुव्रतम् ॥ स्नपनाद्यपवायन्तं पुष्पफलमत्स्यरुक ॥ पूर्तान्ते
पुष्पं धनं दत्त्वा व्रतान्ते पुष्पवृक्षं गोदानेन शीलव्रतम् ॥ सालवरे ध्यादीपं दत्त्वा व्रतान्ते तैलं स्वर्ण
१६५ हेमदीपं व्रतान्ते हेमचक्रं शूलं च वस्त्रयुग्मं वरं दत्त्वा दीप्तिव्रतम् ॥ कार्त्तिकादि तृतीयासु गोमूत्रं यावकं पाद न १६५
नक्तं कृत्वा न्ते गोदानेन गौरीव्रतम् ॥ रुद्रव्रतं वा ॥ वैश्ये स्कन्धचन्दनानुलेपनं ॥ त्यक्त्वा गंधधूपादयुक्तिं
स्वद्वयेऽस्मि रूपव्रतम् ॥ वर्षं तेन पा न्ते वाद्यान्ते ॥ हैमं शंखं व्रतान्ते दत्त्वा शाप ॥ पंचद्विज
दम्पत्यं सपूज्य सूर्यव्रतम् ॥ एकवासे सुवर्णं पयः पयोव्रतम् ॥ दानं मासं ॥ कृत्वा दन्ते गा
धेनुव्रतम् ॥ स्वर्णं त्रिदिनं ... पयो द्वितीये ... पयसी ... त्रिरात्रव्रतम् ॥ लोपवा
सोपवासा ... शोभनाम् ॥ सवत्सं दत्त्वा ... पूजाव्रतम् ... ॥

६५१
परे भवेत् ॥ महाव्रतमिदं प्रोक्तं पनमानदपकम् ॥ पक्षोपवासी यो दद्याद्विप्राय कपिलाद्वयम् ॥
ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्रभाव्रतमिदं स्मृतम् ॥ दिनद्वयमुपोष्य तृतीये नक्ताशनं कृत्वैवं वर्षान्ते पूर्वोक्त
दानेनाश्वमेधजन्यफलम् पक्षार्द्धोपवासेनेन्द्रसमत्वम् ॥ मासोपवासेन ब्रह्मासनप्राप्तिः संवत्स
रमेकभक्तं कृत्वा जलकुम्भदानेन प्राप्तिव्रतम् ॥ नक्ताशी त्वष्टमीषु स्याद्वत्सरान्ते धेनुदानेन स्कन्द
व्रतम् ॥ वर्षादि चतुर्मासेषु इन्धनं दत्त्वा घृतधेनुदानेन वैश्वानरव्रतम् ॥ चैत्रादि एकादशीषु नक्तं कृत्वा
हेमचक्रं दद्यान्ते दत्त्वा कृष्णव्रतम् ॥ पायसाशी समान्ते दद्याद्विप्राय गोयुगम् ॥ लक्ष्मीलोके वसेत्कल्पं
देवीव्रतमिदं स्मृतम् ॥ सप्तम्यां नक्तभुग्दद्यात्समान्ते गां पयस्विनीम् ॥ सूर्यलोकमवाप्नोति सूर्य
व्रतमिदं स्मृतम् ॥ चतुर्थ्यां नक्तभुग्दद्यादब्दान्ते हेमवारणम् ॥ व्रतं वैनायकं नाम शिवलोकफल
प्रदम् ॥ चातुर्मास्यं फलत्यागाद्दद्यात्कसगोमयदानाद्विष्णुव्रतम् ॥ व्रतं सप्तमी उपोष्याब्दान्ते हेम
पंकजं हेमवृषदानादादित्यव्रतम् ॥ द्वादशद्वादशीः समुपोष्य गो वस्त्र कांचनैर्द्विजपूजनाद्विष्णुव्रतम् ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्रतिचतुर्दशीं नक्ताशनं कृत्वाब्दान्ते गोयुग्मदानात् त्र्यम्बकव्रतम् । मासमेकं नाम्ना उपोष्य हेमकुम्भदानात् आहार
व्रतम् । वर्षास्वाकाशशयनात् धेनुदानात् पयस्विनीदानात् स्वर्गव्रतम् । तृतीयास्वनग्निपक्वभोजनात् गो
गोदानाच्छ्रुतव्रतम् । उपोष्य फलानि धृत्वा स्वर्णवृक्षयुतं नभदानात् स्वर्गव्रतम् । पवनदहन कनकदानात् निरतम् ।
वर्षं गोरसपरित्यागात् अन्ते गोदानेन सुखव्रतम् । निशि जलं त्यक्त्वा प्रभाते गोदानात् स्नुखव्रतम्
शालापर्णं कृत्वा हेमवस्त्रदानात् रुद्रव्रतम् । ज्येष्ठे पञ्चतपाः सायं हेमधेनुं दत्त्वाष्टमीचतुर्दश्यां स्वर्गव्रतम् ।
शिवगृहे वितानं दत्त्वा तृतीयायां धेनुदानात् भवानीव्रतम् । माघे तिष्यनक्षत्रे चैत्रे सन्ध्यामाडीतोसागः रुद्र
दत्त्वा तपनव्रतम् । त्रिरात्रमुपोष्य फाल्गुन्यां भवनदानात् धामव्रतम् । त्रिसन्ध्यमुपोष्य दि
नदाम्पत्यं विभूषयित्वा सम्पूज्य गोदानात् इन्द्रव्रतम् । सितद्वितीयायां नक्तभोजनं कृत्वा भोजनं द
समान्ते गोदानात् इन्द्रव्रतम् । प्रतिपदि पक्षभक्ताशी समान्ते कपिलादानात् वैश्वानरपदं तिशोभव्रत
मिदं स्मृतम् । दशम्यामेकभक्ताशी समान्ते दशधेनुदः दिशश्च काञ्चनं दत्त्वा ब्रह्माण्डाधिपतिर्भवेत्
मत्स्यपुराणोक्तानि षष्टिव्रतानि । एकनक्ताभावे गन्धवाधिमत्स्य वा नाहपुरतो फाल्गुन

चतुर्थ्यां नक्तभक्ताशी नीलोत्पलं कृत्वा तिलपिष्टेन रोमोत्थं चतुर्भागं कृत्वा स्वां स्वां
नक्रं पञ्चगव्यपापात् पुत्रं दत्त्वा सर्वं गृहे नाशयेत् गणेशाय नमः । तन्मध्ये मन्त्रः । इन्द्र रत्ना
पगनाननाय विघ्नेशैकदन्ताय नमः । मन्त्रमादेहं भद्रं कुलं हरन्तु पनमो चनाय
एतन्मन्त्रं कवचं योजनम् । माघे चतुर्थ्यां मध्ये चतुर्थ्यां यदा गजच्छाया नाम
दशमाश्विनचतुर्थ्यामपि । चतुर्थ्यां पदं समाप्तौ व्रतस्यास्य यदा भवेत्
दत्त्वा तिलान् विप्रः पशुपतिं तर्पयेत् । वर्षं समाप्तौ व्रतस्यास्य यदा भवेत्
विनायकोऽस्य तुष्टः सोऽर्द्धतिथिनक्तं मोक्षमिति नम । शिवव्रतानि । भविष्ये । कृष्णपक्षे शमीं तुल्यनक्त
पाकं व्रतं चतुर्दश्याम् । इहनं ज्ञानदानं तिथिनक्रं शिवं मत्स्ये । मात्स्ये । नक्ताशी वृषभं पुर
दत्तानि तु धेनुः । पौनः पुनः पक्षाग्रे संगतिर्नभ्यते । वानाहे । नोद्वेतं चतुर्दश्यां कृष्णाष्टम्यां
विशेषतः मद्यं मांसं समं तस्य स्यात् सर्वं व्रतम् । इदं नक्तं स्मृतं स्कान्दे । चतुर्दश्यामष्टमीं
पञ्चम्युभयोरपि । महोनामन्त्रे च यस्य संवत्सनम् । षतः । सत्कर्मपराङ्मुखस्य वपा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पादेवगेः॥ न[illegible]तिनरकंदेविषमं स्तनपश्च[illegible]॥ भानवः [illegible] अथ मीमयकौ[illegible]सोवनु शीघ्र।
उपोष्य याधि नहिनोनूपवा [illegible] ना सिंहे[illegible] मासीमम[illegible] मेकभ[illegible]समावनेन
तत्रे भक्के वाणपुलक [illegible] मवाप्स्यासि॥ भा ते॥ नक्तमनदृष्टभफ[illegible]कत्वा त्रिना पत्रफलभो
ना [illegible]हस्राव्दस्वर्गा[illegible]त्सेहमाहा[illegible] संवत्स तुप[illegible] मेक[illegible]केन[illegible]पेद।
घ्नानिर्दिव[illegible]मो[illegible] वासग[illegible] कृतना [illegible] फलमभ्र[illegible] शिनी मा[illegible] स्वक यमाश नान्वेद।प २६
९७ धामन[illegible] दिवंप्राप्तिस्थानेनश नाधिकः नि मधुवर्जं मध्स्य[illegible]स्थान[illegible] गंध[illegible] पः को
ऽन्त्य[illegible]स्थ[illegible]मा स्व[illegible] शीन [illegible] शाकदो[illegible] शाकहा[illegible] प्र[illegible] म्येत निव[illegible] वंशितं सम यान
तन्मा[illegible]हित्वा वस्मृतिः [illegible] महानाद्गं स्वदेष्य[illegible] कुर्याद्[illegible]नन[illegible]। ह्यानं सुधणा[illegible]फ
संवाम्भोगमान[illegible] हतेसवा[illegible] नम सुव[illegible] दानफल[illegible] एके[illegible] पोषण[illegible] मासेमासे त्वहोरा
त्रपक्षनोद्गनन्तोनम सतत नक्तभक्ता भुक्तः [illegible] विद्वान्भ[illegible] तिथ[illegible]के। पाद्मो यमको[illegible] षण्मा
मा[illegible]फलं[illegible] वन[illegible]पिण्यनपमा नाल्प मासं मासं तु [illegible] कु[illegible] त्रि[illegible] न नपरा [illegible]। मो [illegible] क्षमा

य
साधविद्द्नेयनमंपरम्। भानने प्रतिमासित्रिनात्रेण[illegible]तावर्षाणि द्वादश। गाणपत्यमवा
प्नोति निःसपत्नमनाविलम्। पक्षसंख्यनं पूर्णं वतु कालमश्नुते। मासे[illegible]नितनोनित्यं सुल
धाही जितेन्द्रियः। वाजपेयस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलो
कमहीयते। चतुर्थकालएको[illegible]मत्वा द्वितीयदिने सन्ध्योत्तरनक्तभोजनम्। षष्ठकालेतुको
तेपनतः संवत्सरं नृपः। अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति वैनरः॥ उपवासद्वयंकृत्वा तृती
येनक्तभोजनम्। चक्रवाकयुक्तेन विमानेन स गच्छति॥ वर्षाणि त्रिंशत्सहस्राणि वर्षाणि दिवि
मोदते। एतोपवासः। षष्ठमासं त्रिपक्षीणो जितक्रोधो जितेन्द्रियः। वृषलोकेनिवर्तेयस्मा दशा
ननोत्तमः॥ भानवो मासोपवासी वर्षैकेन दशभिः सप्तमुत्तमम्। महर्षिलम[illegible]मासाद्यस्करागीयग
त्रिभिर्वेदा मुनिर्दान्तो जितक्रोधो जितशिश्नो जितोदरः। नृपञ्च नो निपतेः संध्योपासनसवि
ता। वहुभिर्नियमैर्नेमिमासं नाश्नाति यो नरः। स्वर्गे पुण्यं प्राकाम्यं प्रभुञ्जेयस्य विधि॥ उप

वासैकपात्रुतन्नप:श्राम्पेन विद्यते। उपोष्य त्रिदशरात्रं विधिवत् प्रतिपादिते। अघघस्य च नोहा
न्द्रिमुपवासेन वाप्नुवन्॥ मासार्द्धं नरश्चान्द्रे नोपवासो विधीयते। द्विजस्त्रिषष्ट्याग्नि नादप:
पीत्वा क्रतुं लभेत्। नित्यस्नायी भवेद्दन्तः सम्यक् संध्यां जपन्मुनः। मंचं साधयते रात्रौ नाकर्ष
ष्टमनाशकं॥ स्थण्डिलेतु शयानानां गच्छ्रासिरायनानिव। वीरकल्कं तथा सोमभेधासा स्थानन
एानिव। नसानांप्रतिसंहाने सौभाग्यमिह विन्दति॥ आमिषप्रतिसंहाने प्रजावाञ्जायते भवेत्।
१६८ उपवासं वसेद्यस्तु सगणाधिपतिर्भवेत्। इदं वृक्षं जनन्या गन्तुपम्। एवं स्थानव्रतमपि १६८
सत्यवादी नरः श्रेष्ठो मोदते दैवतैः सह। गन्धमाल्यानि धूपाश्च दीपैर्भवति पुष्कला। स्मृतुं के
धानयतमिन्द्राभव तु सन्तति:॥ एवं व्रतान्यनेकानि षोडश्यानि। पित्रादिर्दर्शे तथा हेमपात्रं द
कोद्दिष्टं स्नाद्व्रतम्॥ ॥ इति मगधसुरुनिनामतन्त्रे जीवनानापरशर्म्मविनन्दितस्मा
धौथधर्म्मतन्त्रो पौषमासविधिर्नामैकादश: पटल:॥११॥ माघमासविधि:॥ तत्र प्रसंप्रनारे॥

सौम्ये चतुर्दशीं प्राप्य नरः ताः सा कार्या सर्वकामफलप्रदा। उपोद्दस्पर्श इत्यानन्दिए
मनावने तपतोग्नि तां गन्तो जवनादिम्पाता हेत:सु सम्पूर्णोपविलिखनन्दस्याप त्रयोदशार्थ:। पूर्वा
ब्रत्वाप न सौन्दर्ये तिष्यन्तोपनस्यादिरूपम: तती नाग्नौ क्रमेण सर्वमागतेन नतेन:
मन्त्रेजुजल्मैतुस्याशरजुत्तं। संक्रमिष्यामि ते दिधंवर्णपापविशुद्धये। तस्याश्च ओंहिसंयुक्तं: कोषिष्यन्ति मा विदोषने:
नव:। मन्त्रेरेतैर् ऋतेरोहित पाप्मास भविष्यति। मन्त्राः स्तु अघोरन्तपा:। ॐ अघोरेभ्यो अघोरेभ्यो घोर पुनाति
घोरतरेभ्य: सर्वेभ्य: सर्वसर्वेभ्यो नमस्तेऽस्तु रुद्ररूपेभ्य इत्यघोरमन्त्र:। वावस्यानि त्रिधित नमस्त्यत्तराने।
माघासिते भूतदिने हि राजन् नुपेति पोगमपि प्रयत्नरूपा। यमापश्यत्कांतनु जानुकुर्यात् श्विवस्यनात्रिंत्र
वदन्ति सन्त:। तस्यार्घ्य भूतदिन चतुर्दशी निशी याः ध्यपस्य रूपाप्रदियोगमुपैति तदा उपात्रयोद
शीं तथायुक्तां तु कुर्यात। आस्ननभेदेन च स्थाके विशाह:। विश्वरूपेति बन्धे। मोक्षमार्ग व्रतानां
च मुनीनाम् अर्धरात्रे मा मा ते षामेव तु साधोक्ता सामावां स्याच्चतुर्दशी। तस्या ध:उभय त्र पूर्वदिने
परदिने वार्द्धरात्रे चतुर्दशी नाभेय: हीपूर्वा वा न च स्य तत्या स्तिवाचत्वाकुर्यात्तामि। तिथिनिर्ण
या उपोष्याप्ति यस्मे वयो: स्मश्च त्रवने वारिभि:। तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम्।
उपोष्य तां चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणम्। कृतैः सुकृतेत्तै: प्राप्यते वा नवान्तरे:। उपोद शौरि
नेमच्चतुर्द्दशी चतुर्दशी। त्रिवर्गकाम ये कार्यास्ते हस्त:शिवनोत्तिणि। कृतास्त्वष्टमीस्कन्दषष्ठी शि
वरात्रिश्चतुर्दशी। एताः पूर्वयुता: कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत्। अत्र तिथ्यन्ते इति संभवपन्म।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कृ।

पद्ममाधुक्ता चतुर्दशी तत्र निष्पन्नाएव पारणां नु दृश्यतीमर्थ्यः। तत्र हर महेश शूलिन पिनाकिन् पशुपति
महादेवेति नामक्रमेण मदाहरणा मुहूर्त्तं नस्नापनादि ह नस्नान गन्धादिताम्बूलान्त पूजां विसर्जना
निवृत्त्यन्ते न कुर्यादित। तत्र पूर्वादिदिक्षु क्रमेण भवसर्वरुद्रपशुपत्युग्रमहादेवभीमेशानानाममु
र्त्तिसोमवायुवह्निजलव्योमभूमिपूजेमानमूर्त्तिनाम्नाचतुर्थीनमोऽन्तेन पूजनम्। ॐ भवाय क्षत्यै
मूर्त्तये नमः। एवं क्रमेण। ततोमहिम्नस्तवादि पाठः। शिवरात्रिव्रतं चतुर्दशो वर्षद्वादशाद्यकाप्यम्।
फाल्गुनामावास्या शुक्लादि न्माघामावास्या युगादिरियमत्र स्नानाद्वारक्षयफलम्। अस्यां
धनिष्ठायुक्तायेस्नाद्दु मत्तितुल्यम्। अत्र सवुणाहे व्यतीपातयोगश्चेदर्द्धोदययोगः पूर्ववत्। फाल्गु १६८
१६८ न शुक्लैकादशी मुपोष्य द्वादश्यां गोविन्दपूजा। इयमेव गोविन्दद्वादशी। इयं पुष्पयोगादति पुण्या।
महाभारते। तथैव फाल्गुने मासि गोविन्देति पूजनात्। सर्वपदुमवाप्नोति धिक्त्योकं सगच्छति। अ
पर्वत्पुल्गुरिकान्ते मेवसंवत्सर न्नुपः। जातिस्मरत्ववाप्नोति विधावरुक्तुवरोकम्। माहन्य हानिलवा
वसुदेवेन्द्र्योक्षिगच्छति। समाप्तिभोज पे द्विधानपूर्वाद्याशपेद्द्दतम्। महापातकसङ्घानिपापानि पापा
पानिसत्तमे। गोविन्दद्वादशीप्राप्य नाति निर्महरन्नोन्चवि। महापूर्णीमासं क्रमेण।

नेमानं वपानकम्। माघस्नानं हि। सर्वपुराणतीर्थे त्वशेष। ... नसाद्दी। नदीनां च तिथिर्मि किं
दग्धाः सर्पितः पुराणानी ध्यानि। तत्र तत्र पृथ्वी च वक्ता... चीर्णानि विचिन्तानि। माघे प्रयागः
सर्वतीर्थादिकः। वीक्षवाथ जुवा वापहेद्दूषास्त्री समर्त्तकानि सौप्रतिहीना वायुयां
गमुरक्तानाव्धवि। न्हस्नानाहपी की पाटिदोदाद्यात् व्रह्मजन्म। ततो तत्तिगुणम्। तच्चितु
गुणंनचात्वे। न द्वादशपाद्वस्वारा तान तत्रतु षामहानदे। महानदीसङ्गमे तच्चतुर्गुणम्। एतानि
वैसहस्रगुणंगंगायाम्। पद्मपुराणे। गंगायां त्वाव गाहते माघमासेन पोत्तम। वातु मुक्त
वैसहस्रगुणं गंगायाम्। पद्मपुराणे। [illegible] तं माघे सहस्र राजसत्तम। निर्दिष्टं ह्मसविधि
सहस्रं तेन पतन्ति सुनान्यघातरा। शतिनाग। सितासिते तु सहस्रनं राजसत्तम। निर्दिष्टं ह्म स विधि
स्नानां गंगायमुन सङ्गमे। कुरुक्षेत्र समागंगा यत्र कुत्रावगाहिता। तस्माद्दशगुणा प्रोक्ता
यत्र विन्ध्येन सङ्गता। तस्माच्छतगुणा प्रोक्ता काश्यां सुजान्हवाहिनी। काश्यां शतगुणा प्रोक्ता
गंगा सागरसङ्गमे। सहस्रगुणिता सापि वरा पश्चिमवाहिनी। वेदपादत्र भवेद्वा पाठः। गंगा कालिन्द्या सहसङ्गता।
साराजन्दर्शिना देवब्रह्महत्यापहारिणी। पश्चिमवाहिनी गंगा कालिन्द्या सहसङ्गता। समा
हन्ति कल्पकृतं पापं माघे नृपदुर्लभा। सितासिते तां दाधाना सरस्वत्या विद्विनि। समा
तु।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

राम

र्जवि हमलोकस्य स्याद्धिकः तासि सङ्गोवे॥ तेजोमयेषु लोकेषु भुक्त्वा भोगाननेकशः॥ प
श्चाद् ब्रह्मलोकस्य स्वर्गिकः तासि सज्जीवे॥ एकदिवसकलं यथा॥ स्वर्णभानसहस्रेण
स्वाविक्रिणीलोपन्तेप्रयागे माघमज्जिनः॥ एकदिवसकलं यथा॥ योगाभ्यासेन यत्पुण्यं सर्व
कुत्रचित्रे नविद्यते॥ यत्फलं मकरे माघे वेणीपाते तु दिने दिने॥ योगाभ्यासेन यत्पुण्यं
स्त्री नश्यात त्रयो॥ प्रयागे माघमासे तु त्र्यहं स्नानस्य यत्फलम्॥ संवत्सरशतैर्यासैर्निराहारस्य
तस्य न लभ्यते॥ प्रयागे माघमासे तु त्र्यहं स्नानस्य यत्फलं भवेत्॥ अश्वमेधसहस्रेण तु तत्फ
१८० यत्फलम्॥ अर्द्धं पूर्ववत्॥ प्रयागे माघमासे तु त्र्यहं स्नानस्य यत्फलम्॥ कृते प्रयत्नेभवः॥
लेलभ्यते भुवि॥ अत्र देवास्तीर्थानि कलित्वात्प्रच्छन्नरूपाणि स्नातुमायान्ति॥ कृते प्रयत्ने भवः॥
एवं दृढफलं बोद्धव्यम्॥ माघप्रयागो काम्या वपि बोद्धव्यो॥ अत्र प्रयागस्नानमपि पुण्यपम्॥
अस्यां नभः पौषासिते काद्दशपापहारिणी मायाम्वामकनसंक्रान्तो कार्यः॥ विसर्जनं तु माघसिताप
श्वदश्यामेव॥ संक्रान्त्याद्येनया कार्तिकपर्यदिनानि वा सम्भवे॥ ... अत्र तु ... भागार्केनायुता

नित्यं

स्ति नर्द्दियाः। माघासिताष्टमी मीमांसाष्टकास्यां मांसः पकं गवार्धरामावशीकम्। मांसाभावे
पायसादिना पिकर्त्तव्यम्। नवम्यां काम्यपूर्ववत्। माघकृष्णावत् पामनुदये स्नानवायम
तर्पणं कार्य्यम्। तिलचतुर्द्दशी संज्ञा। माघकृष्णावत् पञ्चदशी शुक्लादितो यो भीसं
ज्ञा। मौनेनात्र स्नानम्। इयं श्रवणार्कव्यतिपातयोगिनी कोटिसूर्यग्रहणतुल्यपुण्यपा।
एषु योगो दिवसएव शास्त्रइति निर्णयसिन्धौ। अन्यत्रापि पर्यः ज्योतिःसीस्त्रे श्रवणार्के
व्यतीपाते चमावे पोषमाघयोः॥ अर्द्धोदयस्स विज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहोपमः॥
अत्र स्नानदानश्राद्धादिपतिपुण्यपम्। कांस्यपात्रं सुवर्णपात्रयुतं सदक्षिणं दद्यात्। तत्त
स्मानिर्णयसिन्धौ। समुद्रे स्नानात् पूर्व्वं समकृते तेन यत्फलम्। तत्फलं लभते मर्त्यः कृ
त्वा स्नानममन्त्रकम्। तिलपर्वतो पि निर्णयमृतविप्राय शिवप्रीतिमादेयाः। तिलधेनुर्पवे
नौ वदेयो। कृष्णादि। वा द्वियं युगादि तथापि। अत्र वृद्धाचार्यस्य पातु ... श्राद्धं कार्य्यम्।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नि

मत्यात्पंक्षमादि॰वात्। म्मापि त्यन्दान्दयोस्मुनात्रपि नु विशेषः। माघशुक्लतृतीयानस
कन्दाणी संज्ञा। तत्रप्रातःसन्निलपुष्पाद्येन स्नानम्। तत्र मधुगंधोदके नैन्दुनसकुंकुमैः॥
स्वर्णमयीं चतुर्भुजां प्रतिमां स्नापयेत्। दक्षिणावामकमेण पाणादितः प्रत्यंगं पूजयेत्।
तद्वमोमन्त्रः। नमः भवान्यै कामिन्यै रामदेव्यै इत्यादि॥ आनन्दायै स्नानसौभद्रायै नमोनमः॥
तत्र द्विजदाम्पत्यं सम्पूज्य दद्यात्। कुंभं शुक्लाम्बरयुतं स्वर्णं दद्यात्। शक्त्यायो वा लोनक्रव्रत
नेत्र॥ लवणगुडादि नरः प्रतिमां समर्पयेत्। इत्येवं वर्षं पूर्णे शय्यां कनकोपधिपश्व १०२
नवोपेतां गोमीं दद्यात्॥ गोमिथुनं सुवर्णा वस्त्रं गुडलवणधेनु तत्परां कुम्भाम्बद्या॥ २१
व्रताशक्तौ गुडलवणदानमप्युक्तम्। इयं पञ्चयुतातिपुण्या॥ माघशुक्ल चतुर्थीतिल
चतुर्थी तस्यां प्रदोषव्यापिन्यां ढुण्ढिराजं पूजयेत्। अस्यां कुन्दपुष्पैः सर्वाङ्गणे
शं संपूज्य तिलान्नेन पारणां कुर्यात्॥ माघशुक्लपञ्चमी श्रीपञ्चमी संज्ञा॥ अत्र
कुन्दैः कनवीनपुष्पैः श्रीः पूज्या। पूर्वाह्णव्यापिनी पूर्वा स्यान्नदीपना॥ सा नसवतीप्र
न्वत्र

न्नं पुस्तकमेवात्र निधाय कामादिभिः संपूज्य प्रातर्विसर्जयेत्। माघशुक्ल
सप्तम्यचलासंज्ञा। मन्वादिरथ्या च रथसंज्ञा च॥ रत्नः कुमारीपञ्चन्त॥ अरुणो
दयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी॥ गंगायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा
गौडाः। सूर्यग्रहणतुल्यानु शुक्ला माघस्य सप्तमी। तस्यां स्नानं च दानं च महा
पातकनाशनम्॥ अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम्॥ मद्या संक्रान्ति
सप्तम्यां माघे स्नानादिनत्रयम्॥ अपीति शेषः॥ तिथि निर्णये॥ कौमुदीषि
वनात्रिशवसप्तमीवतथावला॥ निर्णयादि तु कर्तव्यं दिनद्वयेनिर्णयकः॥ इ
तिवचनाद्येषा दाक्षिण्यं षष्ठीपन्दीने ऽरुणोदयेनयवशा॥ सप्तमी न लभ्य
ते तदा षष्ठ्यामरुणोदये स्नायात् न सप्तम्यपेक्षया इति निर्णयसिन्धौ॥ अ

रा०म

तुरीयेस्थे कुसुम्भरञ्जितवर्त्तिकतिलतैलपूर्ण दीपं शिवाग्नि निधाय वसुरं
प्रणम्य ॥ इन्दुक्षयेण जलवालयित्वा तस्मिन्नावेन्य मदक्षेन तं दीपं जलेप निहत्य
सप्ताह्नकृपक्वा ... वडीप नारी दशिनाग्नि निधाय जलं प्रविश्य स्नायात् ॥ तत्र मन्त्रः ॥
यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु । तन्मे रोगं च शोकं च माकरी हन्तु सप्तमी ॥ ९
तज्जन्मकृतं पापं यच्च जन्मान्तरार्जितम् । मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाताज्ञातं च यत्पुनः ॥
इति सप्तविधं पापं स्नानान्मे सप्तसप्तिके । सप्तव्याधिसमायुक्तं हन्तु माकरि सप्त
मी ॥ ततस्तिलान्सप्त ... स्वर्णमयं भास्वद्दीपं सपूर्णं विप्राय दद्यात् । स्वर्ण
कुण्डले ताम्रपात्रं ... दत्त्वा ... सम्यग्दिनं यापयेत् ... ॥ तस्यैव कुण्डले ... स्वस्पात्
इयं मन्वादिः साप्तकृष्ण ... व्यापिनी ग्राह्या ॥ स्नानं च तपं ... जयमन्त्रः ॥ इन्द्रया

पयास्त्र मनादि ... शुक्लपक्षे न विदिनेषु मन्त्रो व्रतनायके ॥ ९
संवत्सरः प्रातः संकल्पयेद्विद्वान् ... वा ... ब्राह्मणः । समस्तपापसंघ ...
... पुन्ता ... येन ... यात्सप्तमी व्रतम् ॥ रविरुवाच ॥ माघमासे तु सम्प्राप्ते मासि मासि
सुनोत्तमः ॥ यस्तु मां पूजयेद्भक्त्या ... मेके कमादरात् । ... यतस्पस्वाल्मनोऽलशास
म्भवम् ॥ वित्तं यशस्तथायुः पुत्रमारोग्यं परमं तथा ॥ उत्पद्यते ... ॥ मासे मासे तयोर्द्व
शुक्लपक्षे जितेन्द्रियः । ... शेतमाल्यानुलेपनैः ॥ पूजयित्वा तु मां
भक्त्या निशि ... पञ्चगव्यं ... ॥ पुनस्तत्राय सप्तम्यां कृत्वा स्नानादिकां क्रियाम् ॥ पूजयि
त्वा तु मां ... ॥ ... पञ्चनैपलः ॥ स
... ॥ तस्यैव कृष्णपक्षस्य षष्ठ्यां सम्यगुपोषितः ॥
रक्तोत्पलैः सुगन्धैश्च रक्तपुष्पैश्च पूजयेत् ॥ एवं प्रजप ... मानन्तो मां विविदस्य ॥

उभयैरपि देवैस्तु पुत्रं लभते वरम्। इति माघकृष्णपञ्चमी। अत्र षष्ठ्यां मुनेर्गांसमयां
पारणं वा सप्तम्युपवासः पिन दोषसहा षष्ठ्यां पारणा मितिहेमाद्रौ। घनाहश्राद्धः
तस्यैव माघमासस्य सप्तम्यां समुपोषितः पूजयेद्भास्करं देवं विष्णुरूपं सनातनम्।
षष्ठ्यां चैव निराहारः सप्तम्यामुपपूजितः अष्टम्यां विप्रभुक्तोत एवमष्टवाविधिः
स्मृतः। अनेन वत्सरं पूर्णं विधिना यो यजेद्रविम् तस्या नगेषं धनं धान्यमिह ज १२३
न्मनि जन्मने पनरुद्रशिवस्यानगत्वा दनेनिवर्तते॥ आनुमः। अपरः दशमी
नमोऽनन्तमध्यव्रतो नाम नारायणः सनातन सनसंविहः केयूरवान्मकरकु
ण्डलवान्किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रः माघमास। मघु असित पंचम्या
मेकभक्तं षष्ठ्यामुपोषणं कृत्वा हिरण्मयपद्मकर्णिकां न्यस्य कवासोपु

रोनरविं पूजयेत्। तन्मंत्रः॥ यथा विशोकं भुवनं त्वयैवादित्य सर्वदा। तथा विशोकता मेस्यात्त्वद्भ
क्तिः प्रतिजन्मनि॥ एवं संपूज्य विप्राश्च पूजयेत्। गोमूत्रं प्राश्य स्वपेत्। सप्तम्यां विप्रभोजनं पूर्व
कं सगुडपात्रं तत्कमलं दत्वा तैलवणभोजनं कुर्यादेवं प्रतिमासं विधायान्ते कपिलां शय्यां
सकृद्वर्णं कमलं कलशं च दद्यात्। इति विशोकसप्तमी। माघशुक्लाष्टमी भीष्माष्टमी। तत्र स
र्ववर्णानां भीष्माय जलं दद्युः। जीवत्पितृकेनापि वा पसव्येन दद्यात्। सति जलंबाद्ध मन्त्रकाम्यम॥
नन्दानं नित्यम्। तन्मन्त्रः॥ वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च। अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भीष्माय
वर्मणे॥ भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः। आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचि
तां क्रियाम्॥ विप्रा नित्यं तर्पणान्ते दद्यात्। अन्यस्त्वर्घ्यदानमाह गवेत्योना नाद्देशनात्। माघशुक्ले
कादशीमुपोष्य द्वादश्यां माधवं पूजयेत्। भोजने॥ भक्त्या समव्यवधीमा स्निमाव्रतुमाधव गोनाज
स्वपम वाप्नोति कुर्वन्नेवं समुद्धते। इयमेव भीमद्वादशी। तत्र द्वादश्यां वत्सगर्हान्निसंपूज्य हविष्यभु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

न्ती नय न्न रत्न काष्ठं कृत्वा नानानामयो तेजयन्ना श्वो स्थिते काद्यपा निचाहात सतन्मो कृत
गतुइस भूम्यपचात् तेनन्ती नेणहुतेनवारत्ना पयेत । नाग्नौ जागत्ने तांकृत्वा वा दरपाम्प दास्ता त्वा
मण्डपे नगणपतिं कृत्वोक्त नैवेद्य स्नानान्का पूज्य होमरादशामि विधिः कोनयित्वा तास्तंभा
न्यगोरु नफादिकं दत्त्वा पापसपारण कुर्यात् । अत्र वृन्नुशाग्नेन कुर्यात् । माघपूर्णिमामवाप्य
गान्महामा घ्रन्मनमथोग तेवस्यात् ।। कार्त्तिकमाघपूर्णिमिकर्त्तिकामघान्यनमयोगपिमहत्तो ।
अन्यवृतनून्नलाचयोगेनेवन्तिमेपिलः । अथपार्वणाशाहुमुक्तम । इयस्नानदानादिभिर्वन्मा
नकाष्ठा तिलपात्रकंचुकम्बस्त्रधेनुहिनत्यदानमनन्तफलं तम् ।। स्मृत्यन्तरे । वृनुन्तपशत्
गुणांसहस्रमयनद्वयं । वन्दस्तंपग्रहेलक्षमाकः मास[illegible]नन्तकम् । माकाशाग्र वृत्यचेकर्षे
नसमुदायोगमद्भ इतिन्यायात् । स्यादिनस्यनसहतेस्त्रनोपाद्य । अनेनाषाढीकार्त्तिकीमाघी
वैशाखी ज्वित्यबन्धः । दानानी । शेषः । इयपनपुना[illegible] पुराणं ।। ॐ ।। इतिमहुजहतन्वाम ।

१७४

स्तं तस्तीजीवनानापर्णं । विनाविनस्कत्ववोऽथ धर्म्मं तत्त्रो माघमासं विधिर्नाम द्वादशः पञ्चवः ।। १२ ।। ८
अथ फाल्गुनामृतविधिः । महाभारते । एकभक्तं नुकुर्वाणः फाल्गुणोमासि नित्यशः । स्त्री
षु सौभाग्यमाप्नोति स्त्रियश्च पनमभिप्राः ।। फाल्गुनात्कृष्णचतुर्थ्यां गणेशव्रतम् । तत्रप्रपा
तः कृत्स्वा तनूस्पृनाद्वे गोमयमृदा प्रतिमां गणपतेः सत्तभुजा जानुनापूजयेत् । पतंगध्वस्त
स्पस्तान न चैवस्वदानम् । एकविंशत्यपूपमोदकनैवेद्यमेकविंशतिपत्रिकाभिनैकविंश
तिदूर्वाकाण्डैः स्वच्छपम्नामभिः रवनन्नूजाकार्य्या । पाद्यादिविसर्जनान्तं पूजनमुक्तम् ।।
तन्नमोम न्त्रः गणाधिपनमस्तुभ्यं गौरीपुत्राघनाशन । विनायकेशपुत्रेति सर्वसिद्धिप्र
दायक ।। वृत्रोदयेवकुद्राघदयाल नन्मेके । पवित्रेन्नसद्धुहल्ती नोदाणवसंभव । दक्षाणं द्वी
मपाहृत्तं नोहिगपसिगेहतोमम ।। दधिरं खनुषानाभेस्तीनोदाणवसंभवम् । नमामि
सततं मोनंशम्भो मुकुटभूषणम् । अयेभाद्रं विभ्राय दत्त्वा शेषसमुज्ज्वलदानैः पारणं कुर्यात्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

फाल्गुनकृष्णाष्टमी शाकाष्टका । तत्रापि शाकोपस्करं पार्वणं कुर्य्यात् । अपूपमां
साभ्यां वा घृतेन शाकेन वा । मुक्तादित्वाग्न्याद्याष्टका । तत्र अन्वष्टकाऽपि तत्रैव देवत
स्याः पूर्ववत् । इयमष्टमी सामान्यजन्मदिनम् । साऽनुपूज्या । फाल्गुनमासासितचतुर्दशी शि
वरात्रिः । सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । उभयव्याप्तिर्नीकार्य्या । तत्र पूर्वदिने प्रदोषव्याप्त्य
भावेऽपि निशीथव्यापिनी कार्य्या । तत्र तस्यामेव पारणादिनद्वये निशीथव्याप्त्यभा
वे प्रदोषव्यापिनी परैव कार्य्या । तत्र कुत्रापि व्याप्तानामभावे दिनद्वये निशीथव्याप्तौ प्रस २७५
दोषापूर्वा परा वा कार्य्या । एकव्याप्तौ प्रसनिशीथेव नान्ये । तीयया मासपक्षे कृतती
थयामाघपक्षे कृत्स्नानिशीथ कुनुपवत् । कालपक्षत्रयमन्के । इमा व्यादिदिनत्रये शिवयो
गे राति पुण्यपानं पारणं तु चतुर्दश्यां सत्यां न कुर्य्याम् । तदभावे न दोषः । द्वादशीवत् । अत्रानि
र्णय वाक्यानि । स्मृत्यन्तरे । फाल्गुनस्य चतुर्दश्यां शिवरात्रिव्रतं तु न मासप्रतीतार्थ

तमासी वैकल्प्यं याम्भयति द्विजाः । शिवं तु पूजयेत् तत्र रात्रौ कुर्य्याच्च जागरम् । अत्र पूजा स्व
वरणं दुपासनं । शक्तो पूजाप्रवरपंकार्य्या । भूतेश्वनादिरूपतो स्ति न पूजनीयो नेधारयमेधस
वा । गंगासमं हि भुवने नहि तीर्थमस्ति नान्यद्व्रतं शिवरात्रिसमं त्रिलोके ॥
इति अनुरस्त्रेकोपि । गंगासमं हि भुवने ... शिवरात्रिस्तु कसाधमकासर्वकामफलप्रदा ।
माघफाल्गुनयोर्मध्ये असितपक्षे चतुर्दशी । शिवरात्रिस्तु सा प्रोक्ता वना नो हि चतुर्दश्यां तु पारयेत्
त्रयोदशी विशाखा निवि एकभक्तं समाचरेत् । उपोषितो वना नो हि चतुर्दश्यां तु पारयेत्
चतुर्दश्यामुपोषितः स्कन्द । इत्यपार प्रदिसम्पर्धः पूर्वविद्धं कृत्वा पारणेन तिथ्यन्ते पेन्ना
चतुर्दश्यामुपोषित ततो नाशो यावर्ते व्याप्तिनयोग तत्सम्मनेः । व इनेव इनेस्तानं पूजा वैव विशे
षादि सर्वः । ततो नाशो यावर्ते व्याप्तिवीणा तत्सम्मनेः । इसा नि शिवरात्रिः निशकल्पः स्तूलम्यर्यते ॥ अत
एव । इतिस्कन्दपुराणे । हेमाद्रौ निशीथम् निभूतानि शकल । स्वतन्त्र्यं पर्यतः । अत न
स्तस्यां चतुर्दश्यां सत्यां न स्नानं न भवेत् । तस्यानाज्ञा । तस्मान्न तेषां भूतशान्तिस्नानं सम्भ
भूमानम् । चतुर्दश्यां कृष्णायां फाल्गुने शिवपूजनम् । तदुपोष्यप्रयत्नेन विषयान् परि
पूजानम् । चतुर्दश्यां कृष्णायां फाल्गुने

निवर्जयेत्। इतिवृद्धहारीतात्। तिथिनिर्णये। त्रयोदशीसमायुक्ता कर्तव्यातुचतुर्दशी। न
कर्तव्या कुहूयुक्ता शम्भुर्वचनमब्रवीत्। कल्पतरौ। अडनाम भिक्ष्याप्यपरस्माच्चिचतुर्दशी
शिवरात्रिव्रतं कुर्यात् दिवा स्मभगवान्हरः। न कुर्वीत सदा पुंसा कुहूयुक्ता शिवा शिवा।
उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणम्। माघे चतुर्दशी [redacted] कृष्णा या भवेद्यनो भरवौ नेहि
नेसुपवासः स्यात् तिथ्यन्ते पारणं भवेत्। त्रयोदश्यां तु या कार्या शिवरात्रि चतुर्दशी। पार
१२६ णाहि चतुर्दश्यां प्रयस्त्वेका तिनोन विः॥ शिवरात्रिः प्रकार्या पादिनाशीच चतुर्दशी। स्वतो २६
न्यत्र भवेत्पूर्वा परनमालेषु जिन्हामा। तिथ्यन्ते चैव भान्ते वा पारणं यत्र चोदितम्। यामत्र
योर्द्धगामिन्यां प्रातरेव हि पारणम्। चतुर्दश्यामाधिगामिन्यां ध्वान्ते हर्षं तिथिभिः पारणं कौ
र्यम्। अन्येताम्रपोष्यकुर्यात् पारणं कुर्यादनितिलस्वते। अथ स्पृष्टपरोत्ताद्रा ईदृश्य नस्याव
शोषणम्। प्रदोषेरा कर्त्तं न तात्र लह्रत्वा व्यपो ह्रति। तिथिभास्करः। त्रयोशी चतुर्

निशीथे चतुर्दशी उपोष्या साप्यजनेन कोटिपदः प्रफल्लं तन्भिन्न। चतुर्दशी संपूर्णा कृष्णा चोपदा भवेत्। सानो
पोष्या प्राप्नुतेन वारुद्भूतस्त्रफनी शिखिः। नान्या विद्धा निशीथे न वाद्धव्यः॥ चतुर्दशी संप्रणत्रदोषव्यापिन
कृता अपि भेन्नेयदिभवान्तिरी यस्यसमर्पि प्राप्यतु उरसेस्नानक त्रिध्यास कान निशीथ चतुर्दशी व्याप्तिनदोषः॥
स्कान्दे। माघमासस्य कृष्णायां चतुर्दश्यां स नेरवा नै। महस्नास्यामि भूपृष्ठे नायामानि हूगा। मिनि। लिङ्ग
षुवसमंरजजनुमस्याविनेषु। सकर्मिण्यामिसंदिग्धं वर्षपापविशुद्धये। तस्यां नात्रौ हि संशुद्धा पःकै
निष्पलिमानवाः। मं वै नैदैवागारो ह विपाप्मा स भविष्यति॥ मंत्रास्तस्यैव रूपाः॥ अघोरेभ्योऽथ घो
रेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वशर्वेभ्यो नमस्तेऽस्तु रुद्ररूपेभ्य इत्यघोरमन्त्रः। वायव्य तिलैर्वितर
स्तत्पन्नेऽनेह। माघासिते भूतदिने हि राजन्नुपैति योगं यदि पंचदश्या। जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्यात् शि
वस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य। अस्यार्थः। भूतदिनं चतुर्दशी। निशीथादूर्ध्वं पंचदश्या यदि योगमुपैति तदा जया
त्रयोदशी तयायुक्तां न कुर्यात्। दार्श्वमैकेनावस्थाके निशाः। विश्वेश्वरः निबन्धे। मोल्ल मरणगत्रता तानमु
नीनामृद्धनेत्ता। तेषामेव तु साभ्यं कामामावास्यां चतुर्दशी। अस्यार्थः। उभयत्र पूर्वदिने परदिने वाहं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यात्रे चतुर्दशीला भेगच्छे पूर्वीद्यानस्य सान्या सेनाकुर्यां कुर्यान्नाम । तिथिनिर्णये उपोष्यास्तिथयः सर्वाः
सर्वत्र व्रतचारिभिः । तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम् । उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां च पारणम् ।
कृतैः सुकृतलक्षैस्तु लभ्यते वाथवा न वा ॥ त्रयोदशीदिने पत्र प्रदोषः स चतुर्दशी । ध्रुवं शिवार्चनं प्रकार्यं
ग्रहस्थेः शिवतो विसौ । कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिचतुर्दशी । एवमाः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्य
न्ते पारणं भवेत् । अत्र तिथ्यन्त इत्यसंभवपरम् । यथमायुक्तो चतुर्दशी तदा तिथ्यन्ते एव पारणम् ।
नुष्ठेयमित्यर्थः । तत्र हर महेश शूलिन् पिनाकि पशुपते शिव महादेवेति नामभिः क्रमेणाम द २०)
२०२ हनासंबाहन स्थापनार्घ्य स्नान गंधादि तांबूलान्तपूजा विसर्जनानि चतुर्थ्यन्ते कुर्यात् ॥
तत्र पूर्वादिदिक्षु क्रमेण भव शर्व रुद्र पशुपत्युग्र महादेव भीमेशान नामक तत्त्वस्य सोमवायुवह्नि
जल व्योम भूमि यजमानस्य मूर्तिनाम्ना चतुर्थ्यन्तेन पूजनम् । ॐ भवाय क्षितिमूर्तये नमः ।
एवं क्रमेण । ततो महिम्नस्तवादि पाठः । शिवरात्रिव्रतं चतुर्दश्यादि द्वादशाब्दं कार्यम् । फाल्गुनमा

लिङ्गमाह शिवधर्मे । मृन्मये गोमयकृति पिष्टे [illegible] कपालिके । कृत्वा लिंगं सकृत्पूज्य वसेत्क
ल्पायुतं दिवि । गोशकृन्मयः [illegible] एषां लिंगं निर्मायैकदा तं पूजयेत् । नत्वेकवार पूज्य पुनस्त
ल्लिंगपूजनम् । लिङ्गपुराणे । पक्षसंघृष्टं यं पूजयेदेकलिंगकम् । तस्य तुष्टः प्रयच्छामि गा
णपत्यं न संशयः । माघमासि समभ्युक्ष्य स्थिरसंस्थं योर्चयेच्छिवं मासमेकं स याति परं पदं
शिवं याति न संशयः । पद्मामार्घेन या षाढे कार्तिके च विशेषतः । त्रिषु पुण्यं समं ज्ञेयं मा
सेष्वेतेषु यत्फलम् । दशाहान्ताद्दश [illegible] लिंगार्चनेन तु । वाजपेयशतैरिष्ट्वा
यज्ञभक्तेर्हि [illegible] । त्रिग्रोविंशतिमात्रेण [illegible] भक्त्या तदाप्नुयात् । भक्त्या पूजा मा
सार्द्धं नाश्वमेधसहस्रफलम् । त्रिभिर्मासै राजसूयसहस्रफलम् । सर्वतीर्थाभिषे
कं च सर्वतीर्थफलानि च । सर्वयज्ञफलं वेद्यपवासफलानि च । पंचषष्ठाष्टमासेष्वेकसप्तमे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

समाधिनाद्विर्तिलिंगेयोगाभ्यासफलंलभेत्। नवमासेनैतत्सर्वफलम्। संवत्सरंमांदेविए
काहारेणयोगयेत्। नतस्यपुनरावृत्तिस्सत्यमेतद्वदाम्यहम्। यस्तुपूजयतेनित्यंलिंगंत्रि
भुवनेश्वरम्। सस्वर्गापवर्गमोक्षाणांविश्रामवासभाजनम्। दिंगासहस्रावधिनतकाव
र्शनशिवलोकात्क्षिमनोभिभोग्यवांछितावाप्तिफलानि। तन्द्रेणैतत्सहस्रगणान
१२८ भविष्य। नित्यपूजनेइहधनपुत्रयोसुखीनन्हेशिवत्वम्। सर्वेषामेतद्वर्णानांस्फा
टिकंसर्वकामिकंसर्वदोषविनिर्मुक्तम्। अन्यथादोषमाहरेत्। नर्मदागिरिजंश्रेष्ठंतत्पूजा
लिंगिलिंगंदत्वाफलंपूजयन्यार्नेन्द्रस्यपसेवोदिवंफलम्। तत्रहरनर्महरहरेपिनाकि
पशुपतिशिवमहादेवेतिनामक्रमेणमहाहरणसंग्रहणस्थापनावाहनस्नानगंधादिषुन्यूला
नपूजाविसर्जनेषुनिवकुर्यान्तनकुर्यात्। तत्रपूर्वादिदिक्क्रमेण। भवशर्वरुद्रपशुपत्युग्रमहादेवभी
मेशाननामसूर्यसोमवायुवन्हिजलव्योमभूमियजमानमूर्तिनाम्नावल्पौनमान्तनपूजनम्
। भवायक्षर्वमूर्तयेनम। एवंक्रमेण। ततोमहिम्नस्तवपाठः। शिवरात्रिव्रतंदद्रौशाद

साशुक्लादित्याम्माघमाघवाम्याफाल्गुनादिनियमभृत्रस्नात्रदन्तदनफलम्। अस्यांधनिष्ठा
ह्येसाद्धमतिपुण्यम्। अत्रस्नात्वाफल्गुनेनौरवेद्वैदिसयोगः पूर्वदरफाल्गुनस्य
एकादशीमप्यद्वादश्यांगोविन्दपूजा। इयमेवगोविन्दद्वादशी। इयपुण्ययोगादतिपुण्यम्
महाभारते। तथैवफाल्गुनेमासिगोविन्देतिप्रपूजनात्। सपदवीमवाप्नोतितिफलं
फलंगच्छति। अम्पर्चेन्पुण्डरीकाक्षमेवसंघस्सनतुयः। नाप्तिसमनत्ववाप्नोतिविन्द्या
द्रुहरकवर्णकम्। अत्रहन्यकृनिराश्रावमुपेन्द्रशोधिगच्छति। समाप्तिभाजनयोब्राह्मणायवाक्या
राणहुतम्। महापातकसंज्ञानियानिपापानिसन्तिमे। गोविन्दद्वादशीप्राप्यतानि
मेहरनान्हावे। महापूर्णिमासंक्रमतिच्छिन्नपजन्मादिनेप्यवंफलम्। फाल्गुणपूर्णि
माहोलिकाव्रतम्। स्मृत्यन्तरे॥ निशागमेतुपूज्येतहोलिकासर्वतोबुधैः। नदिवापू
जयेद्ढुण्ढांपूजितादुःखदाभवेत्। तत्रापिमेनौविधिवल्चानन्द्रीष्मंत्रविस्तरेः।

तरः किंनकिंनारः देसालशवेर्म्मनो नभैः नुमग्निं त्रिःपरिक्रम्य गायन्तु च हसन्तु च । गायन्तः
स्वेच्छया लोकं होलिकाख्यां गीम [illegible] सम्बुद्धा पहो होमः सर्वनां गोपशान्तेदः । क्रियते य
द्विजैः पार्थ तेन सा होलिका मता । तमग्निं त्रिः परिक्रम्य शब्दैर्विविधैः भगाङ्कितैः तेन शब्देन
सा पापा नाशमीन्द्रियमानुयात् ॥ अत्र मंत्रः शिशिनस्यान्तिके दिविवसन्तमदनादिये
आगतास्ते विधानेन पूजयंय प्रतिगृह्यताम् । इयं सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । प्रदोषव्या
१२८ पिनी मुख्या दिन [illegible] प्रदोषव्याप्तोपरा । अस्या निशामुदुरस्या होलिका पूज्या । तां १२८
भद्रायां न पूजयेत् । केचित्तु भद्राद्यपंचघटिकां विहाय पूजामिच्छन्ति । पूर्वयामत्वात्
गृहस्थस्य पूर्णिमा भविष्यत्वात् । यस्यां सतिते नैव होलिकादाहः । इति निर्णयसिंधौ । तिथि
निर्णये प्रदोषव्यापिनी यास्यात्तदा पूर्वदिनं भवेत् । भद्रायां स्वे वर्जयित्वा होलिकापाः प्र
दीपनम् । पामत्रयोर्द्धपुक्ताचेत्फाल्गुणी तिभूयात्तिथिः । भद्रामुखपनित्यज्य कार्य्या होलाग
नो रेमिः । पामहृयान्तुपनतः फाल्गुणी पूर्णमासि । होलिकातुतदापूज्या नात्रै भद्रादि
शेषतः ॥ तपस्य मासि नाकार्य्यो निशि चन्द्रोदये निदः प्रदालि ॥ प्रकुर्वीत होलिका पाः प्रदीपनम् ॥ चन्द्रोदय
पूदानस्यात् पूर्णिमा फाल्गुणी तदा । पूर्वेधुर्म्मध्यमे चन्द्रविरे । प होलिकाचनम् । चतुर्दशी पौर्णमास्यो
होलिकाप्रपूजयेत् । स नृपः कुरुते राज्ये सर्वकाम फलं लभेत् । एते इसमर्वा तेन्यो फाल्गुणी फाल्गुणी तथा ॥
पूर्वविद्धं भ कार्य्यं विपरीतं भयावहं ॥ प्रतिपन्नेर्केधौर्न भद्रादुर्जवत्र पछति । भद्रशेषं कृते कार्ये धन
सौभाग्यदानि च । सूर्याद्दष्टे यथा चन्द्रेगते चास्तं दिवा च त्रे । होलिकात्र पूज्या स्याद् द्विधि दृष्टेन कर्मणा ॥
अस्यार्थः । भद्रान्तापेत्वया सूर्याद्दष्टे चन्द्रे तु लोदय पर्य्यन्तं होलिकादाहानदिष्यामिति तन्त्यते ॥
नवावस्त्रामिते पुत्का एव । प्रदन्ति णमंत्रः ॥ त्वमग्ने सर्वभूतानाम् न्तरश्चरसि पावक । होलिकेपूजितासि
त्वं नन्दामेकुरु सर्वदा । नरपाणाम रणं घोरं भद्रायां देशनाशनम् । दुर्भिक्षं च चतुर्दश्यां फलोत्ये च हुताशनो ॥
व्रतिपद्भूत कनलोधार्चिता होलिकादेवा । संवत्सरं च नरेन्द्राणां पुत्रं हन्ति वसा ध्रुवम् । प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या
पूर्णिमा फाल्गुणी सदा । तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा पूज्या होला निशामुखे । होलिकाशा

न्तिकं कर्म्म यथायोगोत्सवाच्छं त्यत्तवाम दा निशीथे पिजात्पामदाग्निदाहकं च। अस्यामपि पूर्णायां
षष्ठित्व होलिकार्चनम्। किंच मानेयवन्दायां शान्तेमवतिनो न्हपो। वाणग्लनसूतिकागेहाच्छिन्नरात्रिनवं
न्हिना। भद्रामुखं पानिस्यज्य होलायां दीपनं शुभम्। अस्यां पौर्णमास्यां मनुसंहा नमन्यमानाश्रनुसोथि
निमित्तमनध्यायमिच्छन्ति॥ स्मृतिनपि वाजसनेयिनाम्। एषा हि संवत्सरस्य प्रथमरात्रिः फाल्गुनी
८० पौर्णमासीति। इयं मन्वादिरपि सा पूर्णा पुरा। मन्वमासेन होलिकार्चनम्। मन्वादिस्नाहं मासद्वय २०
पिस्यात्। चैत्रप्रतिपद्वसन्तादि॥ अस्यां प्रातः स्नात्वा भस्मवन्दनं कार्यम्। तत्र मन्त्रः। वन्दितासि सुरेन्द्रे
ण विष्णुना शंकरेण च। तस्मात्त्वां शिरसा वन्दे विभूते भूतिदा भव। इयं मोदयिकी ग्राह्या। दिनद्वये तत्त्वे
वा अत्रश्वपचं स्पृष्ट्वा सचैलं स्नायात्। अत्र दोलास्थं गोविन्दं कुसुमैः संपूजयेत्। स्मृतिः। दोलायमा
नं गोविन्दं मञ्चस्थं मधुसूदनम्। रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते। अत्र चूतप्रसूनभक्षणं

२०

[illegible] मंप्रयच्छेत [illegible] सपूर्वा कार्य्या [illegible] तम [illegible] सन्नस्य मदनस्य पूजनम्।
नवनन्दं पिबेदस्य सर्वकामाप्तये सिद्धये। पाप्य। चैत्रेमासि महापु [illegible] निर्मिता यतिपत्युना। तस्यां
पञ्चपर्वं स्पृष्ट्वा स्नानं कृत्वा अनन्तरं [illegible] वन्धाधपाद्या [illegible] नवा [illegible] न्तिकुशा
[illegible] स्नानं समाचरेत्। दिव्यं [illegible] सर्वपाप विनाशनम् [illegible] कृष्णादितु
ल्लतस्मात् स्नानं समाचरेत्। [illegible] सर्वतो [illegible] धस्तरान यत [illegible] नातथाभो
रार्भमृषयेन्द्रपसत्तम। केशवस्त्रादिभिः सर्वतो [illegible] कुनन्दन। कार्त्तिके [illegible] मासे
[illegible] कुरुकुलोद्वह। स्त्रिय एताः पुत्रो [illegible] कार्तिक [illegible] कुनन्दन। [illegible] पुत्र [illegible] शिनी
चैत्रे [illegible] स्नानदानं [illegible] निकिमाति [illegible] वलिन [illegible] पुत्रप्रभ [illegible] शिनी
वासीवभूपद। शिनीवालीस्नाय [illegible] शुक्लादित्वाद्रवपुष्प [illegible]॥ [illegible]। अथ चैत्रे शुक्ल
लापांश्च प्रतिपद्यपि सर्वदा। [illegible] नानां [illegible] कोशल [illegible] पुनःस्त्रीणां
नकुर्य्यात् स्त्रीनिषेधनम्। चैत्रास्ति [illegible] शम्प [illegible] शुक्लादित्वात्फा [illegible] स्यात्रापूपमांस [illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रयोपस्करं शाहुमिच्छन्ति। अत्र पञ्चम्यन्तं तं मासं च नक्षत्रं पुनर्वसु तम्। तच्चाहिरण्मयीं विष्णु
प्रतिमां घृतेऽदिने घृतिनक्षत्रे पादा दिग्भस्मं कृत्वा येत्। नित्यमन्त्रात्न वनगतो भवेद्धुता अतेऽ
प्राषितल्लाप्रतिमां संस्थाने न मुक्ता वस्त्रपुताग्रडफलस्रोपनिस्थिता नन्दास्याय द्विजाय
संप्रदद्यात् ततः दर्शविषभाजनं तत्पूजादिकृत्वा भोजनं कार्यम्। वैशासित त्रयोदशी वा नु
१८१ तीसंज्ञा मन्दसन्ते। वैशासित त्रयोदश्यां वा तुलांलग्नो नो शुभ। साधो वा वा नुषी जोगस्तु १८१
र्ध्यपर्वशतावकः। विशेषातुलनाम वा तुला नसमा। नक्षत्रामयोगः पूर्णाच पादशी। गंगा
पादित्यपेत रस्र्ध्यपर्वशतैः समा। वैशाम वा शरपामन्वा पूर्वव दस्या नैराधाः। जन्मदिन
कृत्यमाह। तत्र जन्मदिनतिथ्यां प्रातस्तिलकल्केन सर्वौषधैः स्नात्वा कृत्यनित्यो हि तत्म
प्रीमार्कण्डेयप्रतिमां सप्तचिरजीविभिः सह सनद्धीहि सप्तमार्कण्डेकासर्वौषधि नवनेत्रज
नपूर्णकलशे निधाय पाद्यार्घगन्धादिभिः पूजयेत्। तत्र यव गोधूम शुक्लधान्य मुद्गतपा
कं१

माक सितमाष कलाया सप्तधान्यः नदीसंगम गर्त पंचतुल्य वल्मीक हारोत्सवान् पञ्चगोष्ठमृदः सर्वौषधं
कार्श्यकपत्र गडेनद्य। ततः केवलान् मत्स्यमानीय जले निक्षिपेत्। तत्र मंत्रः। अभय भवतस्य रक्षा गम
स्यपयासरवम्। जलेभवपयात्वस्यो मत्स्य सादात्कर्ष भव। जीव मत्स्य जलेवेव तत्र तिष्ठ यथा
सुखम्। अन्यथा नेनमम मास्कविरजीविता मूल्यं दत्वा मत्स्यं त्यजेत्। एवं पाल्यिगलं कपित्यजेत्। ततो होम
नवग्रहविधानात्। तस्यैव गुडच्छत दानम्। ततो मंत्रपाठः। सयथा। नो मसनागावद्धमाना नोगौव
टकपूजनेन। मायुर्दाभो भवन्त्येता शुभे जन्मदिने मम। स्थितिर्जन्त विय तेजो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः
मामेव हि सदा पान्तु मार्कण्डेय महामुनिः। ततो द्धांजलिमितं सगुडं क्षीरं पिबेत्। तत्र मंत्रः। सगुड
स्यार्द्धमिदं क्षीरं सतिलं गुडमिश्रितम्। मार्कण्डेय च लब्धा पिबाम्यायुष्यवृद्धये। गोपुच्छं शिरसि भ्रा
मयित्वा गोमूत्रेणाभिषिच्य गां नमस्कृत्य पूजादि वा गां गुरवे दद्यात्। ततो यथाशक्ति द्विजान् भोजये
तो हिरण्यादिदक्षिणां दद्यात्। ततोऽग्निगोब्राह्मणान्नत्वा मार्कण्डेयं तमत्स्यं विसर्जयेत्॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

घटिकां गन्नुयेद्यातं मह दि भावेफलनराम पिरग्रात । इदमोदीप किना स्व द्वौपुनातो । पुगाद्यावंर्षेत्तद्विय
सप्तमीपादेतो विना स्नोर्योदयमनस्तन्तेनतत्रेलेपिपगमतो । वर्षहष्टिन [illegible]नम । मूत्रकर्माणि । छेद
नंननकेशानां । मैथुनाद्यानमेवच । आमिषंसंग । हिंसांवर्षशतं हो विवर्जयेत । स्वपंकोपयम तिलाद्यन्नौ
तिलस्नायी [illegible] नहानात [illegible] तिलभक्षी दितद्वा [illegible] इति । तीनाथसीदति । फाल्गुणामुके द्वा
दशकृः । निष्पाधनेम तत्रामादास्यामावस्यकोलाव समप्रदास्नानम । तत्रमन्त्रः । भागवते । त्वंदेव्यादि १८
वराहेण रसाया ध्यानमिछेता उद्धृतासि नमस्तुभ्यं पाप्मानंमे प्रणाशय । तत्रेमूजापहे वाक्
पुष्पानविस्मृजा । नन्नमो भद्र । नमस्तेत्र्यादिदेवाय सन्दिभ तागतेनमः । नानः पतापत्रभवपन
नाशहनपेनमः । हु । नानाधनं होममहा । द्विजनपा [illegible] पहिलमासभ्यया वक्षु [illegible] वादशी तत्र
पयसाहुनिस्वप नुपयोदानम एकः । निपायसभोजनम । ब्रा [illegible] पायसेन विप्रभोजनम । दान्तं [illegible] दानम
प्रतसमाप्तिः कार्या । इति । इतिमंगा [illegible] मसतस्रोत जनाना [illegible] । शम्भविनतेस्कारवबाधेमन्ते
फाल्गुन मास [illegible] भ नथा [illegible]

नारदीये । द्विपञ्चाशार्द्धयुग्दिकादशामी दृश्यते परा । छायाएवनुसाशोनकावद्धिरूपापदाभवेत ।
त्रिपञ्चाशापदापूर्णायस्यासैवतुगीयते । पञ्चाशद्धुनुराधिक्योवेधस्तस्योच्यते नृप ।
पञ्चाधिकस्तुवेधः स्यान्महावेधस्ततः परः । जडधिकइत्वर्षः । प्रलयंसप्तपञ्चाशान्महा
प्रलयमष्टकृम । ततोधिकामहावेधोराजं पूर्णाशान्त्रसोस्मृता । एवंविद्धापदाराजन्नेभि
र्दोषैस्तुसंयुता । अन्नस्तुकालपयेन्तं नैवोपोष्याकदाचन । अज्ञानाद्यणान्नोभाड्
पादान्तुंतुनेधनम । सर्वेते ज्ञालरणाद्यास्तुपोन्यन्तरमवाप्नुयुः । वृद्धिरूपापराभवे
द्विनि दृशमीतोधिकेकादशीततोधिकाद्वादशीत्येवंदोषोनतुञ्जये । पञ्चपञ्चाशकः
स्पर्शः स्मृतः अजधिकोमतः । सप्तपञ्चाशकोशल्योवेधस्तदधिकोमतः । स्पर्शोकु
लनाशाय सशल्यादुःखदायिनी । सशल्यापुत्रनाशाय सवेधानरकेनयेत । हि
त्मानस्पर्शवेकादशीं गधामापि त्रजेत्तताम । दशमीवेधजं पापं नकादशींगपाधिते ।
नारदः । दशम्यनुगतायत्र तिथिरेकादशीभवेत । तत्रापत्यविनाशस्यपनेत्यनरकं
धजेत । विष्णुरहस्ये । दशमीशेषसंयुक्तामुपोष्यैकादशीं किल ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सँवत्सरकृतेनेह नरो धर्म्मो ह्यमुच्यते॥ स्कान्दे। दशम्येकादशी विद्धा गान्धार्य्या समुपोषिता॥
तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत्॥ कौर्म्मे। दशमीशेषसंयुक्तो गान्धार्य्या ति
पूर्ववत्। ब्रह्मवैवर्त्ते। दशमीशेषसंयुक्तां यः करोति विमूढधीः। एकादशीफलं न
१८२॥ स्य तस्या द्वादशवार्षिकम्। येः कृता दशमी विद्धा विप्रा मोहेन मानवैः। ते गता नरकं १८२॥
घोरं युगान्येकोनसप्ततिः। सौरधर्म्मे। एकादशीमुपोष्यैतद्वादशीमथवा पुनः। वि
मिश्रां वापि कुर्वीत न दशम्या युता क्वचित्। गारुडे। उदयात् प्राङ्मुहूर्त्तेन घटिका व्या
पिन्येकादशी यदा। संदिग्धैकादशी नाम वर्ज्या धर्म्मकाङ्क्षितः। पुत्रशाप्यास
मध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत्। तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणम्। उदया
त्प्राङ् [illegible] हूर्त्तेन व्यापिन्येकादशी यदा। सयुक्तैकादशी नाम वर्ज्या धर्म्मे हरेच्च ये
पुत्रपौत्रेति पूर्ववत्। स्कान्दे। सोदयवेलायामास्पादष्टि [illegible] नाडिकाः संकीर्णैका
८२

विद्धा काणि तु द्वादश्यां क्वापि प्रवीत। विद्धाप्युपोष्या विज्ञेया परतो द्वादशी न चेत्। अविद्धापि भवेद्द्वि
द्वापरतो द्वादशी यदि। इति द्वादशीन्तु पूर्वेद्युरेव देयम्। अपि तिथि युक्त योपवासः। स्कन्दपु
राणे। सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं
भवेत्। पूर्व्वेद्युर्दिने जष्टि दशमैकादशी परदिने दण्डैकं भवति द्वादशीन्तु पूर्णा घटेन द्वादश्यां
न पर्वः। उपोष्ये द्वे तिथी नित्यं विष्णुपूजनतत्परैः। उत्तरां वा यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेद्गृही।
अत्र तिथ्यन्ते पारणम्। तिथ्यन्ते पारणं विष्णुं मवगम्यते। पूर्वं विद्वानकर्त्तव्या
नष्टैकादश्यष्टमी। एकादशीन्तु कुर्वीत न क्षीयते द्वादशी यदि। वटूव सिष्ठः।
एकादशीद्वयं यत्र वद्धं कुत्र कुलोद्वह। अन्त्योपोष्या च यतिभिः राद्या वा वनवा
सिभिः। तिथिर्वृद्धिर्भवेद्यत्र पूर्वतः परतोऽपि वा। उत्तरान्तु यतिः कुर्यात् पूर्वामुपव
सेद्गृही। यत्रैकादशी अष्टिदण्डा भूत्वा परदिने न स्पृशत्युपैति न वर्द्धितस्य गृहि वा वयम्
विष्णुधर्म्मे। पूर्णामेकादशीं हित्वा यः कोऽप्यमुपोषयेत्। द्वादश्यस्तस्य नश्यन्ति त्रयोदश्यान्तु पा
रणम्।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द्वादश्योस्तिथिशेषः। स्कान्दे। उपोष्यैकादशीं यस्तु त्रयोदश्यां तु पारणम्। करोति तस्य नश्यन्ति
द्वादश्यो द्वादशैव तु। भविष्ये। एकादशीदिने यस्तु उपवासं करोति यः। तस्य पुत्रा विन
श्यन्ति द्वादश्यां [illegible] पापं पितृदायपा। पितामहः। एकादशी यदा वत्स दिन
क्षये भवेत्। तत्रोपोष्या द्वादशी स्यात् त्रयोदश्यां तु पारणम्। कौर्मे। त्रिस्पृगेका
दशी यत्र तत्र संनिहितो हरिः। तामेवोपवसेत्कामी अकामो विष्णुतत्परः। द्वन्द्वे तु यदि
ये दशमीं तु पश्येकादशी प्रभाते [illegible] तुलोदये द्वादशी स्यादि [illegible]। नारदः। दश
१८४ मीशेषसंयुक्ता नोपोष्यैकादशी तिथिः। एकादश्यां रात्रिशेषे द्वादशी चेत्तु दृश्यते। यदि द्वा १८४
दशी दृश्यते न तदोपोष्यैव तु। दिनक्षयस्पृते द्वे नोपोष्या दशमीयुता। सैवोपोष्या म
हापुण्यपापहरा द्वादशी यदि। पतनोऽर्कोदये। एतानि वचनानि काम्यानि। [illegible]
[illegible] एकादशीं सत्यां कथं पारणम्। यतिनां वा नरैकादशीमुपोष्य
त्रयोदश्यां कथं पारणम्। [illegible] विचारं [illegible]। [illegible] तत्र विद्धा नाम

प्रभाते द्वादशी न चेत्। तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम्। कलाप्येकादशी यत्र द्वादश्यां तु
गता भवेत्। दिने लघ्यपि सा पूज्या यतीनामुत्तमाधिभिः। इदं वाक्यं नित्यपरम्। न तु का
म्यपरम्। यथा विष्णुः। एकादशी द्वादशी च [illegible] त्रयोदशी। त्र्यहस्पृक् तदहोरात्रं नोपो
ष्यं तत्सुतार्थिभिः। स्नानं दानं जपं होमं कृत्वा वा [illegible]। निर्वर्त्य द्वादशीं का
मं तेन नक्तेन वर्जयेत्। वानाह। एकादशी कलाप्येका द्वादशी सकलं दिनम्। त्रयो
दशी उषःकाले वैष्णवं तद्दिनत्रयम्। सर्वपापहरं पुण्यमुपोष्य तामिति स्मृतिः। द्वाद
श्यामुपवासं तु ये वै कुर्वन्ति मानवाः। वत्समामेव गच्छन्ति मम व्रतपरायणाः। पक्षव
र्द्धिनीमाह। दर्शश्च पौर्णमासी च सम्पूर्णा वर्द्धते यदि। उपोष्या द्वादशी तत्र सा भवेत्पक्ष
वर्द्धिनी। पक्षवर्द्धौ तु संप्राप्ते संपूर्णैकादशीं त्यजेत्। उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्यां तु पारणम्।
यस्तु मासमारभ्य पक्षौ वर्द्धते सा। एतासां माहात्म्यं [illegible] न लिखितम्। सरोजकलिका
यां विस्तरत्वाद्दर्शितमस्ति। [illegible]। द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु यदि [illegible] स्यात्तु नवमी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पितामहः। एकादश्यां यदा तस्मिन् ऋक्षं तिथिर्भवेत्। अत्रोपोष्या द्वादशी स्यात्त्रयो-
दश्यां तु पारणम्॥ ७

साद्वैषा तु जयानाम तिथीनामुत्तमा तिथिः। अस्यामुपोषणोऽग्निष्टोमफलम्। यदा तु शु-
क्लद्वादश्यां नक्षत्रं फाल्गुनिका भवेत्। विजया सा तदाख्याता सर्वपापप्रणाशिनी। अस्यां स्ना-
नात् सर्वतीर्थफलम्। दानमनन्तम्। यदा तु शुक्लद्वादश्यां प्राजापत्यं प्रजायते। जयन्ती सा त-
दा ज्ञेया सर्वपापहरा फलेश्वरी। अत्र सप्तजन्मार्जितपापक्षयः। यदा शुक्लद्वादश्यां पुष्यं भव-
ति कर्हिचित्। तदा सा तु महापुण्या कथिता पापनाशिनी। अस्यां तिलप्रस्थदानेनाश्वमेध- १८५
९८५ फलम्। एता एकादशीयुक्ता उपोष्याः। पारणानिधानं भाद्रपद इव बाह्येति तथ्यम्। श्रावणद्वा-
दशीप्रकरणे तु यताः पद्मपुराणोक्ताः। केवलद्वादशीव्रतमाहात्म्ये हेमाद्रौ तु। सर्वप्रकारैरे-
कादशीपरित्यागे न द्वादश्युपवासः पनेपुवा कोपि फलं स्कन्दे तेन ध्वनितं मुनिसत्तम माभाविः।
पुत्रपौत्रसमृद्ध्यर्थं द्वादशीं समुपोषयेत्। तत्र केतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम्॥ इति वि-
निर्णये। एकादशीप्रदानात् ... नो द्वादशीमेव तां सेवोपोष्यां महापुण्यां पुत्रपौत्रविवर्द्धिनीम्।
अत्र केतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम्। पितामहवचो भिन्नोपि सर्वैरेकादशीका-

द्वादशीमिश्रिता ग्राह्या सर्वत्रैकादशी तिथिः।
र्या द्वादश्यामिश्रिता नरैः। प्रातर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम्।
द्वादशीं तु त्रयोदश्यां विन्दते यदि वा न वा। नारदः। द्वादश्येकादशी यत्र संगता त्रिदशाधिप। तामुपोष्य
ततः कुर्यात्त्रयोदश्यां तु पारणम्। शुद्धा तु द्वादशी राजन् समुपोष्या सदा तिथिः। दशम्येकादशीमि-
श्रा न कर्तव्या कदाचन। दिनक्षयेपि तद्द्वादशीव्रतमुक्तं स्वतन्त्रवद्यदि न विशेषाद्वा। तस्यादिनक्ष-
योपवासनिषेधादिति हेमाद्रिः। इन्द्रद्युम्नं प्रति मार्कण्डेयवचनम्। पराप्योदिता मास्युपवासेन
धर्मलोकं गतान्नृप। द्वादश्या उपवासेन सिद्धा भूपसहस्रशः। उपोष्य द्वादशीं शुद्धां यावज्जीवं
व्रताश्रिताः। चक्रवर्तित्वमापन्ना भुक्त्वा भोगाननुत्तमानि ते। तस्माद्भूप न सन्देहः कर्तव्या द्वा-
दशीव्रती। विशेषात्फलदा प्रोक्ता द्वादशी पापनाशिनी। एकादशीं द्वादशीं वा तत्र सन्निहि-
तो हरिः। उपोष्य रजनीमेकां ब्रह्महत्यां व्यपोहति। सम्पूर्णैकादश्युपवासं कर्तव्योपावीनमध्य-
रात्रस्योपरि किंचिद्दृश्यमनुवर्तते महामध्यदिनादूर्ध्वं प्रभोः संकल्प्याननुष्ठेयौ। दशम्याः संकोचे
रामध्यमाचाम्य नेनतुर वर्जयेच्चतुरो यामान् संकल्प्यार्द्धनयोः क्रमात्। एवमेकादशीव्रतपर्यावृत्त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न्यूयम। शुद्धायां दोषाभावः। विद्धायां वर्द्धमाने दोषः। न्यूने दोषाभावः। न्यूने पूर्वोपोषणं युक्तमेव।
एकादशीदिनद्वये चेद्द्वादशीन्यूने गृहस्थानां न युक्तम्। यतिविधवानामुपवासद्वयम्।
एकादशीनो द्वादश्युपवासः। एवं यथावन्न्यायेनोत्पन्नो द्वादश्युपवासः सर्वेषां विहितः। ए
कादश्युपवासः सन्ध्यावन्दनवन्नित्यः। क्वचित्फलश्रवणात् स्नानमध्येपि काम्यैः
न यथा काम्यं तथा तेनोपवासे नैव काम्यम्। नवमीफलमेकं दशमीवन्न्यूनगता। एकादशी
परित्यज्य कर्तव्या द्वादशी व्रतम्। एकादश्याः शङ्करावार्यो क्ता अष्टादशभेदाः। शुद्धा विद्धा भयामि
कायेति त्रिविधैकादशी तथा द्वादशी च। एकैकः प्रकारस्त्रिविधः। एवमष्टादशधा। यत्रैकादशी १८६
तो द्वादशीहीना शुद्धहीना द्वादशी साम्ययुक्ता शुद्धहीना। द्वादश्यधिक्ययुक्ता शुद्धसमा।
एकादशी द्वादशीहानियुक्ता शुद्धाधिका। तत्साम्ययुक्ता शुद्धाधिका तदाधिक्ययुक्ता शुद्धा
धिका। एकादशी द्वादशीतो हीना शुद्धहीना तत्साम्ययुक्ता शुद्धहीना तदाधिक्ययुक्ता शुद्धस
मा। एवमेव शुद्धाधिकाद्वयं शुद्धसमा च। स्वयं न्यूना सती द्वादशीहानिसाम्याधिक्ययुक्ता शुद्धन्यूना।

स्वयं समा सती द्वादशीहानिसाम्याधिक्या सती विद्धसमा। एवं स्वयमधिका सती द्वादशीहानि
साम्याधिक्ययुक्ता विद्धाधिके तिप्रकाराः। यत्सूक्तमुपवासे न मयाद्य तन्मम ज्ञानतो माधवः
क्षम्यतां स्वं सर्वेशः कोटिभूतल॥ ॥ इति मणूद्विजहरिनामसुनश्रीजीवनराम्प्रणीत
मम विरचिते सुखबोधे धर्मतत्त्वादेकादश्या विधिर्नाम चतुर्दशः पल्लवः॥१४॥ अथ मलम्
संविदः। ज्योतिःशास्त्रे दिवसस्पृशत्वपक्षः जन्मभाम्नोनभः। करोत्येकमहस्त्रेनैव केव
वन्द्रमाः। एवमहर्द्वितीयानामहोरात्रक्षिमासकम्। अस्यार्थः। अहोरात्रस्यषष्टिभाग
दण्डमेकं प्रतिदिनं हरति न लंघयति। तेन क्रमेणमासद्वये जस्थिता घोरदिणगाहकशा भवति।
तैनैकमहोरात्रं भवति। रविरिव चन्द्रोपि। एवं प्रतिवर्षं द्वादश दिनानि लभ्यन्ते तैः सार्द्धद्वय
वर्षैरेकमासो भवति। अथवा। मध्यविषुवतोर्भानुर्वर्द्धये घान्यहानि तु। तैस्संभूयाधिकोमा
सः पतन्त्येव त्रयोदश। विषुवतोर्मध्ये तुल्ययोर्मध्ये यानि दिनानि वर्द्धयन्ति तैरधिमासो भ
वति।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१८० तथा।माधवाद्येषुजपस्वेमासिदर्शद्वयंयदा।द्विराजाद्वःसविज्ञेयःसूरोतेनावलोऽच्युतः।व्र
ज्ञतियदामिथुनादिहायकर्कस्थसंक्रान्त्याराजविवर्जितांतिथिंस्पृष्ट्यैभवतिनदानिपतंभव
तिद्विराषाढःसुरशयनविधिर्द्वितीयमासि।राजावन्द्वस्तद्विवर्जितांतिथिममावास्यांवि
हायकर्कसंक्रान्तियंदिभवतितदाद्विराजाढोभवतिद्वितीयमासिहरिशयनम्।तत्रव
नुर्थेयन्नेभवति।स्नोपतिःसवितुर्मसदुलमेतिपदाशशीनदनुसंक्रमणाकुतूरवि
मेरवमहोत्सवनाशकरस्तुनिवरैःकथितोह्यधिमासकः।यत्रैकास्तंक्रान्तिर्वतुदर्शयांपि १८७
तीयाप्रतिपद्धमोत्तराद्वैवाभवतितदाधिमासः।तथा।शिलीवालीमतिक्रम्ययदासंक्र
मणंरवेः।अधिमासःसविज्ञेयोनवार्हःसर्वकर्म्मसु।सोधिमासोदशमासेषुभवति
क्वचिदेकादशेपि।दशानांफाल्गुणादीनांमाघपौषामावास्यपर्यंक्वचित्।नपुंसकत्वंभवति
नतुपौषस्यक्वचित्।नपुंसकत्वंमलमासवत्।तथा।अमावास्याद्वयंयत्ररविसंक्रान्तिवर्जितम्।

५१२
मलिम्लुचस्सविज्ञेयोऽनर्हःसर्वकर्म्मसु।लघुहारीतः।इन्द्राग्नीयत्रहूयेतमासादिस्सप्रकीर्त्तितः।।
ऐन्द्रपयोभवत्यमावास्यायाम्।आग्नेयो
इन्द्राग्नीति।ऐन्द्रदधिभवत्यमावास्यायाम्।इन्द्राग्निदेवतादर्शयागोविहितः।सवद्वै
दर्शेकपालोभवत्यमावास्यायाम्।इतिश्रुतेः।अतःशुक्लप्रतिपन्मासाद्वैः।
द्वयसाध्यतयाशुक्लप्रतिपदिक्रियते।प्रतिपदिदर्शःप्रवर्त्तते।अतःशुक्लप्रतिपदपौर्णमास
अग्नीषोमीयंपञ्चपक्षतपौर्णमास्यामितिश्रुतेःद्व्यनुरोधात्कृष्णप्रतिपदपौर्णमास्यन्तेनवरन्तीतिश्रुतेः।
कालःसत्वमासमुख्यम्।अमावास्यायामपराह्णेपिण्डपितृयज्ञेनवरन्तीतिश्रुतेः।
पितृसोमदेवतःपितृपितृयज्ञाद्भूतोपकरणाहोमस्तदाभवति।सावामावास्याम
सान्तः।ततपरतोऽमावास्यापरतोरविसंक्रान्तिस्तपालंघितश्चान्द्रोमासोमलमासः
इतिवाचस्पतिः।ज्योतिःशास्त्रे।रविणालंघितोमासश्चान्द्रःख्यातोमलिम्लुचः।त
त्रयद्विहितंकर्म्मउत्तरेमासिकारयेत्।जङ्घातुदिवसेमासःकथितोबादरायणैः।

प्रथम ३

पूर्वार्द्धं तु परित्यज्य उत्तरार्द्धे क्रिया भवेत्। इति कृत्तादिमासनीत्या चतुर्दशपक्षे कृष्णाद्यन्तोपक्षौ
शुद्धो भवतः। मध्यमो वा चान्द्रो मासो मलमासः। शुक्लादित्वाद्वैशाखशुक्लप्रतिपदमारभ्य
द्वितीयवैशाखामावास्यापर्यन्तं द्विती[illegible]वैशाखस्मृतम्। तत्र क्रिया न भवति किन्तु द्वैशा
ख शुक्लप्रतिपदमारभ्य ज्येष्ठामावास्यापर्यन्तो द्वितीयो वैशाखस्तत्र विहिता क्रिया भ
वति। जघन्यानुदिवसैरित्यस्यायमर्थः। यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा।
मलमासः स विज्ञेयो मासे त्रिंशत्तमे भवेत्। असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटो भवति द्वि
संक्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित्संभवति। यत्र द्वितिथिच्छेदादि ... कार्त्तिकादि १८८
त्रयेणान्यत्र। तदा वर्जमधिमासद्वयमधिमासनामेति। सूक्ष्मयो मासः कर्म्मार्ह
एव भवति। नात्र मलमासवत्कर्म्मत्यागः। तत्र मासविकृतिर्मलत्वम्। यतः। केवि
चुर्थेत्रादिपराम्मासाभ्यन्तरे ऽधिमासदोषो नान्यत्र। यस्मिन्मासे न संक्रान्तिः संक्रा
न्तिद्वयमेव वा। संसर्गोऽहस्पतिमासास्त्वधिमासश्च निन्दितः। यथा त्रिष्यापकं लक्षणम्।

१८८

कविन्तु नारिकेजटकेमासेनाधिमासो विधीयते।

वृषसिंहान्ते। चैत्रादयोऽधिमासाः षट्परतोऽस्त्यधिको भवेत्। घटकन्यागते सूर्ये वृश्चिके वा
धनुष्यपि। मकरे वाथवा कुम्भे नाधिमासो विधीयते। भोजराजः। एकस्मिन्नप्यब्दे यदैतेऽज
घटोन्विति। मकरे वाथवा कुम्भे नाधिमासः स्फुटगत्या भवति मार्केन्दोः। अन्येषामा
ज्ञायामधिमासयोरुभयोः तत्रोभयतोऽधिमासः स्फुटगत्या भवति भार्केन्द्वोः। अन्येषामा
तानां पूर्वेषां मलमासो नास्ति वरम् स्पष्टपथ्योक्तलक्षणत्वशनिवावस्थानिः। त्रमोऽप्यनुसु
साना पूर्वेषां मलमासो नास्ति वरमस्य पथ्योक्तलक्षणशतभिषावस्थानि त्र्याद्युक्तस्तत्र यतोऽधि
धिराहमासं चतुर्दशः क्वापि न दृष्टपूर्वः। एकत्र मासद्वितयं यदि स्यात् द्वैधिकस्तत्र यतोऽधि
मासः। स्तुतिः। द्वादशमासाः संवत्सरः त्रयोदशमासाः संवत्सर इति हेमाद्रौ तु। मा
सद्वयस्य मध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत्। प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलिम्लुचः। य
तेनैतदुक्तम्। दैवयोगाद्द्वे मासद्वये द्विसंक्रान्त्यादित्वो यदा भवति तदोत्तरो मलमासः।
नपूर्वः। तत्र पूर्वः कर्म्मार्हो भवति। तत्र यदा राशौ याति गभस्तिमाली दिवाकरः सं
क्रमणं करोत्यनु। तदाधिमासः कथितो विरिञ्चिना विवाहयात्रोत्सवयज्ञदूषकः।
मलवदन्तिकालस्य मासकालविदोषिकम्। नेह तत्र विशेषस्यामन्यत्रावरपकोऽप्यधि

आवश्यकं विधिर्नित्यं कर्म्म तत्कुर्य्यात्त्वान्यत् । मलिम्लुचस्तु मासो वै मलिनः पापसंभवः । गर्हि
तः पितृदेवेभ्यः सर्वकर्म्मसु तं त्यजेत् । विशेषविहितेतरेषु । पैठीनसिः । सौ तस्मात् क्रियाः
सर्व्वा द्वादशे मासि कीर्त्तिताः । त्रयोदशे तु ताः सर्व्वा निष्फला मुनिभिः स्मृताः । तस्मात् त्रयोदशे
मासि न कुर्य्यात्ताः कथंचन । कुर्वन्तु न यमाप्नोति कर्त्तु नाशु विनाशनम् । आन्याधानं प्रति
ष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च । देवव्रत वृषोत्सर्ग चूडाकरणमेखलाः । मङ्गल्यमभिषेकं च मल
मासे विवर्ज्जयेत् । देवव्रतेति देवव्रत रूपो वृषोत्सर्गः कार्त्तिक्यादौ कृतः । देवीपुराणे । ग
वोत्सर्गस्तु कर्त्तव्यो नीलं वा वृषमुत्सृजेत् । बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे चास्तमुपागते । म १८८
लमासे तथैतानि वर्ज्जयेद्देवदर्शनम् । अनादिदेवतादृष्ट्वा शुचिः स्युनवभार्गवे । मलि
म्लुचे न पनवतं तीर्थस्नानमपि त्यजेत् । अनाशौ त्यक्तदृशाम् । अनादृतमचष्टपात्रम् ।
भृगावस्ते गुरौ सिंहे गुर्वादित्ये मलिम्लुचे । यज्ञोधानमहादानं व्रतं देवर्षिनोक्तनम् ।
व्यवहारोद्भये । बालेषु केवृद्धे गुरौ जीवे जीवे न नष्टे । बाले जीवे जीवे सिंहे सिंहादित्ये जीवादित्ये ।

१८८

नथामलिम्लुचे मासि देवावाप्यैतिवारगे । वापीकूपतडागादिक्रियाः आगुरुदितात्त्यजेत् । आ
पट्टयोग्रा विद्यारम्भवन्ध्यादिविवाहादि देवा
दिशाद्दात । वनोत्सर्गपुरोधानगृहारम्भ पट्टयोग्रा विद्या । तीर्थयात्रासु राजगृहतीर्थं मलिम्लुचे विशेष
नपनन्वतिष्ठामन्त्रदीनादि मङ्गलानि । तीर्थयात्रासु राजगृह तीर्थं मलमासेपि कार्य्येतानि ।
फल [illegible] दंवायुपुराणो क्तमिति । रम्यादशहनादृष्टौ स्थिता निमलमासेपि कार्य्येतानि ।
कानि चित्तेष्वामारम्भो यापनेमलमासे निषिद्धे । शिवरहस्ये । मासे मलिम्लुचे नम्मा
पद्देवीं सशङ्कनाह । किन्तुनोद्यापनं कार्य्यमित्याह भगवान् शिवः । हानीतुः । अन्यद्
द्वादशे मासि कार्य्या पितृक्रिया बुधैः । कश्चित्त्रयोदशेपि स्यादाद्यं मुक्त्वा तु वत्सरम् ।
अस्यायमर्थः । द्वादशे मासि ष्यतीते नूनं माहे पितृदानं सपितुर्म्मातुर्वा न्येषां वाषत्य
र्कं कार्य्यमेव । कश्चित्त्रयोदशे व्यतीते मलमासत्वात् तदपि प्रथमवर्षं न त्रयोदशा
त्यापेक्षा कार्य्या । तत्र मलमासः एव सपिण्डनं सांवत्सरिकं च कर्त्तव्यम् । द्वितीया
दिवर्षे तु मलमासान्ते कार्य्यम् । यमः । आब्दिकं प्रथमं यस्मात् तत्कुर्वीत मलिम्लुचे

त्रयोदशेतु संप्राप्ते कुर्यात्पुनराब्दिकम्।पुनर्द्वितीयाश्राद्धिकादिकम्।शुद्धमासे त्रयोदशान्ते कार्य्यमिति।
इदन्तु यस्मिन्मासे पुनरस्य रूपसएवेद्वृद्धेते द्वादशोमासस्तत्रैव।एकादशमासाभ्यन्तरे
मलमासेपातमासिकार्थमेकपिण्डं वर्द्धयेद्वार्षिकं वत्रयोदशान्त एवस्यादिति विष्णुवचनात्।
वत्सरस्य।एकादशमासाभ्यन्तरे मलमासेसत्यि यदा मासिमासिमासिकं स्नाद्वत्सदा
मलमासार्थं दिनैकं वर्द्धयेत्।तत्रद्वादशमासोत्तरस्मुनाब्दिकं तदन्वाब्दिकं कुर्यात्।यद्य
वृहत्वात्कुलधर्म्माणामित्यादिनाद्वादशोहनि मासिकानां करणं तदा मलमासार्थमे
कादशाद्धाविपिण्डं वर्द्धयेत्।तत्रत्र्यब्दस्यकृतः।संवत्सरातिरेकोवैमासस्यात्त्रयोदशः। १८०
तस्मात्त्रयोदशेमासि नदद्यान्नोपतिष्ठते।इदं प्रथमाब्देद्वादशमासस्यमलमास
त्वेप्राप्ते निर्दिष्टव्यम्।ज्योतिःशास्त्रे।यस्मिन्नाशिगते भानोर्विपत्तिर्यान्तिमानवाः।तेषां
तत्रैव कर्तव्याः पिण्डदानोदकक्रियाः।अस्यायमर्थः।यस्मिन्नाशौ मलमासो भवतित
स्मिन्मृतानां तस्मिन्नेव मलमासेदाहो नरकल्दानपिण्डादिक्रियाः कार्य्या नद्वितीयत्रा

१८०

शोमलमासान्तापेन्नयाकार्य्या।आद्यमनुत्तवानुवत्सरमितिप्रकृटयन्नाहवाचस्पतिः।अर्स
कान्तसंक्रान्तिरूत्येशुक्लप्रतिपदित्यमावास्यान्तेमान्देमासिमलमासेमासिकंसपिण्डनं
वकार्य्यम्।तस्यत्वपक्षव्यकरणापन्नेप्रथमसांवत्सरिकेमलमासेपिकार्य्यम्।तिथिनिर्णये।
मयात्रयोदशीस्नाद्वंयानि स्नाद्वानिषोडश।चन्द्रसूर्य्यग्रहस्नाद्वंस्नानदानवृपादिकम्।कार्य्यो
मलमासेपिनित्यंनैमित्तिकन्तथा।तीर्थस्नाद्वंपूर्वकृतंवकुर्य्यात्।गर्भेवावृजिहत्येव
मृतानांपिण्डकर्म्मसु।नित्येनैमित्तिकेचैवनाधिमासोविदुर्बुधाः।गर्भेजननादिकृत्ये।
एकादशी
वाद्धजिहत्येकुर्यादग्रहणे।कृतनरदर्शनोके।नित्यस्नानकृतप्रोक्षापूजादौ।एकादशी
व्रतोदेवा।नैमित्तिकंग्रहणादौप्रयोक्तव्रतादौवा।ज्योतिःशास्त्रे।जातकर्म्मणिपञ्चाद्वं
नवस्नाद्वंतथैव।प्रतिसंवत्सरेस्नाद्वंमलमासेपितत्स्मृतम्।प्रतिसंवत्सरश्नाद्वमशौ
चान्तितेनुमृत।मलमासेपिनत्कार्य्यमितिमारीचरब्रवीत्।प्रतीत्तुसांवत्सरिकस्ना
द्वदिनेयद्यशौचेसतिनकृतंतदशौचान्तेमलमासेपिकार्य्यंस्यात्।मलमासम्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तस्यस्यप्रतिमलमासमेकोद्दिष्टंकार्य्यमितिवेतिकेचिन्नेतन्मासमासिकोत्तमितिकेचित्।स्त
मासोमलमासस्थेत्रैतिकेयित्प्रमाणायन्ति।भृगुः।मलमासेमृतानांवपक्षाद्वत्सरम्।
मलमासेतुपन्नकार्य्यंनान्येनानुकदाचन।अधिमासेविपन्नानांसौरमासंसमाश्नयेत्।स
एवतस्यमासःस्याच्छ्राद्धपितृक्रियादिषु।तस्माच्छुद्धेमासिमृतस्यमलमासेपयेकार
गाहादिस्तन्नैककार्य्यम्।मलमासमृतस्यतन्नैवयुक्तम्।प्रथमादिव्यतिरिक्तानिसा
द्वालिनकर्तोति।तदाहापिण्डीकरणादूर्ध्वंयत्किञ्चिच्छ्राद्धिकंभवेत्।इष्टंवाप्यथवापूर्तंतन्न १८७
कुर्य्यान्मलिम्लुचे।नित्यनैमित्तिकेकुर्य्यात्प्रयतःसन्मलिम्लुचे।तीर्थस्नानंगजच्छायाभावेन
१८७ स्नाद्दन्त्येवच।तीर्थस्नानंपूर्वंकृतंपुनस्तत्रकुर्य्यात्।योगेमघात्रयोदश्योरित्यादियिन
पः।त्रयोदशीगजच्छायानाभिमासेपयोक्ताभवतीवाक्यमिदंकथमन्यथेतिचेत्कटयन्नाह
छायांप्रतिकाकस्मान्नियम्या।सैंहिकेयोयदाभानुंग्रसतेपर्वसन्धिषु।गजच्छायातुसाप्रोक्ता
नत्रस्माद्धूमकस्पर्शेतिनिमोनिमिवनाहमिहिरः।आश्विनेकामावास्यायांहस्तार्कवत्त्रयोगे

प्रोक्तासांविकन्यायांमासवृद्धोहस्तार्क्कयोगेनतत्रस्यात्।अन्ततोरविग्रहेगजच्छायात्वमत्रैमाणक्य।
श्रुतिरपि।राहुर्वैहस्तीभूत्वाचन्द्रमसंग्रसतीति।स्मृतिरपिउपरागस्नानमत्रगजच्छायापर्वोक्तम्।
सूर्य्यग्रासेचन्द्रग्रासाप्रवृत्तेर्हस्तित्वंकथमिति।सूर्य्यग्रासेतन्मण्डलस्थचन्द्रस्यग्रासेऽन्तना
र्य्यग्रासत्वात्।ज्योतिःशास्त्रेउपरिष्टाद्धावतिचन्द्राद्राहूर्ध्वंदिवाकरः।पर्वकालेगतिस्त्वेवावि
परीतान्यथाभवेत्।हारीतः।असंक्रान्तेपिकर्त्तव्यंमासिकंप्रथमंबुधैः।कर्त्तव्यंमासिकेस्ना
हुंसपिण्डीकरणंतथा।ध्रुवंद्वादशमासिवृद्धौतत्रस्नादमुक्तम्।क्वचिदेकादशाभ्यन्तरवृद्धौ
तद्यंदिनमेकंवर्द्धयेदिति।क्वचित्सांवत्सराभ्यन्तरेयदिमलमासस्तदादिनमेकंवर्द्धयेदिति
सन्देहेवाचस्पतिः।प्रतिपत्सारभ्यपूर्णिमापर्य्यन्तोमलमासप्रथमपक्षत्रयत्नस्यापि
मवर्जेत्रयोदशेमासिपूर्तेविनुरंशप्रादुर्भावेनचूपतिर्योनिःकन्यमेवसपिण्डीकरणाधनुष्ठेयम्।
महातुप्रतिपद्यायमास्यापर्य्यन्तोमलमासइतीयपक्षत्रस्यापित्रिंशत्त्रयोदशोमासिसपिण्डनम्।
वैशाखमलमासेकृष्णप्रतिपदिमृतस्यापित्रेपेष्वप्रतिपदिसपिण्डनंसांवत्सरिकेवाकार्य्यम्।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पत:शुक्लादिमासत्वेन ज्येष्ठकृष्णपक्षे द्विवैशाखीत्वम्।विशेषतः श्राद्धादिकर्मणि तद्दर्शान्तिम
न्नमासत्वं धान्यात्।वैशाखकृष्णपक्षप्रतिपत्प्रभृति तस्याग्रिमचैत्रमलमासपक्षे चैत्रस्यैवत
तीयपक्षे चैत्रमासप्रतिपदमुत्कृष्यस्याद्विधीयते।तत्र शुक्लादिरीत्या चैत्रकृष्णपक्षेऽपि
न एव।मलमासकृष्णपक्षेऽपि यदि शुक्लादिरीतिमाश्रित्य चैत्रकृष्णपक्षत्वमन्यते न दोषः ने
रवःसंगच्छते।अन्यथा न च मासोऽन्तेवा न स्यात्।तस्मादनन्यगतिकतया उन्नेरवस्वे मुख्य मम
लिमत्वं कृष्णपक्ष तस्यापि तन्देवं शुक्लादिरीत्या स्नाद्युन्मेषे क्रियमाणे नोक्तविरोधः।के
ज्ञादिरीत्या सकलत्नोकदर्शनादितिचेत्।शुक्लादीन्येव सकलग्रमाणमालिकोन्नेरवृद्दशी १७२
नात्र इति वा वस्यतिलिखितात्।इति मगाद्विज हरिराम सुत स्त्रीजीवनाराम्परागशर्म्मवि
रचिते सुखबोधे धर्म्मतत्त्वे मलमासविधिर्नाम पञ्चदशः परिच्छेदः॥ ॥ अथ संक्रान्तिकल्पना।
तत्र संक्रान्तिविधिः।देवीपुराणे।द्वादशैव समाख्याताः समाः संक्रान्तिवृद्धिः।तत्र धात्वा
स्त्रस्यार्थः।संक्रान्तयो द्वादशैव बोद्धव्याः।न मलमासादित्वात्संक्रान्तिवृद्धिः।तत्र धात्वा

तुवोद्धव्या।एकैकस्याः यथा शृणु।मन्दा मन्दाकिनी ध्वांक्षी घोरा चैव महोदरी।राक्षसी मिश्रि
ता चैव संक्रान्तिः सप्तधा नृप।मन्दध्रुवे मृदु विज्ञेया मध्ये मन्दाकिनी तथा।क्षिप्रे ध्वांक्षी वि
जानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्तिताः।चरैर्महोदरी ज्ञेया क्रूरे चान्ते तु राक्षसी।मिश्रिता
वेदितव्या नन्तरे मिश्रसंज्ञकैः।रोहिण्युत्तरात्रयं ध्रुवाणि।चित्रानुराधामृगशिरो
रेवत्यो मृदूनि।हस्ताश्विनीपुष्याः क्षिप्राः।पूर्वात्रयभरणीमघा उग्राः।पुनर्वसू श्र
वणत्रयस्वात्यश्चराः।आर्द्राश्लेषाज्येष्ठामूलानि क्रूराणि।कृत्तिकाविशाखे मिश्रे।
त्रिचतुःपञ्चपञ्चसप्ताष्टनवदशद्वादशएवच।क्रमेणाधिकास्ते तासु सुखपापारमा
र्थिकम्।यथाक्रमं मन्दादिन्वर्तिसामिष्यपुण्यमिति।स्त्रीपतिः।घोरा तथैव ध्वांक्षी
युतो वसंक्रान्तिरातेव महोदरी स्यात्।मन्दाकिनीन्दुसुते गुरौ च मन्दा मिश्रा भृगौ राक्ष
सिकार्कपुत्रे।क्रमात् शूद्रवैश्यनृपद्विजपशुचाण्डालान्सुखयन्ति।पूर्वाह्नकालेन
पतीन्द्विजेन्द्रान्माध्यंदिने नाप विशोऽपराह्णे।शूद्रांस्त्रिभागास्तमिते च दोषे पिशाचकान्

रात्रिवनान्निशीथे। नत्विकौ स्वापरात्रिकाले स्नानकालेपसुपालकौ स्व। संक्रान्तिरंकैस्प
समस्तलिङ्गिनास्वसन्ध्यासमये निहन्ति। नागतेन्निरवकः पदेषु रविः सुन्नः संक्रमणे कि
रोति स्नानेष्टके। ववविष्टिगरवालववनिजेषु निविष्टः। समग्रफलः। सकृन्निकोलवर्कि
स्तुवृश्चिककरेलोष्टुकरलोष्टस्थितः सर्वेष्टफलः। एताविषुवायनविष्णुपदषडशीतिमुख
संज्ञा भवन्ति। ज्योतिःशास्त्रे। अयने द्वे विषुवे द्वे चतस्रः षडशीतयः। चतस्रो विष्णुपद्यश्च
संक्रान्त्यो द्वादश स्मृताः। हरिपदास्थिरभे रवेः संक्रमाद्द्वितनुभे षडशीतिमुखाविदः। उ २७३
दग्वागयने मृगकर्किणोः त्रिपदुलाधरयोर्विषुवं स्मृतम्। वृषसिंहवृश्चिककुं
९८५ ३ म्भसंक्रान्त्यो विष्णुपदसंज्ञाः। मिथुनकन्याधनुर्मीनिसंक्रान्तयः षडशीतिमुखसंज्ञाः।
मकरकर्कसंक्रान्ती। उत्तरायणदक्षिणायने। मेषतुलासंक्रान्ती विषुवसंज्ञे। एषु च बु
पापुण्यं नराह। श्रीपतिः। याम्यायने विष्णुपदे तथा दिदानायनन्तो विषुवे च मध्ये। बु
दन्पतीले षडशीतिवक्त्रे महण्यपः स्वल्पयने च सौम्ये। ज्योतिः। मृगककैटसंक्रान्तौ

द्वे दक्षिणायने। विषुवद्वे तुलामध्ये मेषमध्ये तथापरे। धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षड
शीतयः। वृषवृश्चिकसिंहेषु कुम्भे विष्णुपदी स्मृता। देवीपुराणे। अतीतानागतो भागो
नाड्यः पञ्चदश स्मृताः। स्नानदानादि धर्मस्य क्रमशः संक्रमे रवेः। व्यवहारो भवे
ल्लोके वृन्दारकैरपि लक्षितः। काले विकलते सर्वं सत्यासत्यवरावरम्। यापुण्यपविभा
गेन स्नर्व्वं देवी प्रपश्यति। एकेवापि कं च कर्म्म तस्मिन्कोटिगुणं भवेत्। धर्म्माद्विवर्द्ध
ते स्वायुराज्यपुत्रसुखानि च। अधर्म्माद्व्याधिशोकादि विषुवायनसंनिधौ। विष्णुवेश्म
यज्ञपुण्यं देन्नं भवति यात्नपमम्। एवं विष्णुपदे षडशीतिमुखेऽयने। शतातपः। अर्वा
क्षोडश विज्ञेया नाड्यः पश्चाच्च षोडश। कालः पुण्योऽर्कसंक्रान्तौ विद्वद्भिः परि
कीर्त्तितः। अर्कैतिग्महरणादन्यसंक्रान्तिपुण्यकालशङ्का निवारयारशाह। यावालः।
संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः। श्रीपतिः। सूर्यतोऽपि च यतोऽपि संक्रमा
पुण्यकालघटिकास्तु षोडश। अहिनाथसमम्यादनन्तारं संक्रमे यत्न दिने हि पुण्यदम्।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१७४
इतिसर्व्वसंक्रान्तिसाधारणम्। कश्चिदपवादशास्त्रान्तरोभयतः षोडशघटिकापुण्यम्। तद्धि
कल्पते। स्वभावाद्भवते। इतिवाक्यस्य। देवीपुराणे। विषुवायनयोर्मासपक्षाहा
दिक्रमेण तु। स्थूलसूक्ष्मविभागेन तु देवीसन्निगताविभो। अयनेषु विकल्पोपस्त
न्येनिगदतः शृणु। यावद्विंशकलाभुक्त्वा तत्पुण्यं सूर्यपर्वणि। निशि मासे कर्कटे हरे दि
नान्तेहन्निर्णयपने। अस्यार्थः। पूर्वोक्तवचनादुभयत्रेयं पश्चाद्दशघटिकाः कश्चिच्चोड
शघटिकाः पुण्यमिति विकल्पवचनेन प्रकटयन्नाह। उत्तरायणे विंशतिघटिकाः पुण्य १७४
कालः। दन्निर्णायते दिनान्ते दिनान्तव्याप्त्यन्त्रिंशद्घटिकापर्य्यन्तं पुण्यकालः। पूर्वतोपि
परतोपि उभयतो वा तत्संक्रान्तिवचनम्। सूर्य्ये विद्यमाने मकरसंक्रान्तिर्यदि सायाह्ने
भवति तदा विंशतिघटिकाः पूर्वाः पुण्यकालः। यावद्विंशकलाभुक्त्वा इति वचनात्। कर्क
संक्रान्तिः सूर्य्योदये किञ्चिदूर्ध्वमस्तेवा सूर्य्यत्रिंशद्घटिकाः परे पुण्यपुण्यकालः। दिनान्ते
निर्णयं नहतिकथनात्। अन्यथा तमोवपनी सम स्पर्द्धिनीतिमुखेनीने भवन्ति विष्णु
वद्ये। भविष्यादयनेपुण्यमतीतंयोत्तरायणे। भविष्यादि निर्णयापने। प्रवर्त्तमाने

विषुवद्वये। भविष्यदयनेपुण्यमतीतेचोत्तरायणे। एवं श्रीपतिना ज्योतिःशास्त्रेप्युक्तम्। सौम्या
यनोविषुवद्वयतुल्यापि तिथिनिर्णये। यस्मिन्निरंशकः सूर्य्यस्तत्रस्नानं समाचरेत्। दा
नयैवान्येषांशो क्रमेणार्कशाप्यनिष्फलम्। संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि मानवैः।
नानितेषां ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि। व्यवहाराद्ध्याये। रवितंक्रमणे पुण्ये सपनस्नाया
घटिमानवः। सप्तजन्मन्यसौरोगी निर्द्धनश्चोपजायते। तिथिनिर्णये। त्रिंशत्कर्क्कटके
अग्नौ मकरे विंशतिः स्मृताः। वर्त्तमाने तुलामेषे नाद्यस्तूभयतो दश। उभयतः पूर्वतः पर
तश्चैवं विशतिनाम्यः। षड्धामिपापुनेयाने कुम्भे इच्छाति भास्करः। आदौ त्रिंशत्तु घटि
काः पुण्याः स्नानादिकर्म्मसु। तुलामेषे दशाद्येनु पुण्यकालः प्रवर्त्तते। मकरे भास्करे नेया
न्नयवन्तेयोत्तरायणे। एतत्षोडशघटिकाः पूर्वाः षोडशाः पुण्याः स्वल्पोत्तराः। षोडशा
इति पूर्वोक्तकालातिक्रमे मध्याह्नादौ लभ्यते। इति दिन संक्रान्तिः। रात्रिसंक्रान्तिमाह।
देवीपुराणे। मानार्द्धभास्करेपुण्यमपूर्णे शर्वरीदले। संपूर्णे तोभयोर्देयमतीरेकेपरेहनि।
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अस्यार्थः। दलं भागः। रात्रेः पूर्वभागे पूर्णे भानोरस्तमयादारभ्यार्द्धरात्रे पूर्वेऽपि दिने संक्रमणे
तदा पूर्वदिने मध्याह्नादुपरि दिनार्द्धं पुण्यम्। यदि पूर्णेऽर्द्धरात्रे तदा दिनद्वयं पुण्यम्। यद्यर्द्धरा
त्रादुपरि प्रभातपर्यन्तं संक्रमस्तदोत्तरदिने मध्याह्नावधि पुण्यम्। एवं वसिष्ठोऽपि। अर्द्धरा
त्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरि क्रिया। ऊर्द्ध्वं संक्रमणे यान्ति सुदयात्प्रहरद्वयम्। कलान्यूनेऽ
र्द्धरात्रे तु यदा संक्रमणं भवेत्। तदहः पुण्यमिच्छन्ति गार्ग्यगालवगौतमाः। श्रीपतिः। यद्यर्द्धरात्र
एव स्यात्संपूर्णे संक्रमो रवेः। तदा दिनद्वयं पुण्यं स्नानदानादिकर्मसु। मध्यादेः पुण्यविज्ञा १८५
नीयाद्यद्यभिन्नापि तिथिर्भवेत्। अर्द्धरात्रे तु संपूर्णे भिन्नायां तिथौ पूर्वदिनमेव पुण्यम्।
न परदिनमित्यर्थः। सौम्यायने विष्णुपदे तथा वृतिसंक्रमे त्ववासंपूर्णार्द्धरात्रे सति देयम्।
पूर्वदिने विष्णुपदे। परदिने जरोऽतिमुखे। नायनयोरेवं क्रमेण। विषुवे द्वयोरपि स
मं विशेषतः पूर्वदिनम्। तुलामेषयोः शाटोत्तु विशेषवचनम्। तिथिनिर्णये। व्यासः। अर्द्धसं
क्रमे पुण्यं दिनार्द्धं स्नानदानयोः। नाग्नेः संक्षिप्ते हि नास्तत्र नास्याः पुण्यतमाः स्मृताः। रात्रौ।

रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्ययने पुरा। विषुवति। अयने द्विवावत्। धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां
वृषमिथुनं तथा। पूर्वापरविभागेन रात्रौ सस्मिन्ने रवौ। दिनान्ते पञ्चनाड्यस्तु पुण्याः
उभे दिनेऽपि तस्यापरार्द्धे दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि। पूर्णे चन्द्रेऽर्द्धरात्रे तु यदा संक्र
श्रोत्क्रामनीजिमिः। प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ। अष्टमीमारभ्य पञ्चमीयावला
ने रविः। प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ। अस्तं गते यदा सूर्ये मकरं प्रतिगृह्णन्ति। प्रदोषे
वबूनस्य स्यपूर्णतामभवनाभवति। [redacted] भविष्ये। कार्मुके तु परित्यज्य
वार्द्धरात्रे वा तदा पुण्यं परं दिनम्। अर्द्धरात्रे वा तदा पुण्यं परेऽहनि। यस्यां मकरं यान्ति
यस्यां संक्रमते रविः। प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा तदा पुण्यं परेऽहनि। यस्यां मकरं यान्ति
भास्करश्चेति वा पाठः। मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः। प्रभाते वा नि
शीथे वा कुर्यादहनि पूर्वतः। अर्द्धरात्रे तिथिभेदेऽपि नान्यसंक्रान्तिषु भपदिनपुण्य
मिति तात्पर्यं स्मृतिः। मकरे परदिनं कर्के पूर्वदिनमेव पुण्यम्। केचित्तु द्वयं द्वयमप्र

न्नलमिति केचित् दिष्टः लिनन्नपुण्यम् मुक्त्वामकरकर्कटादिर्यादिवास्तंगतो यदा सूर्य
दीक्षादिदर्शनादपि बाधस्य तीलिखनादपि समूलमेवग्रामाणिकग्रकरणादपि।
निशि निशाये। कार्मुकन्तुपरित्यज्य मृगे यातिदिवाकरः प्रदोषे वार्धरात्रे वानदा भो
गः पनेः हनि। त्रिंशत्कर्कटसंक्रान्तौ पूर्वतः पुण्यनाडिकाः। मकरे तूत्तरा पुण्या स्वस्ना
दिशात्रनाडिकाः .... गा तान्तपः। ग्रयनादौ सदा ज्ञेयं पंचचत्वारिंशं ......
चत। जःशी तिमुखे चैव यहणा चन्द्रसूर्ययोः। आदिपदादिविषुव हरिपद ग्रहणम्। १८६
अयने कोटिपुण्यं स्यात् लक्षं तु विष्णुवे फलम्। जःशीत्यां सहस्रं तु तथा विष्णुपदीषु
च। देवीपुराणे। त्र्यंग्यादिफलं पूर्ववत्.... त्वा न्नलिखितम्। विस्वादर्शो जःशी
त्योग्यनीनायां विष्णुकाले तु नाडिकाः। पुण्याः स्युर्विष्णुपद्यां च प्राक्पश्चादपि जोडशा।
पूर्वोक्ते पः नास्य पुण्याः षोडशमनी। विभिः। अयनाहे चपः ... वसो तस्मान्नैव
कर्मणि। दिनान्ते पञ्चनाडयः इति वदः। इति वचनं ना विपनीम्। पूर्व दिनपन्न। पूर्वो

नपनं चत्वसिष्ठोक्तम्। अयनयोर्धरात्रेऽपि ग्रहणावत्स्नानदानादिकमुक्तं विष्वादर्शे हेमाद्रौ
एवं संक्रान्तिसमये लोकत्रयेऽप्यथा। याम्यत्तनापुरपत्तमामयोः कासापभवेत्साम्य
दि .... सापि पूर्वा। पूर्वादुपोक्तपरिसापिभागे सा स्यात्तरा रात्रिनिर्णये वतः स्यात्। अ
र्धोनिशीष्माघादिसंक्रमः स्यात्पूर्वेऽह्नि कालेपवनतः पनेऽह्नि। अस्तमयानन्तरमेव यु
ग्वं निशीथम ध्येतु दिनद्वयं स्यात्। कर्कटे जो व्योमनितलु वा वर्हमा। डिस्तूरस्वेन याप
नायः ध्रुजन्वदोषेऽपरे द्विवार्धरात्रे पनेः लिपुण्यं स्यात् कर्कटसंज्ञे। प्रदोषे कालेप दिवानिशी
येपूर्वेऽह्नि पुण्यं ...... त्विति माधवमाधववाक्यैः। भज्यो अमकरः। अयनयो रात्रिस्नानं च निष
वनम्। स्त्रियः ... देवलोऽपि। राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु। स्नानदानादिकं कु
र्यान्निशिकाम्यव्रतेषु च। भविष्ये। रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः। संक्रान्तिय
हणाहृ निमित्तेन न्तुष्यति। पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा संक्रमणे रवेः। राहोश्च दर्शने स्ना

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नैव स्नानं नान्यथा निशि। यस्मिन्दिने निरंशः स्यात्संक्रान्तोऽप्यपमांशकैः। तद्दिनेऽवमहस्तुल्यं रहस्यं मुनिभिः स्मृतम्। इति वचनाद्यदि रात्रौ स्नानदानादिकं तदा किं पूर्वोक्तदिवावाक्यैः
वनैरिति सन्देहवाक्यस्य विधिः। अत्र निशीथे [illegible]पद्महस्त्वार्धलग्नं यानि निजिहरा तु सीन
पश्चिमवेला सहितरात्रिप्रतम्। राक्षसी नाम मता वेला सद्भिः कर्मसु गर्हिता। तस्यां
निषेधेऽपि संक्रान्तौ तत्र स्नानं स्नानादिकं कुर्यात्। अथवा। नात्रिस्नानं काम्यं
नस्मृतिसमुच्चये। नाहः स्नानसंक्रान्तिवि वाहात्ययवृत्तिषु। स्नानदानादिकं कुर्यान्निशि ९८
९८ काम्यव्रतेषु च। उपोष्यैव तु संक्रान्त्यां स्नात्वा पापोऽपयतेरविम्। प्रातः पुष्पोपवासास्थसका
म्यं फलमाप्नुयात्। इत्युपोषणं पुत्रवद्गृहिवर्ज्यम्। मत्स्यपुराणे। विष्णुवेत्याश्व[illegible]
नेयापि संक्रान्तिव्रतमारभेत्। पूर्वेद्युरेकभक्तेन दन्तधावनपूर्वकम्। संक्रान्तिवास
ने प्राप्ते तिलैः स्नानं विधीयते। अभिसंक्रमणे भूमौ वर्तनेनाष्टपत्रकम्। पद्मं सक
र्णिकं कुर्यात्तस्मिन्नावाहयेद्रविम्। अभिसंक्रमणे संक्रान्तिसमीतः। तत्र मन्दाकिन्या

देव्ये कट्टिवनुरादिपूर्वोक्तसामिप्यनाडीव्यतिपुण्या सुरात्रावपि स्नानपूजनादिकम्। तत्र
कार्त्तिकपद्मवोक्तविधानेन सूर्यपूजनम्। एवं प्रतिमासं संपूज्य वत्सरान्ते सघृत पायसे
नाग्निं संतर्प्य द्वादश कुम्भान्समपमान्सवस्त्रधेनुकान्द्विजेभ्यो दद्यात्। अत्र हेमपद्म
आदिदानमुक्तम्। एकां कपिलां सालङ्कारवत्सां वा त्योधापनं कुर्यात्। वृत्तान्तलिख
रिवताः श्लोकाः। देवीपुराणे। एकस्मूलविभागस्तु कालस्तु कीर्तितः। परमार्थेन स
स्यात्तु कथ्यपामि[illegible]पो तम। सुस्थे नरे सुखासीने यावत्स्पन्दति लोचने। तस्य त्रिंशत्त
मो भागस्तत्परः परिकीर्तितः। तत्परः षष्टितमो भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते। त्रुटेः सहस्र
भागस्तु यः कालो रविसंक्रमः। तत्कालेव द्रवीभूतं तैलौष्ण्यं सवनावरम्। व्यतीपाते तु
चैवं स्यात्पुनर्यमितोऽधिकम्। अत्रवक्तव्यापि संदिग्धः पुरावत्पसातम। अयदाहरा
संक्रमविशेषः। तत्रतेषस्य। ज्योतिःशास्त्रे। कुंकुमरोचनौ मांसीमुवावन्दनवालकम्।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१९३०

हरिद्रयासमायुक्तं मेषे स्नानं महाफलम्। हेमाद्रौ मेषसंक्रमतो भागपत्रयोर्दशघटिकाः पु
ण्यकालः। नागोत्तु पूर्वोक्तः। उपानद्घृतनेत्रवस्त्रकम्बलवासांसि चन्दनम्। जलपात्राभिपुण्याति
धुमेन्द्र्या निधार्मिकैः। म्लोत्तिपानकादीनि दानान्यारम्भाफलानि च। षोडश तिमेषाहो वृ
शाकेन स्नुघटान्पितान्। पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो स्वर्गलोके महीयते। अत्र मुस्तां निम्बपत्रप
नासे वत्सरं विजभयं न भवेत्। अथ वृषस्य। तत्र। त्रिपञ्चपुष्पकं कुष्ठं मांसी चन्दनरोचनम्।
उसीरामुत्तसंयुक्ते वृषे स्नानं शुभावहम्। वृषसंक्रान्तौ पूर्वाः षोडशघटिकाः पुण्यकालपवी
२९८ स्वपुण्यकालः। रात्रौ प्राग्वत्। अत्र दानफलम्। चन्दनशर्करायुक्तान्नजलकुम्भसहिरण्मया
दिकं देयम्। अत्र शिरीषबीजाशने नवर्षं सर्पभयं न भवेत्। धवबीजाशनेन वर्तिराजन्मादेषु
अथ मिथुनस्य। उशीरं पद्मकं कुष्ठं नीरनागं पिप्पलीकम्। कुंकुमागुरुसंयुक्तं मिथुने
स्नानमुत्तमम्। मिथुनसंक्रान्त्यां परतः षोडशदण्डाः पुण्यकालः। रात्रौ तु प्राग्वत् कन्दे
गोमन्तोद्वर्तकुंकुमं मधुघृतसुवर्णादीनि देयानि। अथ कर्कसंक्रान्तौ पूर्वास्त्रिंशद्घटिकाः पु
ण्यकालः।

Indira Gandhi National Centre for the Arts